

MAGYAR NYELVŐR

142. ÉVF.

*

2018. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Nyelv és stílus

A személyjelölés poétikája

Egy kutatás bevezető tanulmányai

A poétika kognitív megújulása korábban nem tárgyalta, sőt akár föl sem ismert területeket nyit meg a nyelvi megformáltság, a stílus, a poétikusság kutatása előtt. Az ELTE Stíluskutató Csoportja a kognitív stilisztika és poétika ezredforduló utáni nemzetközi diszkurzusának aktív részeseként a kognitív elmélet és módszertan kidolgozását, magyar nyelvre alkalmazását végzi, leíró vizsgálatok keretében. E kutatás abból indul ki, hogy (i) a poétikusság, a nyelvi megformáltság része a szövegek értelemszerkezetének, vagyis a megértés tényezője, (ii) a poétikusság nyelvi konstrukciói a nyelvtudomány keretében írhatók le.

A Stíluscsoport főképp a költői műalkotások poétikusságát kutatja. E vizsgálat kiinduló tétele szerint: „A nyelvi megformáltságból eredő esztétikai élmény olyan esemény, amely kiragad a mindennapi élet összefüggéseiből: olyan intenzitású tapasztalat, amelyet a befogadó saját történetileg és kulturálisan specifikus világa nem ad meg [...], élményként eltávolít a valóság-összefüggésektől [...]. Specifikus kognitív állapot tehát, amelynek folyamatai a kognitív tudományok eszközeivel és módszereivel magyarázhatók [...]” (Domonkosi et al. 2018; a meghatározó szakirodalmat lásd ott, valamint az alább olvasható tanulmányokban).

A vizsgálat középpontjában (i) a séma és a megvalósulás viszonya a rekonfiguráció és a kontextualizáció műveleteiben, (ii) az interszjektív figyelmi aktus és (iii) az önreflexív, a nyelvi közlésre magára irányuló figyelem áll. A lírai szövegek leírásakor mindez a fiktív aposztrofikus megszólalás jellemzőire összpontosítva történik. A kutatás a magyar lírai klasszikusok mellett kiterjed a kortárs költészetre és annak népi formáira, valamint a dalszövegekre. A Stíluscsoport a stilisztika és a poétika e megújító tevékenységében még egy innovatív eljárást mozgósít: az adatgyűjtést és kezelést specifikus szöveggörpuszok létrehozásával,

nyelvi, poétikai annotálásával alapozza meg, és teszi kiterjedtté, vagyis a poétikai mintázatok (sémák) földerítését korpuszalapon végzi el.

A Magyar Nyelvőr jelen számában öt tanulmány olvasható a Stíluskutató csoport öt tagjától. A tanulmányok a kognitív poétikai (stiliztikai) kutatás előmunkálataiként készültek, mind elméleti, mind módszertani és leíró szempontból. Az imént jelzett komplex kutatási témából a személyjelölésre összpontosítanak, elsősorban lírai versekben és dalszövegekben. A fő kérdés itt abban ragadható meg, hogy a lírai alany, az aposztrofikus megszólított és a befogadó megnevezése, közelebből nyelvi kifejezések révén történő megkonstruálása, kidolgozása és más személyekhez való szövegbeli viszonya milyen konstrukciókkal történik meg; e konstrukciók miképp azonosíthatók és jellemezhetők a kognitív nyelvészet és kognitív poétika leíró rendszerében. A tanulmányok a személyjelölés grammatikai azonosítása (fölcímkézése) mellett e grammatikai konstrukciók funkcionális: szemantikai, morfoszintaktikai, pragmatikai és poétikai elemzését is elvégzik.

Pethő József tanulmánya Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetét mint egy teljes szöveget vizsgálja, a személyjelölés szempontjából öt különböző verstípust kimutatva: önmegszólító versek; az aposztrofikus beszéd stabilizálhatatlan helyzete (meg- vagy önmegszólítás); a befogadóhoz való közvetlen odafordulás konstrukciói: a hétköznapi konverzáció stílusát, dialógusát imitáló versek; megnevezett aposztrofikus megszólítottja van a versnek; nincs azonosítható aposztrofikus címzett. E típusok a személyjelölés sémáinak eltérő megvalósulásai mentén mutathatók ki.

Tolcsvai Nagy Gábor írása Pilinszky János két korszakának személyjelölését elemzi. A *Harmadnapon* című kötetben a személyjelölés az én (E/1.) megkonstruálási lehetőségeit keresi, Isten és a kiüresedett világegyetem, a világ dolgai viszonyában. Ez a személyjelölés poétikai konstrukcióiban az E/1.-nek a háttérbe szorulásával és a mibenlét nélküli dolgokhoz való szoros, azonosulási jellegű viszonyában válik felfoghatóvá. Pilinszky kései lírájában az E/1. vagy teljes mértékben objektívizálva kidolgozódik, vagy ellenkezőleg, gyakran teljes mértékben implikálódik, szubjektívizációs eljárásokkal teszi perspektívtá a szövegben megformált jeleneteket.

Domonkosi Ágnes tanulmánya Závada Péter *Virályok sijjogása* című versében mutatja ki a lírai diskurzus kettős perspektíváltságának a kibontakozását, egyrészt a személyjelölő műveletek elemzésével, másrészt a személyjelölésben és annak szövegbeli környezetében megjelenő, a személyek és dolgok kidolgozásában megmutatkozó metaforizálás leírásával. Závada versében a lírai alany megfigyelő, emlékefelidéző beszélő, egyszerre személyes és távolító hangneme nem kis részben a személyjelölés konstruáló sajátosságaiból ered.

Tátrai Szilárd tanulmánya könnyűzenei dalszövegek személyjelölését vizsgálja, a kontextualizáció, a perspektíválás szempontjából, a dalszövegek fiktív aposztrofikus aktusainak meghatározó keretében. A korpuszt Kiss Tibor, Tariska Szabolcs és Lovasi András kilenc dalszövege adja. Az elemzés kimutatja (i) a dalszövegek aposztrofikus aktusainak a személyviszonyok konstruálására tett hatását, (ii) a dalszövegek személy-, tér- és időjelölés közötti összefüggéseit, (iii) az aposz-

trofikus diskurzus résztvevői szociokulturális szituáltságának a szerepét és (iv) a dal-szövegek szereplőinek szubjektumként történő konstruálását.

Simon Gábor írása a megszemélyesítés kognitív szemantikai és poétikai megközelítését adja, a személyjelölés sajátos eseteként. Vizsgálatának korpusza József Attila leíró költészete, annak annotált, számítógépes korpuszként való alkalmazása. A tanulmány egyrészt a megszemélyesítések adott korpuszbeli változatosságát rendszerként mutatja be, a megszemélyesítésre irányuló további kutatásokra is felhívva a figyelmet. Másrészt korábban nem alkalmazott módszertant alkalmaz a számítógépes feldolgozással, amelynek révén nagy szövegmenyiségben válik azonosíthatóvá és ekképp leírhatóvá egy poétikai konstrukció.

SZAKIRODALOM

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció*. Líceum Kiadó, Eger, 211–22.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

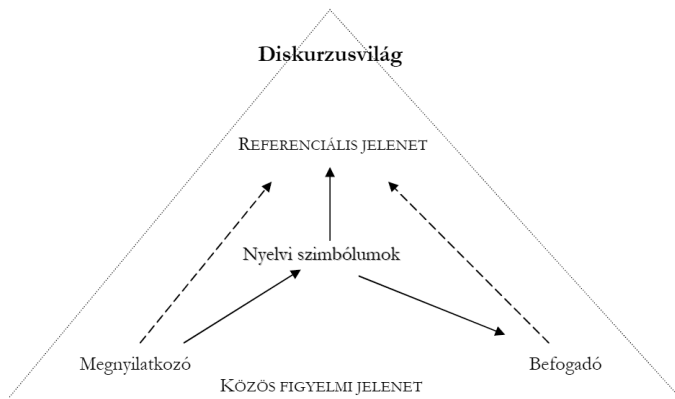
A személyjelölés és az aposztrófé konstrukciói Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetében

1. Bevezetés az elméleti-módszertani keretről és a kulcsfogalmakról

A magyar líratörténet egyik legjelentősebb változását jelenti, és egyben kétség-telenül a legértékesebb változatok közé tartozó szövegeket hozta létre az a klasz-szikus modern és a késő modern korszak határán bekövetkezett versgrammatikai-poétikai, egyben szubjektum- és nyelvszemléleti fordulat, amely Kosztolányi és József Attila között a lírai beszédmód történetében végbement (vö. Kulcsár Szabó 1992; Kulcsár Szabó 2015). Az alábbiakban ennek az átmeneti időszaknak egyik legjelentősebb kötetét, Kosztolányi *Számadás*át kívánom vizsgálni, azzal a szán-dékkal, hogy bemutassam e fordulatnak kognitív poétikai szempontból néhány különösen relevánsnak tűnő összetevőjét, ezen a szempontrendszeren belül is a személyjelölés grammatikai-szemantikai formáit és a fikcionális aposztrófé tí-pusait helyezve a középpontba.

A kifejtendők alapvetéseként, elméleti értelmezési keretben való elhelyezé-seként, még ha az utóbbi időszakban egyre inkább közismertté is váltak a kognitív nyelvészet és ezen belül a kognitív poétika bizonyos alapfeltevései, -tételei, szük-séges röviden néhány, itt kiindulópontnak tekintett belátást, alapelvet rögzíteni. Így a kognitív nyelvészet elméleti keretéből a következőket (vö. pl. Geeraerts [ed.] 2006; Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017): a kognitív nyelvészet magyarázó elvének középpontjában a nyelv és az elme közötti kapcsolat áll, mivel ez a megközelítés a nyelvet a mentális megismerési rendszer részének tekinti; ennek megfelelően a nyelvi kommunikáció elsődleges célját valamilyen tapasztalat hozzáférhetővé tételében, valamilyen mentális tar-talom létrehozásában látja, amely a közös figyelem középpontjába helyezéssel, a közös jelentésképzéssel valósul meg. A vizsgált nyelvi egységek leírásában meg-határozó módszertani alapelvek a következő tételek: a nyelv használat és rendszer egysége; a kontextusnak alapvető szerepe van a nyelvi rendszer működésében; a jelentés elsődleges a formához, a struktúrához képest vagy legalábbis egyenran-gú azzal, és megosztott abban az értelemben, hogy társas, interszubjektív nyelv-használati eseményben konstruálódik meg. Kiemelkedő jelentőségű a prototípuselv módszertani figyelembevétel, alkalmazása is: a nyelvi kifejezések, szerkezetek kategóriáit a kognitív nyelvészet e lényegében nyitott, dinamikus kategorizáció elvei alapján írja le. A kognitív poétikának (bővebben, ill. összegzően l. pl. Stockwell 2002; Brône–Vandaele [eds.] 2009; Simon 2016; Domonkosi–Kuna–Simon–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2018) az itteni téma szempontjából különösen je-lentős háttérfeltevésai és módszertani alapelvei közül a következők említendőek: a szépirodalmi szövegek vizsgálatában kiindulópontot jelent a kontinuumelv, vagy-is az a belátás, hogy a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumot alkot. Ebből az is következik, hogy a szépirodalmi nyelv/nyelvhasználat és az ab-ban megvalósuló jelentésképzés is csak interszubjektív folyamatként vizsgálható.

Az interszubjektivitás röviden a következőképpen értelmezhető: a kommunikáló felek egymást önmagukhoz hasonló olyan intencionális ágensnek tekintik, akik képesek egy triadikus viszonyrendszer (valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét) keretében egymás figyelmét a világ dolgaira, eseményeire irányítani, és így képesek tapasztalataikat, tudásukat megosztani, valamint cselekvéseiket összehangolni (vö. és bővebben I. Sinha 2001; Tomasello 2002; Tátrai 2011). Tátrai (2011: 31) ezt a referenciális háromszöget a következő ábrával mutatja be szemléletesen, illetve a következőképpen értelmezi az idetartozó kulcsfogalmakat:

A **beszéd folyamatnak (diskurzusnak) is nevezhető közös figyelmi jelenet** teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben maga a szimbolizációs folyamat végbemegy. Az interszubjektív kontextus a közös figyelmi jelenet résztvevőit, illetve az ő fizikai, társas és mentális világukat öleli fel. A referenciális jelenet megfigyelése és megértése ugyanis megköveteli a nyelvileg explicitté tett világreprezentáció kontextuális értelmezését is, magát az egész interszubjektív megismerési viszonyrendszert a **diskurzusvilág** fogalma jelöli. A diskurzusvilág tehát magában foglalja a közös figyelmi jelenetet, az ennek keretében alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokat, az azok segítségével megfigyelhetővé, megérthetővé tett referenciális jelenetet, valamint a köztük lévő viszonyokat. A **referenciális jelenet** pedig úgy értendő, mint a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, vagyis az a nyelvileg reprezentált esemény, történet, állapot, amelyre közös figyelmi jelenet két résztvevőjének, a megnyilatkozónak és a befogadónak a figyelme irányul.

A kognitív poétika egyik legfontosabb feltevése, hogy az interszubjektivitás a poétizálódásnak is lényegi összetevője, ennél fogva kitüntetett figyelmet fordít azokra a konstrukciókra, amelyek a lírai diskurzusokban a résztvevő személyek jelölését valósítják meg (vö. Simon 2016; Domonkosi–Kuna–Simon–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2018). Az alábbiakban magam is a középpontba helyezem azt a szempontot, hogy Kosztolányi verseiben a személyjelölés konstrukciói hogyan járulnak hozzá a jelentésképzéshez, illetve a poétikai hatáshoz. A személyjelölés formáit mindenekelőtt a fikcionális aposztrófék aktusával összefüggésben

vizsgálom, mivel a lírai szövegeknek poétikai szempontból jellegadó sajátossága az azokban a tágabb keretként is érthető lírai beszédhelyzet, azaz a tényleges diskurzus mellett, azzal egyidejűleg, párhuzamosan konstruálódó fikcionális aposztrófikus diskurzus (vö. Culler 1981/2000; Tátrai 2012; Tátrai 2015; Simon 2016), így a vizsgált szövegekben megjelenő fikcionális aposztrófé itt szintén a vizsgálat kitüntetett jelentőségű tárgya. Hipotézisem ezzel összefüggésben egyfelől az a feltevés, hogy a *Számadás* verseiben a személyjelölés konstrukciói (a személyjelölésről l. Tolcsvai Nagy 2017: 430–5) lényegében Kosztolányi szubjektumfelfogása, -megjelenítése, -alkotása, illetve pontosabban a poétikai szubjektum megkonstruálásának módja szerint különböző nagyobb típusokat hoznak létre, mutatnak fel, és ezeknek a típusoknak a jellemzése érdemi módon hozzájárulhat a kötetegész és az egyes versek értelmezői-elemzői megközelítéséhez, másfelől pedig általánosan jellemzőnek tartom a kötetre, hogy azok szövegei, különösen az itt, a következőkben kiemelt szövegek így a referenciális összetettség növelésével hoznak létre különleges poétikai hatást.

Az egyes versek, személyjelölési konstrukciók vizsgálata előtt legalább röviden szükséges érinteni azt a kérdést is, hogy mennyiben tekinthető a *Számadás* kötet egy egységnek, mennyiben indokolt azt poétikai-szemantikai egésként, szöveggként vizsgálni. Magam ebben a tekintetben Németh G Béla (1985: 301) álláspontját fogadom el, és veszem alapul: „a kötet egésze is egységes jelentésű, ha tetszik, »üzenet-« vagy »befogadésegységet« képez, amelynek az egyes versek, miközben önmagukban is megállóan teljeseek, egyúttal elemei, részegységei”.

2. Verstípusok: az aposztrófikus dialógus és a lírai monológ konstrukciói

Az alábbiakban a személyjelölés konstrukcióiban megképződő közös figyelmi jelenetek, illetve a poétikai szubjektum konstruálásának tipikus módjai alapján a *Számadás*ban meghatározható alaptípusok közül ötöt fogok vizsgálni. Ezek röviden így jellemezhetők, illetve nevezhetők meg:

- önmegszólító versek,
- az aposztrófikus beszéd stabilizálhatatlan helyzetű (meg- vagy önmegszólítás),
- a befogadóhoz való közvetlen odafordulás konstrukciói: a hétköznapi konverzáció stílusát, dialógusát imitáló versek,
- megnevezett aposztrófikus megszólítottja van a versnek,
- nincs azonosítható aposztrófikus címzett.

Ezeknek a típusoknak az egyenkénti vizsgálata, azaz a specifikus, típusjellemző sajátosságainak a vizsgálata előtt érdemes kiindulópontként a versek megnyilatkozójához, a poétikai szubjektumhoz kötődő bizonyos közös jellemzőket is összegezni. Vegyük most ehhez alapul Németh G. Béla (1985: 301) fent idézett gondolatát: „a kötet egésze is egységes jelentésű”. Miben áll ez az egység? Mivel megkerülhetetlen, hiszen az egyes versekben megvalósuló lírai diskurzusok

során folyamatosan konstruálódó szubjektum felől közelítve is ez egyértelműen centrális téma: konceptuálisan-emocionálisan feldolgozandó léthelyzet, bár nem a direkt biografikus megközelítés szándékával, nem a biografikus magyarázat igényével, szükséges szólni a költő akkori élethelyzetéről. Közismert tény, hogy Kosztolányi 1933-ban veszi észre a végül is halálát okozó betegségnek, a ráknak az első jelét (l. pl. Kiss 1979: 550), innentől kezdve haláláig a közeli elmúlás rettetésével kell megküzdenie, ebből következően utolsó kötetének központi tárgya a halállal szemben „elfoglalható magatartás kialakítása. Az a néhány vers is, amely még közvetlenül nem kapcsolódik ehhez a tárgyhoz, közvetve, egy-két kivételtől eltekintve idecsatlakozik” (Németh G. 1985: 297–8). A lehetséges „elfoglalható magatartás”-okat, szerepeket számba véve (Németh G. 1985) négy nagyobb verscsoportot nevez meg: Ezek közül az első lényege „a lét intenzitásának felfokozásával, életteljességgel, ha mindjárt csak egy percnyivel is szembeszegülni a megsemmisüléssel, legyőzni a nem-lét totális ürességét” (i. m. 302). Idetartozik szerinte a *Hajnali részegség*, az *Őszi reggeli*, az *Esti Kornél éneke*, a *vad kovács*, a *Harsány kiáltások*, A második domináns magatartás és szerep a halált előrejelző szenvedés és a kényszerű végesség tudatának sztoikus bölcsességű és méltóságú elfogadása. Ez jelenik meg a *Bologna* és a *Marcus Aurelius* című versekben. A szerepek harmadik csoportjára viszont éppen a menekülés ösztöne, gesztusa jellemző: „az álomba, az idegen vidéken spontán élőknek, tudattól nem kínozhatnak képzelt lakói helyzetébe való átképzés. Főleg azonban a gyermek- és ifjúkor védett s a végsőkre még nem gondoló biztonságába átlépés” (i. m. 305). Ez jellemző az első szerepet is megjelenítő *Hajnali részegségre* vagy a Szeptemberi áhítatra. A negyedik verscsoport szerepei a közös emberi sorshordozás, a közös emberi létvállalás magatartásformái. Ez jelenik meg a *Számadás* című ciklusának hét szonettjében és az *Ének a semmiről* című költeményben. Ezek a szerepek nyilvánvalóan szoros összefüggésben vannak a poétikai szubjektum megkonstruálásának az egyes versszövegek személyjelölési formáiban, típusaiban megjelenő jelentésrétegeivel, az alábbiakban ebből következően magam is tekintettel leszek ezekre az összefüggésekre: vonatkozik ez a párhuzamokra, vagyis arra a kérdésre, hogy mennyiben esnek egybe, mennyiben párhuzamosak ezek a konstrukciók a Németh G. Béla által megállapított szerepekkel, és arra is, hogy mennyiben keresztezik a más szempontból felállított típusokat, és végül főként arra, hogy mennyiben képesek poétikai és szemantikai szempontból releváns új jellemzőket feltárni.

2.1. Önmegszólító versek

Ahogy erre Németh G. Béla (1966/1982: 133) is rámutatott az önmegszólító vers-típusról szóló nevezetes, sokszor idézett tanulmányában, a *Számadás* egyik fontos verscsoportját adják az önmegszólító versek. Mindenekelőtt a kötet szerkezetében is kitüntetett helyet elfoglaló, kötetindító és című szonettkoszorú említendő itt, de a záró vers, az *Ének a semmiről* vagy a szintén sokszor elemzett, a recepcióban

is kiemelkedő helyet elfoglaló *Esti Kornél éneke* is önmegszólító. Elsőként nézzük meg most közelebbről a kötet legelső versét, a szonettkoszorú első darabját:

Most már elég, ne *szépítgesd, te gyáva,*
 nem szégyen ez, *vallj* – úgyis vége van –
 boldog *akartál* lenni és hiába,
 hát *légy, mi vagy:* végképp boldogtalan,
 inkább egészen és kínzó-csigába,
 mint félig így, alkudva oktalan,
ne félj, számár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.
 Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
 templomba, kórházakba, börtönökbe
 lassan vonul a roppant karaván,
siess te is oda, igaz *körödbe*
s – égő kanóc – lobogj velük örökre
 elégedetlenség szent olaján.

A vers két jól elkülönülő szerkezeti-szemantikai egységből, két viszonylag bonyolult szerkezetű összetett mondatból áll (ennek a beosztásnak az árnyalására alább még visszatérek). Az első egység első tagmondata csak egy már folyamatban lévő, fikcionális aposztrófikus diskurzus részeként, folytatásaként értelmezhető, vagyis a megnyilatkozóknak a fiktív figyelmi jelenet másik résztvevője: a *szépítgesd* ige személyragjával deiktikusan jelölt, majd névmással (*te*) is megnevezett te által, azaz az aposztrófé címzettje által eddig mondottakra vonatkozó visszautalásaként, minősítéseként, általánosabban: reagálásaként. Az *elég* névszói állítmányt a potenciális bővítményekkel kiegészítve ugyanis ilyesféle, az aposztrófé aktusával megszólított „beszédpartner”-től eddig „hallott” kijelentésekre vonatkozó reakciókat, minősítéseket konstruálhatunk az értelmezésben: *most már elég (volt) (ez) a (fajta) beszéd, elég (volt) a mentegetődzés* stb.; vagy természetesebben, határozói bővítményekkel: *most már elég volt a szépítgetésből, most már elég volt az önáltatásból* stb. A *szépítgesd* ige elsődleges figuráját (trajektorát) a személyraggal megjelöli, de a diskurzus értelmezése szempontjából kulcsszerepű másodlagos figura (landmark) nincs kidolgozva, ez is befogadói kiegészítést kíván, ez például a *sorsod, helyzeted* tárgyak odaértésével történhet. Az értelmezésnek ezek a viszonylag jól körülhatárolható lehetőségei a szövegfeldolgozásnak abból az általános sémájából adódnak, hogy bár a befogadó a szöveget a megértés folyamatában főképpen az elemek lineáris, egymásra következő elrendezéseként fogja fel, de az elemeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztatja ebben a folyamatban, tehát a különböző szövegösszetevőket vissza- és előreutalóként is feldolgozza (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 68). A jelen esetben ez azt jelenti, hogy a *szépítgéssel* ellentétes, őszinte megnyilatkozásra való *vallj* felszólítást, az élethez való különböző viszonyokat konceptualizáló *boldog akartál lenni, légy, mi vagy: végképp boldogtalan, alkudva oktalan* stb. elemeket egy koherens értelem-szerkezetben helyezi el. Az első egység mindezek alapján a következő, a lírai

diskurzus szempontjából lényegi elemeket rögzíti: a versszöveg egy már folyamatban lévő, belső vitaként zajló diskurzus szakaszaként értelmezhető, amelynek tárgya a létezéshez való viszony autentikus megformálása.

A szonett szövegében a második személyű, az aposztrófikus jelenet címzettjére utaló, a címzett személyét megkonstruáló nyelvi elemeket, egységeket emeltem ki. Ezeket közelebről vizsgálva először is megállapítható, hogy pusztán a grammatikai elemekből, azaz a személyragokból, birtokos személyjelből, a névmási személydeixisből és a metaforikus főnévi elemekből (*számár; égő kánóc*) közvetlenül nem vezethető le az, hogy ebben az esetben önmegszólításról van szó, azaz a megszólítás címzettje azonos magával a beszélővel. Mi szól mégis amellet, hogy a részben deiktikusan jelölt, részben közvetlenül megszólított (*gyáva, számár*) te azonos lenne a beszélő énnel, azaz magával a lírai alannyal? Elsőként is magára a lírai beszédhelyzetre utalhatunk, vagyis arra, hogy a befogadói tapasztalat és így az erre épülő befogadói elvárás szerint a lírai mű karakterisztikus jegye, műnemspecifikus sajátossága a személyesség, így a befogadás premisszájának tekinthető a közlésben foglaltak lírai alanyra való (vissza)vonatkoztatása. A versbeli én és az egyes szám 2. személyű alakokkal megképzett te „dialógus”-a ilyen értelemben még az önmegszólító vers esetében is „dominánsan” monológszerűként értetődik: „Ahol a költemény valamely Te-hez van címezve vagy a kérdést és a választ két beszélő szerepre osztja, netán az önmagával folytatott párbeszéd látszatát kelti, a lírai beszéd dominánsan ott is monologikus marad” (Jauss 1984: 433; idézi Kulcsár Szabó 1997: 264 is). Másrészt, szintén a lírai művekhez fűződő befogadói tapasztalatokból kiindulva, arra is utalni kell, hogy maga ez a verstípus a líraértésben konvencionált, feldolgozása meglehetősen begyakorlott, automatizált, mivel „megformálódása messze visszanyúlik a líra múltjába”, a magyar líratörténetben Arany korától már általános, a Nyugat első nemzedékének idején pedig „korjellemező” (Németh G. 1966/1982: 106), így az értelmezésben a benne megjelenő személyviszony az átlagos befogadó számára is könnyen hozzáférhető. Emellett még olyan az önmegszólító versként való azonosítást támogató tematikai jegyeket is említhetünk, mint a válsághelyzettel való szembenézés, a tanácsadó-didaktikus jelleg és ezzel összefüggésben a felszólító modalitás kulcsszerepe (vö. Németh G. 1966/1982).

A létezéssel és a halállal való szembenézés általános tematikai keretén belül az ember izoláltságának, illetve közösséghez való viszonyának feldolgozása áll a vers középpontjában. Németh G. (i. m. 136) ezt ezzel a heideggeri „képlet”-tel, élménnyel látja rokonnak: „A kiáltó: a létező, magát aggasztva világba vetettségében (már benne létében), a maga létezettségéért... A fölszólító éppen ez a létező, fölszólítva a maga a legsajátabb létezettségére. Mégpedig a többiek (az átlag) világába hullott ember kiáltása által fölszólítva (a már-velük lévők szorongó világában).” A személyjelöléseket vizsgálva azt látjuk, hogy a Heidegger-féle fel-fogástól, amely szerint az ember a világba belevetett ittlét, Kosztolányi verse a közösséghez való tartozás tudata, vállalása felé halad, ebben jelölve meg a létezés és az elmúlás megélésének, elfogadásának egyedül adekvát lehetőségét. A szöveg személyjelöléseiben ez az egyes szám 2. személytől a többes szám felé

haladó szaliens tendenciában jelenik meg. Soronként haladva és a verset e tendencia szerint két egységre tagolva ez a következőképpen mutatható be:

1. táblázat. A személyjelölés konstrukciói

<p>Csak E/2. sz. – izolált szubjektum</p>	<p><i>szépítgesd, te</i> (E/2.) <i>vallj</i> (E/2.) <i>akartál</i> (E/2.) <i>légy, vagy</i> (E/2.) (...) (...) <i>ne félj</i> (E/2.)</p>
<p>T/2. sz. E/3. sz. E/2. sz. + csoport jelentésű fn.-ek, ill. + comitativusi névmás – a szubjektum mint egy közösség része</p>	<p><i>vagytok ti</i> (T/2.) (...) (...) <i>vonul</i> a roppant karaván (E/3. + csoport jelentésű metaforikus fn.) <i>siess te</i> is oda, igaz körödbe (E/2. + csoport jelentésű fn.) <i>lobogj velük</i> örökre (E/2. + comitativusi [társhatározói szerepű] T/3. sz. névmás) (...)</p>

A személyjelölés konstrukciónak a fenti táblázatban foglalt tanulságai alapján a korábban említett szerkezeti-szemantikai tagolás is termékenyen árnyalható. Ha a mondat szerkezeteket vesszük alapul, egy **majdnem** szimmetrikus 8 (sor) + 7 (sor) szerkezetet kapunk, ha viszont a személyjelölésből indulunk ki, az látható, hogy a vers szerkezete nem majdnem, hanem **tökéletesen** szimmetrikus. Ez a szempontunkból most nem esztétikai jelentőségű tény, hanem az a tagolás rámutat arra, hogy a vers fordulópontja, tengelye a *vagytok ti* nyelvi szerkezet, amely versbeli, középponti elhelyezkedésével ikonikusan is leképezi annak a fordulatnak a jelentőségét, amely a személyiség izolált felfogásától egy közösség részeként való értelmezéséig vezet. (A 7+7-es tagolást az is alátámaszthatja, hogy a „tengely” másik oldalán a *vagytok ti [sokan]* szemantikai ellentétéként a *magába* határozó helyezkedik el.)

1. Most már elég, ne *szépítgesd, te gyáva,*
2. nem szégyen ez, *vallj* – ügyis vége van –
3. boldog *akartál* lenni és hiába,
4. hát *légy*, mi *vagy*: végképp boldogtalan,
5. inkább egészen és kínzó-csigába,
6. mint félig így, alkudva oktalan,
7. *ne félj, számár*, ki szenved, nincs magába,
8. ***vagytok ti*** itt a földgolyón sokan.
9. Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
10. templomba, kórházakba, börtönökbe
11. lassan *vonul* a roppant karaván,
12. *siess te* is oda, igaz *körödbe*

13. s – *égő kanóc* – *lobogj* velük örökre

14. elégedetlenség szent olaján.

A szonettkoszorú további verseit ezeknek a tanulságoknak a felhasználásával vizsgálva a következő lényeges jellemzőket emelhetjük ki: egyes darabokban a személyiség lehetséges szemléleti egyensúlyát, a „harmóniá”-t az E/2. személyű formák és a 3. személyű konstrukciók kiegyensúlyozott aránya reprezentálja, mint például a 2. szonett következő részletében:

Nem vagy magad – jobb *néked* erre, *hidd el*,
sok furcsa ember *néz* bámulva rád,
nem *üdvözöl téged*, nem *istenít fel*,
nem *göngyöli a lelkét* sem alád,
csak rád *tekint* fásulva, tompa hittel,
rokon közönnyel, s néha kezét *ád*

(Számadás, 2. szonett)

Másutt a figyelem áttevődik a szenvedők „nagy család”-jára, ez az inkluzív többes szám első személyű szerkezetek dominanciájában látható, mint például a következő részben:

Ki adna másképp inni a betegnek,
ha nem *mi*, kik álmatlanul *ülünk*,
támadna hívő, vértanú, eretnek,
ki egy rögeszmén részegülve csüng,
látnák-e a vénlányt, kit félrevetnek,
ki sírna, ha nem hallaná *fülünk*...?

(Számadás, 4. szonett)

Ebből a szempontból az igazi szintézisnek azok a bonyolultabb szövegkonstrukciók tekinthetők, amelyekben a személyjelölések egy olyan összetett szövegértelmezés-szerkezetet hoznak létre, amelyben egymás mellé kerül az elválasztott, izolált egyénként létező (E/2. személy, dőlttel jelöltem), a többi ember közösségével (T/3. személy; félkövérrel jelölve) szembeállítva értelmezett személyiség és a közösségi perspektíva (T/1. személy; dőlttel és félkövérrel):

No *lásd, maradj*, árvák között az árva,
maradj közöttük, állj meg végre itt,
nem kérve semmit és semmit se várva:
ezek a te igaz *testvéreid*,
idézd fel őket dolgozószobádba,
adj villamosabb életet **nekik**,
s ha majd *megéled* a sok néma lárva,

a te szavad **ők** még **megérthetik**.
Megértenek téged s **őket megérted**,
 kiket *sirattál*, **sírni fognak érted**,
 hisz **végzetük** egy **nékik** és **nekünk**,
 kik **eldobáltunk** minden harci vértet,
 nem **veszhetünk el**, **minket** kard se sérthet,
 nincs semmi sem, amit **elveszthetünk**.

(Számadás, 6. szonett)

Mint erre fent is utaltam, Németh G. Béla (1966/1982: 133) a *Számadás* fontos önmegszólító versei között említi a kötetzáró verset, az *Ének a semmiről* és *Esti Kornél énekét* is. Mindkét nagy vers alapos elemzést igényelne, de erre most nincs mód. Röviden azonban legalább annyit érdemes itt megjegyezni, hogy ezek a költemények a személyjelölés szempontjából lényegesen különböznek a fent vizsgált szonettciklustól. Az *Ének a semmiről* például nem a te megszólításával, nem az egyes szám 2. személyhez való odafordulással vagy – mint ezt a *Számadás* első verse esetében láttuk – az azzal folytatott diskurzus továbbvitelével kezdődik, hanem „klasszikus” lírai monológgal, az egyes szám 1. személyű igék elsődleges figurájaként és a birtokos szerkezetekkel is a lírai ént helyezve a figyelem középpontjába:

Amit ma *tartok*, azt *elejtem*,
 amit ma *tudtam*, *elfelejtem*,
 az *arcomat kezembe rejtem*,
 s *elnyúlok* az üres sötétben,
 a mélyen-áramló delejben.

Sőt, mint ahogyan ezt az alábbi példákban a névmások sűrű előfordulásából láthatjuk, a további szakaszokban is az én marad a figyelem fókuszában:

Annál mi van, a semmi ősebb,
 még *énnekem* is ismerősebb...

Én is öröktől ebbe voltam,
 a semmiségre ráomoltan...

A vers így „vegyes szerkezetű” ebből a szempontból, önmegszólítónak csak az utolsó két szakasz értelmezhető:

Ha *félsz*, a másvilágba *írd át*,
verd a halottak néma sírját,
tudd meg konok nyugalmuk ídját,
 de nem felelnek, úgy felelnek,
 bírjuk mi is, ha *ők kibírják*.

Pajtás, *dalolj* hát, *mondd* utánam:
 Mi volt a mi bajunk korábban,
 hogy nem jártunk a föld porában?
 Mi fájt *szivednek* és *szivemnek*
 Caesar, Napoleon korában?

Sőt azt is meg kell itt jegyezni, hogy még a fent kiemelt egyes szám 2. személyű szerkezetekkel jelölt te sem csupán „önmegszólított”-ként értelmezhető. E tekintetben magam is inkább Kulcsár Szabó Ernő (2016: 59) érvelését tartom helytállóknak: „Az Ének a semmiről »pajtás[a]« felszólítottként, de még a többes szám első személybe foglalt »másik« gyanánt is kívül van helyezve a szöveg nyelvi cselekvésének terén. A humboldti értelemben ez a »te« [...] olyan »ő«-nek bizonyul, aki a »nem-én« körén kívül lényegében mindenki mást megtestesíthet.” Kulcsár Szabó (i. m. 67) itt Humboldt-nak (2002⁹: 202) arra a – szempontunkból is fontos – gondolatára utal, hogy „míg az én és az ő belső és külső észlelésen alapul, a te-ben a választás spontaneitása rejlik. Utóbbi [a te] is egy nem-én, de nem úgy, mint az ő, minden létező szférájában, hanem egy másikban, mely a hatás általi közös cselekvés szférája”. A „hatás általi közös cselekvés szférája”-nak, vagyis a közös figyelmi jelenetnek eszerint nem részese ez a te, ekkor pedig önmegszólításról sem beszélhetünk. Ezt az értelmezést támaszthatja alá a 4. szakasz második felének személyjelölése is, illetve a személyjelölés hiánya:

tanulni sem kell, tudjuk ezt rég:
eltűnni és feküdni holtan.

A *tanulni (sem) kell* főnévi igenév + segédige szerkezet a számot és a személyt csak formálisan jelöli, azaz vonatkoztatható első, második és harmadik személyű trajektorra is (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 346), bár itt a következő tagmondat igéje alapján leginkább többes első személyű vonatkoztatást kaphat a befogadói feldolgozásban (’tanulnunk sem kell’), viszont a következő sor főnévi igenevei megint csak nem dolgozzák ki az elsődleges figurát, így általános érvényűvé, mindenkire vonatkoz(tathat)óvá teszik a halálra utaló kijelentést: *eltűnni és feküdni holtan*.

Az *Esti Kornél* éneke sem prototipikus önmegszólító vers (vö. Németh G. 1966/1982: 133), először is azért nem, mert a cím közbeiktat még egy megnyilatkozót (*Esti Kornél*), a lírai diskurzus tényleges megnyilatkozója ezzel idézőként határozza meg magát, aki egy másik beszélőnek, *Esti Kornélnak* az *énekét* közvetíti (Érfalvi Anna [2012: 12] szerint „a vers egyes szám első személyű lírai alanya [...] Esti Kornéllal folytat »párbeszédet«”). Az is specifikus jegy, hogy a lírai alanyra a szöveg felszólításai csak közvetetten, metonimikusan vonatkoztathatók: az aposztrófé megszólítottja ugyanis a dalom, amely nem az ént, vagyis a referenciapont-szerkezet referenciapontját, hanem a célpontot (target) nevezi meg. Közvetetten azonban ez megszólítás mégis a lírai alanyhoz vezet, tudniillik a dal csak a személyjelölés feldolgozása révén válik referenciálisan azonosíthatóvá:

Indulj *dalom*,
 bátor *dalom*,
 sápadva nézze röptöd,
 aki nyomodba köpköd:
 a fájdalom.

Az önmegszólító versek kapcsán végezetül arra a kérdésre is térjünk ki, hogy miért, mennyiben tekinthető aposztrofénak az önmegszólítás, és ha annak tekinthető, miben áll specifikussága. Abban az értelemben mindenképpen aposztrofikus jelenetről beszélhetünk, hogy a tényleges befogadótól elfordulva a megnyilatkozó a lírai diskurzus keretében, azzal tehát párhuzamosan, egy másik figyelmi jelenetet is megkonstruál. Specifikus azonban abban ez az elfordulás, hogy **nem valaki vagy valami máshoz** történik, hiszen a megnyilatkozó **önmagához** beszél, a megosztott, kvázi kívülről szemlélt és az ebből a külső nézőpontból adódó tapasztalatok diskurzusbeli megosztása által újból megképezni kívánt szubjektumrészhez. Ebben az értelemben a fiktitivás is specifikusan értelmezhető, hiszen a megszólító mellett, eltérően a „klasszikus” aposztrofikus figyelmi jelenettől (gondoljunk például a távol levő kedvessel vagy egy elvont fogalommal, például a Szabadsággal, Reménnyel való diskurzusra) a megszólított is szükségszerűen „jelen” van. További specifikus jegynek tekinthető az, hogy míg a prototipikus hétköznapi kommunikáció és jelentős részben a szépirodalmi kommunikáció interszjektív viszonyrendszere is háromtényezős, tehát ez a triadikusság jellemzi: (1) valaki (2) valakinek a figyelmét (3) valamire irányítja (Tátrai 2011), itt a figyelem nem egy harmadik valakire vagy valamire irányul, „a színpadra állított esemény”, azaz a referenciális jelenet (vö. Tolcsvai Nagy 2018) szereplője maga a „megosztott” poétikai szubjektum. Legfeljebb egy olyan „fikcionális” értelmezés engedhető meg, hogy a (1) beszélő a (2) hallgató figyelmét (1–2: megosztott) önmagára irányítja, ahol is a „hallgatói én”, énrész a maga érzelmeivel, véleményével, szándékaival stb. van ugyan a figyelem középpontjában, de mivel saját érzelmeivel, véleményével, szándékaival stb. erre reflektál a „beszélő én”, ilyen értelemben mindketten szereplői, részesei a referenciális jelenetnek.

2.2. Meg- vagy önmegszólító versek: az aposztrofikus beszéd stabilizálhatatlan helyzete

Mint azt a fentiekben is láthattuk, az önmegszólító versnek tartott vagy első közelítésben annak tűnő szövegek önmegszólító jellege nem mindig igazolható egyértelműen. Ez vonatkozik például az *Ébredés* vagy a *Ha negyvenéves...* című költeményekre is. Nézzük most meg ebből a szempontból az utóbbit, a *Számadás* egyik legjelentősebb versét:

Ha negyvenéves *elmúltál*, egy éjjel,
 egyszer *fölébredsz* és aztán sokáig
 nem *bírsz* aludni. *Nézed* a szobádat

ott a sötétben. Lassan *eltünődöl*
 ezen-azon. *Fekszel*, nyitott szemekkel,
 mint majd a sírban. Ez a forduló az,
 mikor az *életed* új útra tér.
Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt
éltél. *Eszedbe* jut egy semmiség is.
Babrálsz vele. *Megúnod* és *elejted*.
 Olykor egy-egy zajt *hallasz* künn az utcán.
 Minden zajról *tudod*, hogy mit jelent.
 Még bús se *vagy*. Csak józan és figyelmes.
 Majdnem nyugodt. Egyszerre *fölsóhajtasz*.
 A fal felé *fordulsz*. Megint *elalszol*.

Mint a vers kiemelt egyes szám 2. személyű személyjelölései mutatják, a figyelmi és a referenciális jelenetből a te szerepe van egyértelműen a fókuszban. Ennek a jellemzőnek a kapcsán Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiájában mint általában is jellemző jegyről szól „az önmegszólítás és az általános alany egymásbajátszatás”-áról, a *Ha negyvenéves...-ről* pedig azt állapítja meg, hogy ebben az utóbbinak (vagyis az az általános alany) jut a döntő szerep (Szegedy-Maszák 2010a: 396). Az általános alanyként való értelmezés grammatikai szempontból valóban indokoltnak tűnhet, hiszen az egyes szám 2. személyű alakok tipikus kifejezőeszközei az általános alany, különösen közmondásokban, például: *Lassan járj, tovább érsz!*, de az ilyenféle egyszerű hétköznapi kijelentésekben is, mint például: *Nem tudhatod, mit hoz a holnap* (vö. pl. Tátrai 2011: 131). Szintén ugyanerről a versről szólva azonban Kulcsár Szabó Ernő (2015: 187–8) részben vitatva és árnyalva is Szegedy-Maszák véleményét, részletesen – és itteni, azaz a személyjelölést és az aposztrófé aktusát előtérbe helyező szempontunkkal lényegileg egybeeső megközelítéssel – éppen azt mutatja be, hogy ebben a költeményben az aposztrófikus beszéd **stabilizálhatatlan helyzetű**, tehát az egyes szám második személyű konstrukciók meg- vagy önmegszólításként is felfoghatók: „a vers retorikai alanyát az aposztrófé lírai alakzata itt a beszélő és a megszólított közti grammatikai viszonyok rögzítettsége ellenére sem kényszeríti a kizárólagos önmegszólítás beszédszerepére. Azaz a szövegnek hangot kölcsönző beszédőtől sem asszertív, sem szemantikai úton nem követeli meg azt, hogy a megszólított grammatikai más(od)ik személyt arra az alanyra korlátozza vagy vonatkoztassa vissza, amelytől a megszólítás származik. Másképpen fogalmazva: miközben a közlés grammatikai alanya alakilag elkülöníthetetlen marad az aposztrófált másiktól, a beszéd vokatív rendjében mindvégig érvényesül az az elválasztottság [...] a *Ha negyvenéves... versbeszédét a megszólítás és az önmegszólítás kitorölhetetlen különbségének felfüggesztése* uralja, úgy tartva mégis egyensúlyban a tapasztaló és tudó/sító, észlelő és megállapító látószög érzékelhető, de grammatikailag jelölhetetlen eltéréseit, hogy mondás és megszólítottág elkülönültsége nem képezi le a külső és belső, megfigyelt és átélt világ ellentétező antropológiai konstrukcióit” (a kiemelés tőlem: P. J.).

2.3. A befogadóhoz való közvetlen odafordulás konstrukciói

A személyjelölés poétikája szempontjából különösen figyelemre méltóak a *Számadás*nak azok az „alulretorizált”, de mégis rendkívüli poétikai-esztétikai teljesítményt mutató versei is, amelyekben Kosztolányi „az eszmét cserélő odafordulás, a tépelődő kérdezés, a köznapi konverzáció hangnemében szólal meg, azt emeli magas költészetté” (Németh G. 1985: 310; vö. még Kulcsár Szabó 2015: 185). Ilyen, a befogadóhoz való közvetlen odafordulás van jelen a *Hajnali részegség*-ben, a költő egyik legtöbbször értékelt versében. Próbáljuk most megközelíteni azt, hogy miképpen járulnak hozzá a személyjelölés idetartozó konstrukciói „a mű megrendítő esztétikai hatásának kivételességé”-hez (Kulcsár Szabó 2017: 48). Már mindjárt kiindulásként szükséges leszögezni, hogy a közvetlen odafordulás csak az egyik szólam a vers összetettebb poétikai szerkezetében, amely a „csevegő-familiáristól az elbeszélő-jelenetezőn át egészen a harsány expresszivitásig” (Kulcsár Szabó 2017: 53; vö. még Füzfa [szerk.] 2010) integrálja a különböző szólamokat. A mű jelentésrétegeinek összegző igényű áttekintéséről most lemondva (erről részletezően l. Kulcsár Szabó i. m.), szempontunkból az tűnik kiemelendőnek, hogy a közvetlen odafordulás beszédhelyzete a jelentésképzésben azért játszik központi szerepet, mert a befogadó számára olyan fikcionális figyelmet hoz létre, amely közvetlensége, hétköznapi ismerőssége által a külső szemlélő, a (tényleges) befogadó számára a diskurzushoz való hozzáférésnek egy olyan lehetőségét kínálja fel, amely képes közvetlen, kvázi személyes élményként megjeleníteni azt a lírai alany által megélt és közvetített transzcendentális élményt, amelynek tartalma abszolút elvont és rendkívüli mértékben komplex, hiszen az „a teljes, az egyetemes léttel azonosulás s még inkább talán a létintenzitás transzcendálása az egyedi létnél magasabb és mélyebb szférába. Sejtelve, vágya, reménye annak, hogy az egyén élete, az itt beszélő véges élete is nemcsak része, de megnyilvánulása is a létezés lényegi és örök összetartó és mozgató erejének, erőinek” (Németh G. 1985: 312).

A közvetlen odafordulás konstrukciói közül a *Hajnali részegség*ből elsőként a versindító két mondat emelhető ki:

Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.

E két mondat személyjelölései a következőképpen konstruálják meg az aposztrofikus figyelmet: az *Elmondanám* ige – szórendi helyével is – az egyes szám első személyű személyraggal jelölt lírai énre, illetve közvetlenül az általa végzett cselekvésre, azaz beszédre irányítja a figyelmet, ugyanakkor a személyes névmással (*néked*) jelölt, fogalmilag ki nem fejtett te is a diskurzust befolyásoló, pontosabban potenciálisan azt befolyásolni, akár megakadályozni képes résztvevőként konceptualizálódik, a feltételes mód mellett szerepének jelentőségét az is jelzi, hogy a második mondatban csupán ő jelenik meg: *Ha nem unnád*. Az aposztrofikus címzett folyamatos bevonását a vers további részeiben egyrészt a rá vonatkozó személyjelölő, másrészt az aposztrofikus figyelmet jelölő mondatra másféleképpen utaló interperszonális metafunkciójú nyelvi elemek valósítják meg:

Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?

Te ismered a házam,
s ha emlékezni tudsz a
hálószobámra, azt is tudhatod,
milyen szegényes, elhagyott
ilyenkor innen a Logodi-utca,
ahol lakom.

de – mondhatom – ha így reá meredhetsz,
minden lakás olyan, akár a ketrec.

De fönn, barátom, ott fönn a derűs ég...

Szóval bevallom néked, megtörötten
földig hajoltam, s mindezt megköszöntem.

Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem...

úgy érzem én, barátom hogy a porban,
hol lelkek és göröngyök közt botoltam,
mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak
vendége voltam.

Érdemes itt röviden arra is utalni, hogy a vers nem minden egyes szám második személyű igealakja, névmása az aposztrófikus jelenetnek a fentiekben jellemzett címzettjére vonatkozik, a következők az – e versben kisebb teret kapó, közébeélt – önmegszólítást konstruálják meg:

Egyszerre szóltam: hát te mit kerestél
ezen a földön, mily kopott regéket,
miféle ringyók rabságába estél,
mily kézirat volt fontosabb tenéked,
hogy annyi nyár múlt, annyi sok deres tél
és annyi rest éj,
s csak most tűnik szemedbe ez az estély?

A *Hajnali részegség* értelmezéséhez (is) termékenyen hozzájárulhat az, ha – mint erre Szegedy-Maszák (2010b) is felhívja a figyelmet – a vers vizsgálatában figyelembe vesszük kötetbeli helyét, nevezetesen azt, hogy a *Halotti beszéd* és az *Ének a semmiről* között szerepel, és ezzel összefüggésben azokat a viszonyokat, amelyek e szövegek között léteznek. A személyjelölésnek, illetve az aposztrófikus figyelmi jelenetnek a stílus és az értelemképzés más aspektusai szempontjából is lényeges rokonságát láthatjuk például a megszólítások hasonlóságában: *feleim*, *Édes barátaim*, *barátom* (kétszer is), *Pajtás*. A beszélő és az aposztrófikus címzett között létrejövő

viszony, a közvetlen odafordulás viszonya ezekben az esetekben nemcsak a főnevek fogalmi jelentéséből, stílusértékéből, hanem a szoros összetartozást kifejező birtokos személyjelölésből és a 2. személyű alakok alkalmazásából magyarázható.

2.4. Megnevezett aposztrofikus megszólított

Viszonylag nagy és viszonylag heterogén csoportot alkotnak azok a versek a *Számadásban*, amelyekben az aposztrofikus megszólított explikált megnevezést kap. Példaként említhető itt az *Életre-halálra*, az *Európa*, a *Beszélő boldogság*, a *Vörös hervadás*, az *Ilona*, a *Kiáltás*, az *Anyám* és valószínűleg a legismertebbként a *Marcus Aurelius*. Jelen tanulmány nem vállalkozhat most ennek a típusnak az átfogó jellemzésére, így csak néhány sajátosságot emel ki.

Szembetűnő vonulatot alkotnak azok a versek, amelyekben a poétikai szubjektum megkonstruálása egy közösséghez való viszony konceptualizálására épülve történik meg, így lesz megszólított egy, a lírai alany számára fontos közösség egésze (a magyarság: *Életre-halálra*; *Európa*) vagy a legközelebbi közössége, családja egy tagja (például *Kiáltás*, *Anyám*). A *Vörös hervadásban* viszont a természeti szféra egy perszonifikált és ily módon a lírai alany helyzetével analogikus-metaforikus viszonyba kerülő eleme a megszólított:

Erdő,
dércsípte lombod ájultan vonaglik.
Meghalsz,
reád lehellt a vörös hervadás.

Nagy változatosságot mutatnak az idetartozó versek abból a szempontból is, hogy hol jelenik meg bennük az aposztrofikus megszólítás: van, amikor közvetlenül a vers elején, máskor viszont csak késleltetve, a vers középső szakaszában, de az is előfordul, hogy csak a költemény végén történik meg a megszólítás. Az *Európának* mindjárt az elején, részletes kifejtéssel, variált formában is, ismétléssel és névmási jelölésekkel is hangsúlyozva:

Európa, hozzád,
feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában,
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambmal én *terád* víg,
jó reggelt köszöntök.

Ó, ősi világrész,
te régi, *te* rücskös, *te* szent, *te* magasztos,
lelkek nevelője, illatokat és ízt
szűrő, csodatévő, nagyhomlokú, könyves,
vén *Európa*.

A *vad kovács* című vers esetében viszont a megszólítás, az aposztrófé aktusa csak egy leíró-elbeszélő rész után, új szakaszt nyitva következik be, ez az egyes szám 3. személy és az egyes szám 2. személy közötti váltást jelenti a személyjelölésben:

A vad kovács, a szenvedés,
sötét pöröllyel *döngöl* engem,
szikrázva visszanezék, és
kormos dalát *ővéle* zengem.
Beh jó nekem, hogy nem kell élni,
csak az üllőre ráalélni,
engedni szépen, mit se tenni,
csak fájni így és várni, lenni.
Verj, vad kovács, világfutóvá,
érzéstelenné és meredtté,
tökéletessé és tudóvá,
kemény, fájdalmas műremekké.

2.5. Nincs azonosítható aposztrófikus megszólított

Az itt tárgyalt versek ötödik csoportjában nincs jelölt megszólított, az aposztrófikus jelenet így nem rekonstruálható. Idetartozóként említhető például a *Szeptember elején*, a *Szavak a társaságban*, az *Osvát Ernő a halottaságyon*, a *Száz sor a testi szenvedésről*, az *Őszi reggeli*. Ezek közül, e típus példajaként vegyük most közelebbről szemügyre az *Őszi reggelit*:

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.
Vízcsöpp iramlik egy kövér bogyról,
és elgurul, akár a brilliáns.
A pompa ez, részvétlen, derült,
magába-forduló tökéletesség.
Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezükkkel intenek nekem.

A vers első egységének (az első nyolc sornak) jellegadó sajátossága a személydeixis hiánya: sem a figyelmi jelenet beszélőjét, sem hallgatóját nem jelöli nyelvi elem. Az emberi szféra jelenlétének hiányát a természeti kizárólagos jelenléte ellenpontozza, ugyanakkor ez a szerkezeti-szemantikai egység is már részben a megszemélyesítő jellegével (*hozta az ősz, ékszerét* stb.; a megszemélyesítéshez l. Simon 2018), részben az archetipikus szimbolizációval és végül a szövegegészben majd az analogikus-metaforikus értelmezés lehetőségét megkapó igékkel (*iramlik, elgurul*) előkészíti a verszárlatban megfogalmazó jelentéseket. Az első egység utol-

só, ige nélküli mondata összegzi és állóképpé merevíti a jelenetet. Részben éppen ezért is, a kontraszt miatt olyan hatásos a zárlat végzetes tragikuma, de a megfigyelt jelenettől való elfordulás éles szemantikai váltásából adódó hatást tovább növeli a rendkívül tömör megfogalmazásban egymás mellé állított általános és egyes-személyes itteni elrendezése. A *Jobb volna élni* mondat igeneves szerkezete ugyanis még mindig nem dolgozza ki az elsődleges figurát, bár az így kifejezett vágyat már – ugyan még mindenki másé mellett – interpretálhatjuk a versbeli megnyilatkozó (saját jövőjére vonatkozó) vágyaként. Mintegy ikonikussá válik így a zárlat: a megmászthatatlan, elkerülhetetlenül bekövetkező, közeli személyes elmúlást, a véget versbeli elhelyezkedésével is kiemeli az egyes szám első személyre rámutató névmás, a *nekem*. Ezzel a jelentésszerkezettel is összefüggésbe hozhatjuk azt, hogy a versnek nincs aposztrófikus címettje: a költemény az emberi létezésnek azt a végső és végletes szakaszát formálja meg nyelviileg, amikor már csak a monológ az adekvát kifejezésforma, hiszen az ének magányosan, egyedülként kell szembenéznie jövőjével: halálával.

3. Összegzés

A fentiekben Kosztolányi Dezső *Számadás* című kötetének új szempontú, kognitív poétikai megközelítésére tettem kísérletet. Ennek során főképpen a személyjelölés és a lírai diskurzus aposztrófikus összetevőjének vizsgálatára fókuszáltam. A tanulások összegzésként megállapítható, hogy Kosztolányi kötete az itt alkalmazott szempontok szerint is rendkívüli gazdagságot mutat mind formai szempontból, mind a jelentésképzést tekintve. Ebből is következően az itt bemutatott tipizálás nem tekinthető lezártnak. Öt fő típust mutattam be, ezeket viszonylag zárt egységként kezelve, ugyanakkor itt az összegzésben mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a prototípuselvnek megfelelően ezek valójában nyitott kategóriák. Közöttük átfedések is vannak, ezeknek az árnyalt bemutatását csak egy további vizsgálat alapján lehet kifejteni. A tanulmány részben felhasználta a korábbi irodalomtudományi szakirodalom eredményeit is, így annak mindenekelőtt az önmegszólító versre vonatkozó megállapításait. Úgy tűnik, a kognitív politikai megközelítés eredményei képesek tovább árnyalni az idetartozó meglátásokat, és főleg a legújabb Kosztolányi-elemzések (l. pl. Kulcsár Szabó 2015; 2016) meglátásait is felhasználva, azokhoz csatlakozva rámutatni arra, hogy itt sem tiszta típusokkal kell számolni, sőt éppen a komplex, átmeneti kategóriák a jellemzőek, bizonyos versekben például többféle plauzibilis értelmezése is van az aposztrófikus jelenetnek. Azt is fontos megjegyezni, hogy további belső tagolás lehetséges az itt bemutatott kategóriákon belül. Végső soron azonban nem az itt még előtérben lévő típusok a fontosak: ezek valójában (egyfelől) csak az egyes szövegekhez és (másfelől) a kötetegészhez való elemzői-értelmezői hozzáférés eszközei, tehát nem a célként kezelendők.

A bevezetőben említett a klasszikus modern és a késő modern határán történt versgrammatikai-poétikai és egyben szubjektum- és nyelvszemléleti fordulatra vonatkozó tanulások közül azt lehet itt kiemelni, hogy a személyjelölés, illetve

az aposztrófikus eljárásokra irányuló elemzés is azt mutatja, hogy Kosztolányi újfajta versbeszédet valósít meg a *Számadás*ban. A klasszikus modernség század eleji, esztétizáló-retorikai líranyelvével szemben ugyanis itt – különösen a recepció által is legtöbbször tartott versekben – dominánsak azok a versek (típusok), amelyekben a közvetlen, nemegyszer „hétköznapias” aposztrófikus odafordulás, megszólítás, stílusválasztás valósul meg. Ugyan az utolsóként vizsgált verscsoportban nincs azonosítható aposztrófikus megszólított, és ezzel Kosztolányi viszsztatér a „klasszikus” monologikus vershez, ám ennek a típusnak a szerepe adekvát módon csak a kötet egészében értelmezhető, azzal a léhellyel összefüggésben és abban a (kötet)szövegstruktúrában, amelyben megjelenik. Ez egyébként természetesen minden itt tárgyalt verscsoportra érvényes: ezek poétikai szerepe, jelentésadása csak a kötet egész szerkezetében közelíthető meg adekvát módon.

Végezetül érdemes arra is kitérni, hogy a Németh G. Béla (1985) által a *Számadás*ban megjelenő szerepek szerint felállított és a bevezetésben tárgyalt négy nagyobb verstípussal milyen összefüggésben vannak az itt megállapított és bemutatott csoportok. Elsősorban a kereszteződés látszik, hiszen például ha a Németh G. által tárgyalt első csoportot összevetjük az itteni megközelítés eredményével, azt látjuk, hogy az ott együtt szereplő *Hajnali részegség*, *Őszi reggeli*, *Esti Kornél éneke* és *A vad kovács* itt más-más poétikai kategóriába került, éppen eltérő jellemzőik hangsúlyozódtak. Ugyanakkor például a *Számadás* című ciklus itteni elemzése éppen azt támasztja alá, más szempontokból, amit Németh G. Béla is megállapított a hét szonetról.

SZAKIRODALOM

- Brône, Geert – Vandaele, Jeoren (eds.) 2009. *Cognitive poetics: goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztróphé. *Helikon* 370–89.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Linceum Kiadó, Eger, 211–22.
- Érfalvy Livia 2011. *Kosztolányi írásművészete. Poétikai monográfia*. Gondolat Kiadó, Veszprém.
- Geeraerts, Dirk (ed.) 2006. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Humboldt, Wilhelm von 2002°. Ueber die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (1827–1829). In: Humboldt, Wilhelm von: *Werke in fünf Bänden III. Schriften zur Sprachphilosophie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Jauss, Hans Robert 1984. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Kiss Ferenc 1979. *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1992. A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. In: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): „*de nem felelnek, úgy felelnek*”. *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Kulcsár Szabó Ernő 1997. Költészet és dialógus. A lírai művek befogadásának kérdéséhez. *Literatura*, 256–69.
- Kulcsár Szabó Ernő 2015. A jelentés története az irodalmi műalkotásokban. A beszéd szerepe nyelvi valósága a Ha negyvenéves... esztétikai tapasztalatában. *Magyar Nyelvőr* 139: 183–91.

- Kulcsár Szabó Ernő 2016. Boldogan és megtörötten? A „fenséges” alakzatai a Hajnali részegség esztétikai tapasztalatában. *Alföld*, 48–69.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. University Press, Oxford.
- Németh G. Béla 1966/1982. Az önmegszólító verstípusról. In: Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh G. Béla 1985. Az elgondolhatatlan álorcai. A szerep jelentősége Kosztolányi Számadásában. *Századutóról – századelőről*. Magvető Kiadó, Budapest, 292–313.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2018. A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* jelen számban.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010a. *Kosztolányi Dezső*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010b. A Hajnali részegség jelentésrétegei. In: Füzfa Balázs (szerk.): *Hajnali részegség*. Savaria University Press, Szombathely, 133–52.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztróf és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 197–207.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics. A social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–17.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Személyjelölés a személytelenítő lírában. Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről. *Magyar Nyelvőr* jelen folyóiratszámában.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pethő József
főiskolai tanár
Miskolci Egyetem

SUMMARY

Pethő, József

Constructions of person marking and apostrophe in Dezső Kosztolányi's *Számadás* ('The final account')

The present study makes an attempt at approaching Dezső Kosztolányi's volume of poetry entitled *Számadás* ('The final account') with a novel, cognitive-poetical method, in the course of which it focuses on person marking and lyric apostrophe. The paper presents the poems in the volume in five distinct groups: (1) self-addressing poems, (2) when the apostrophic speech (other-addressing or self-addressing) is of unstable situation, (3) when the poems directly address the apostrophic addressee, imitating the style of everyday conversations, (4) when the addressee of the poem is named and is apostrophic, and (5) when there is no identifiable apostrophic addressee. According to the

prototype principle, the study handles these categories as open ones, calling attention to overlaps and complex variations. The paper also reflects on earlier studies in poetics and criticism, partly corroborating them and partly offering new approaches. Based on the lessons drawn from the study of person marking, new perspectives and interpretations are feasible especially in the case of what are called self-addressing poems.

Keywords: lyrics, cognitive poetics, person marking, apostrophe, self-addressing poem

Személyjelölés a személytelenítő lírában Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről

1. Bevezetés

Az alábbiakban a személyjelölés poétikájáról lesz szó. Közelebbről az kerül a figyelem középpontjába, hogy Pilinszky János költészetében miképp alakult a személyjelölés. Pilinszkyt az irodalomtörténet a személytelenítés, a tárgyiaság, a hermetizmus költőjeként tartja leginkább számon (vö. Németh G. 1985; Szegedy-Maszák 1982; Kulcsár Szabó 1993; Lőrincz 2007a; Mártonffy 2003; Tolcsvai Nagy 2002), ezért kivált érdekes a személyjelölés felől megközelíteni a munkásságát. Pilinszky költészetének e tényezőjét két korszakában, a *Harmadnapon* két jellegzetes versében, valamint ezzel összevetve utolsó korszakának néhány versében mutatom be. A tanulmány csakis a személyjelölésre és annak közvetlen nyelvi és poétikai környezetére összpontosít, ezért további tényezőket kényszerűen említetlenül hagy.

Az elemzés az alábbi szempontokból áll össze: (i) a személy, a személyiség fogalma a 20. századi hermeneutikában és a keresztény (katolikus) antropológiában és teológiában, (ii) a személyjelölés kognitív grammatikája, annak leírási módszertana, (iii) a *Harmadnapon* két versének személyjelölése kognitív grammatikai és poétikai szempontból, (iv) a *Végkifejlet* és a *Kráter* hat versének személyjelölése kognitív grammatikai és poétikai szempontból.

2. A személy

Miképpen a 20. század személyértelmezésének, Pilinszky költészetének ontológiai alapjait a Heidegger-féle jelenvalólét (Dasein) kategóriájával lehet megközelíteni, Pilinszky esetében nyíltan a katolikus Isten-magyarázatra támaszkodva: a jelenvalólét az a létező, aki a lét felé fordul, aki önmagát a maga létében fejt ki. A lét végső soron maga Isten, amelyhez az ember mint jelenvalólét létezésében transzcendensen viszonyul (Rahner 1998: 62). Az egzisztencia az a lét, amelyhez a jelenvalólét mint sajátjához viszonyul. Ám épp a létező léte az, ami rejtve marad. A jelenvalólét alapvető létmódja a világban-benne-lét, amely azt jelenti, hogy a szubjektum mint jelenvalólét nem utólag és esetlegesen helyezkedik bele a világba. A létező ember nem a külvilágtól teljesen függetlenül létező, azt elkülönítetten szemlélő és megismerni törekvő valaki, hanem ennek a világnak a része, ahogy az embernek része egyúttal a külvilág. Ez a belátás „maganak a jelenvalólétnek a létszerkezetén alapul, mely szerint a jelenvalólét önmagát – és így saját világban-benne-létét is – ontológiailag mindenekelőtt abból a létezőből és annak a létezőnek a létéből érti meg, ami nem ő maga, de ami a saját világán »belül« kerül útjába” (Heidegger 1989: 163–4). Másképp megfogalmazva: „az ember nem izolált világnélküli szubjektum, akihez ráadásként még egy világ

is járul, hanem önmagában világképző” (Fehér M. 1992: 129). A világban-benne-lét legfontosabb módja a hangoltság, az a mód, ahogy a szubjektum önmagát a világban találja. A jelenvalólét önmagát a világ felől érti meg, de ez a megértés lényegében inautentikus, a szorongás, a gond, a belevettség jellemzi. A jelenvalólét inautentikussága állandó lezáratlanságából ered: totalitását létezésében nem tudja teljes mértékben elérni. Az autentikusság ismérve, hogy a jelenvalólét képes-e önmaga „legsajátabb lehetőségéhez”, a halálhoz kitérően vagy elsajátítva viszonyulni. Ekkor „az előrefutás feltárja az ittlétnek [jelenvalólétnek] Az-emberbe való beleveszettségét, és ama lehetőség elé állítja, hogy a gondozó gondoskodás támasza nélkül önmaga legyen – önmaga Az-ember illúzióitól megfosztott, szenvedélyes, tényleges, önmagában bizonyos és szorongó halálra váró szabadságában [...] Az autentikus egésként való egzisztálás – mint ontológiai lehetőség – a ténylegesen egzisztáló ittlét részéről ontikus megerősítést kíván; olyan tanúságot, melyben az autentikus egzisztencia ontikusan legalábbis lehetségesként – vagy talán egyenesen megköveteltként – jelenik meg” (Fehér M. 1992: 173–4). A jelenvalólét ebben a folyamatban, amelynek lényegi összetevője a szorongás, szembesül a semmivel, amely azonban nem pusztá ellentéte a létnek, hanem ahhoz hozzátartozik, a jelenvalólét létezőként transzcendens módon részesedik a semmiben, megvalósítva a metafizikát (vö. Heidegger 1994).

A fenti személyértelmezés mindig máshoz való viszonyában kapja meg teljes értelmét. Egyrészt a dologhoz való relációjában. A dolog az önmagáról nem tudó, önmagára nem reflektáló entitás (res extensa), van megléte (existentia), de nincs (maga által felismert) mibenléte (essentia) (Heidegger 2001: 101–42), szemben a személlyel, a Daseinnel (res cogitans; vö. Gadamer 1984: 361; Heidegger 2001: 155 kk.). Másrészt a személy az, aki cselekszik, és megszólal a társhoz fordulva, vagyis nincsen *én te* nélkül. Az *én* (E/1.) mindig lehorgonyzó, önreferáló és önreflexív, a megszólalás középpontját adja. A beszélő a megszólalásában megkonstruálja önmagát, a társhoz, a te-hez fordulva. Meg kell említeni, hogy a filozófiai hermeneutika itt röviden összefoglalt magyarázata a személy és az *én-te* viszony lényegéről nagymértékben harmonizál a kognitív nyelvészet felfogásával, amely a közös figyelmi jelenetben és annak részeként a beszélőtársak által feldolgozott referenciális jelenetben, ezek dinamikájában hasonlóképpen a beszélőtársak referáló és önreferáló, önreflexív jellegét hangsúlyozza, például a deiktikus rendszerekben, a referenciakeret és az episztemikus lehorgonyzás középpontba helyezésével. Az irodalmi műben, kivált a lírai szövegben az *én* helyzete éppúgy specifikus, mint a te pozíciója vagy a hallgatóé. Mind a hétköznapi, mind az irodalmi beszédhelyzetben a leképezett nézőpontszerkezet, azon belül a mindenkori megszólaló kiindulópontja meghatározó tényező. Miközben a hétköznapi kommunikációban a mindenkori *én* és te szerepe általában egyértelmű és szabályszerűen váltakozik, addig a lírai szövegben a perspektíva összefügg a lírai alany által kezdeményezett fiktív, aposztrofikus és tényleges kiindulópontok különböző változataival.

A lírai mű diszkurzív jellegű, tehát a lírai megszólaló (lírai alany, *én*) és a befogadó között aktív, kétoldalú beszédhelyzet alakul ki, éppen általuk. Ez a beszédmód a modernség óta fiktív, közvetett, jelen idejű (vagyis éppen történő)

és terű: a megszólaló és a befogadó által létrehozott deiktikus központban működik. A lírai megszólaló a szöveg előtt ontológiailag feltételezett, de a lírai szövegben megkonstruálódó személy, a befogadó pedig egyszerre résztvevője és tanúja a lírai beszédnek (vö. Lőrincz 2007b; Kulcsár-Szabó 2007; Simon 2016). Innen nézve „a költészet nem elsősorban specifikus nyelvhasználati módként, hanem sajátos nyelvi interakcióként várja el a megértést, azaz a líraiság nem egy vagy több nyelvi szimbólum poétikus alkalmazásba vételéből előálló eredmény, hanem alapvetően olyan diszkurzív kategória, amely a textuális megformálás poétikusságát magát helyezi előtérbe az elmék interakciójának közegében” (Simon 2016: 89). A nyelvi tevékenység általános interperszonális és interszubjektív jellegének meghatározó tényezői (l. Sinha 2009; Tátrai 2011; Tolcsvai Nagy 2013) a fenti keretben érvényesülnek a lírai beszédben, amennyiben a befogadónak nagyobb a szerepe a fiktív beszédhelyzet létrehozásában, kidolgozásában a hétköznapi szituációkhoz képest. Ebbe a keretbe ágyazódik be a lírai alany aposztrófikus eljárása.

Az emberi kommunikáció meghatározó, nélkülözhetetlen tényezője a figyelmi jelenet, amelynek során a mindenkori beszélő mint kezdeményező saját figyelmének tárgyára irányítja beszélőtársa figyelmét is, megváltoztatva annak mentális állapotát. Ebben a közössé váló tevékenységben a beszélőtársak közösen egy harmadikra, a figyelem tárgyára irányítják a figyelmüket, intencionális ágensekként. A kommunikációs folyamatban a pillanatnyi beszélő és hallgató saját magáról és társáról is tudja, hogy intencionális (másra irányuló) személyek. Emellett a közös figyelmi jelenet résztvevői figyelmük tárgyát referenciális jelenetként (jelenetekként) fogják fel: amiről szó van a diszkurzusban, abban szereplőkkel történik valami. A figyelmi és a referenciális jelenet viszonya a mindennapi kommunikációban a színpadmetaforával írható le: a mindenkori beszélő és a hallgató a figyelmi jelenet részeként a nézőtérben ül, onnan nézi a pillanatnyi beszélő által elmondott, vagyis színpadra állított eseményt, a referenciális jelenetet (minderre l. Tátrai 2011). A lírai beszédben az aposztrófikus figyelmi jelenet fiktív jellegű, és prototipikusan egybeesik a beszélés, vagyis a befogadás jelen idejében történő referenciális (a lírai alany által elbeszélte) jelenettel.

3. A személyjelölés poétikai vizsgálata

A személyjelölés nyelvi megjelenési formái a nyelvtani leírásokban fontos szerepet kapnak. A kognitív grammatikai és poétikai deskripcióban a személyjelölés jellemzése nem merül ki a pusztán kategóriabesorolásban vagy a formai morfoszintaktikai jellemzésben. A személyjelölés, illetve általában a poétika korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatásának rendszerét a Stíluskutató csoport dolgozza ki (illetve dolgozta ki alapszinten) a kognitív grammatika és a kognitív poétika egyesített elméleti és módszertani keretében, többek között a lírai szövegek számítógépes annotálásának és ekképp nagy korpuszú kutatásának lehetővé tétele érdekében (vö. Domonkosi–Kuna–Simon–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2018). E kutatás a poétikusság magyar nyelvi sémáit, mintázatait kutatja, e konstrukciók-

nak a megértési, befogadási folyamatokban játszott szerepét vizsgálja a kognitív keret értelmében.

A jelen tanulmány nem tartalmaz számítógépes annotálásra épülő adatfeldolgozást. A személyjelölésben az alábbi szempontok játszanak szerepet (általában is és Pilinszky lírájával kapcsolatban specifikusan):

- az E/1., E/2. személyjelölés jellemzői, kidolgozási lehetőségei, az E/3.-mal viszonyban,
- személyjelölés igén, névmáson, főnéven, implikálva,
- az ige sematikus figuráinak (trajektor, landmark) személyjelölő státusa, mondat- és szövegbeli funkciója,
- a személyjelölés sorrendje az ígéhez képest,
- az igetípus és a személyjelölés viszonya,
- a profilálás és feltűnőség, a perspektiválás a személyjelölő nyelvi szerkezetben, egy helyzet alternatív ábrázolásai,
- a kidolgozás, aktiválás szintje,
- a személyjelölés referenciakerete, jelölt vagy jelöletlen volta,
- a személyjelölés lehorgonyozottsága, lehorgonyzó szerepe,
- a létige a személyjelölésben.

A személyjelölés jellemzői tágabban a figyelmi jelenet és a referenciális jelenet kettőssége, az episztemikus lehorgonyzás, a szubjektivizáció és a referenciakeret tényezőivel együtt írhatók le.

Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok pillanatnyilag aktivált tudásterületeihez, vagyis együttesen az alaphoz képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 2002; Brisard 2002; Tolcsvai Nagy 2017: 301–5). A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. Az episztemikus lehorgonyzás során a konceptualizáló a típusból (pl. a szótári szóból) példányt, vagyis szóalakot hoz létre, amely konstrukciós alakjával járul hozzá a mondat, a szövegrész szerkezetéhez és értelméhez.

Egyes esetekben egy mondatban a résztvevőket a beszélő nyíltan kifejezve, objektívan konstruálja meg, vagyis a szereplők a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg (még ha a beszélő és a hallgató is résztvevő a mondatban). Más esetekben a mondatbeli szereplők, viszonyok, körülmények implicit nézőpontból konstruálódnak meg. A szubjektivizáció a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna. A szubjektivizáció tehát egy elemi mondaton belül a rejtett konceptualizálói jelenlét jelölése. Aszimmetria van a szubjektivizált és objektivizált elemek között. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált

elemeket. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő, a mondatbeli jeleneten kívüli konceptualizáló szerepében. Ilyen szerep az, ahogy értelmezi a referenciális jelenetet, ahogy viszonyul a jelenethez és a diskurzus folyamatához, beszélőtársához (l. Traugott 1989; Langacker 2006; Pelyvás 2006; Athanasiadou–Canakis–Cornillie [eds.] 2006; Tolcsvai Nagy 2017: 306–8).

A referenciakeret az a figyelmi hatókör, mentális ablak, amelyen belül megtörténik a nyelvi szerkezetek megkonstruálása, lehorgonyzása és feldolgozhatóvá tétele. A referenciakeretet az észlelő és beszélő ember állítja föl. A referenciakeret nézőpontszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ). Egy másik kiindulópont egy referenciapont, ahonnan (amihez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja. A referenciakeret lehet relatív, és lehet abszolút. Relatív, azaz a megismerő ember nézőpontjától függő a nézőpontközponjú referenciakeret; a relatív referenciakeret az emberi test belülről való pozicionálása alapján épül ki; ekkor a referenciapont maga az emberi test belülről érzékelve vagy az emberi test kivetítése. A referenciakeret lehet abszolút, azaz a megismerő ember nézőpontjától független, kívülről, külső pontból történő tájékozódási pozicionálás. Ilyen például a geocentrikus referenciakeret, rögzített referenciapontokkal, például észak, dél (vö. Heine 1997; Tolcsvai Nagy 2017: 425).

A személyjelölés alaki és jelentésbeli sémái és megvalósulásai lírai szövegekben az előző részben összefoglalt személy- és líraibeszédhelyzet-értelmezés keretében írhatók le autentikusan.

4. A Harmadnapon

A kötet címe első renden Krisztus feltámadását jelöli meg, ezzel együtt a teljes szenvedéstörténetre utal. Ezzel önmagában egy olyan ismeretkör mozgószínt, amely az adott hatástörténeti közegben több irányban további tartományokat nyit meg a befogadóban, még a versek ismerete előtt is. A cím által megnyitott ismereti tartományok fontossága, azoknak lehetséges összjátéka az egyes versek megértése során nem becsülhető túl. Mindehhez járul a cím nyelvi megformáltsága, amely egyszerre jelöl egy történeti időpontot, egy állandósultan ismétlődő figyelmeztető pillanatot (amely a megváltásra, a kinyilatkoztatásra és a bűnre irányítja az emberi figyelmet), és mindezek által egy folyamatosan meglévő állapotot vagy mint várt eseményt. Vagyis a cím nem lezárt eseményt jelent, hanem eszkatologikus tartalma van, amennyiben egyrészt a kereszthalál és a feltámadás a középponti eseménye a megtestesülésnek (vö. Rahner 1998: 152–230; l. még Balthasar 2000) másrészt pedig utal a parúziára, amely nem az iskolás teológia szerinti újraeljövétel, hanem Jézus Krisztus „üdvözítő jelenléte az üdvtörténet és a világtörténelem nyilvánvalóvá lett eredményének végességében”, a történelem beteljesülése Istenben (vö. Rahner–Vorglimler 1980: 556). Mindeme mozzanatnak a középponti eseménye a harmadik nap, amely vagy betöltődik, amennyiben az ember felismeri annak lényegét, vagy kiüresedik a rá következő világ, ha az ember nemet mond rá, vagy nem ismeri fel. A *Harmadnapon* kötet a megértés

és a megértés vagy meg nem értés megértése felé haladó szubjektum különböző lírai beszédeiből áll össze, ekkor alapvetően tragikus módon.

A kötetet általánosan az alábbiakkal lehet jellemezni. A lírakötet közép-pontjában a szubjektum áll, méghozzá a szubjektum elvont önmegragadási és világmegértési kísérlete létezésében és a létben, a világ és Isten viszonyában (is), a monologikus beszédforma változataival, személytelen és személyes különböző arányaival, a monológ bizonyos fokú föllazításával (tehát a nyelv és az olvasó valamelyes fokú diszkurzív bevonásával). Az önmegragadás a vallomásosság háttérbe szorulásával egyfajta szituálássá változik, amely folyamatban nem annyira egy arc kirajzolása a legfőbb cél, hanem a létezőnek, a szubjektum világban-benlétének a lírai beszéd általi létrehozása vagy fenntartása, más entitások viszonyában. (A prozopopoeia alakzatának értelmezésére vö. Paul de Man 1984.) Nem a kívülálló felnagyított romantikus én nyilvánítja itt ki önmagát, nem is a tárgyilagos vagy szenvedélyes vallomástevő, hanem az önmagához, a világhoz és Istenhez, majd a te-hez folyamatosan beszédben és hallgatásban viszonyuló, illetve e viszonyokban kudarcos én-ek sora.

Így jut el a Pilinszky-életmű a második kötetben egyszerre a senkiföldjéhez, valamint a történeti bűn és transzcendencia végtelenítéséhez, és mindezek egy-égeként a harmadik naphoz, a világ és a szubjektum (ön)megértési folyamatának e három látszólag ellentmondó tartományához, pontosabban eseményéhez. A *Harmadnapon* verseiben megszólaló lírai beszélők azokat a módokat keresik, amelyekkel az autentikusság megközelíthető: amelyekkel a semmi és a halál mint a létezéshez tartozó összetevő legalább bizonyos fokig megérthető és kimondható, és amelyekkel egyúttal a transzcendens instanciában, Istenben, pontosabban Isten és a szubjektum viszonyában fel is oldható. A *Harmadnapon* kötetnek mint kötettségnek az értelmezése ekképp többféle lehet. A kötet bemutatható pusztán tragikus szubjektum- és világképnek, amely elválasztja a bűnt a haláltól: „A mai [köz]felfogás szerint a halál semmiképpen sem ítélet. Vagy az a pont, ahol végre megoldódik az emberi létezés egész kuszasága, vagy a létezés abszurditásának végérvényes, nyilvánvaló betetőződése, amelyre nincs semmilyen megoldás” (Rahner 1998: 87). A *Harmadnapon* azonban értelmezhető úgy is, mint amely mind a két ajánlott megoldást elveti, és amely a transzcendensnek emberi értelmezhetőséget kíván adni, vállalja az úton levést önmaga és ezáltal Isten felé. E tekintetben „[k]i-ki akkor éli át saját egzisztenciájának alapjában a szó eredeti értelmében vett felelősséget és szabadságot, ha észleli, hogy szubjektum – tehát oly létező, akinek a léte a transzcendencia eredményeként felbonthatatlan egység és önmagának-való-jelenlét a végtelen lét előtt –, ha tettét egy szubjektum tetteként éli át (noha erre nem tud ugyanígy reflektálni)” (Rahner 1998: 44). Pilinszky János teljes költészetének ismeretében az utóbbi értelmezés érzékenyebben válaszol a versek általi megszólíttóságra.

A *Harmadnapon* tehát a szubjektum mint létező létezésének folyamatszerű megvalósítása, természetesen nem egy egyenes vonalú előrehaladásban. A kötetre jellemző a *Trapéz és korlát* kérdéseinek radikális újrafogalmazása; a végesben a végtelen, a transzcendencia elhárítása és elfogadása; a transzcendens kommunikáció keresése, lehetetlen voltának állandó ismétlése, lehetséges voltának rejtett

felismerése; a következetes elszemélytelenítés, ennek egyelőre riasztó következménye; a bűn és a bűnösség értelmezése a szubjektum létezmódjában. A lírai beszélők szerepe és jellege fokozatosan megváltozik az első kötethez képest: a *Harmadnapon*ban már nem csupán egy utólag megállapító, fogalmilag rögzítő személyiség szólal meg, aki képes önmaga helyzetének a mintegy kívülről és mégis részben vallomásosan történő rögzítésére, hanem ezt a helyzetet, az önmegragadást és annak kudarcait folyamatában teszi hozzáférhetővé, a főképp elégikus versformák helyett a történő monológ különböző formáit lassan kialakítja.

A *Harmadnapon* két rövid versének személyjelölését érdemes áttekinteni az alábbiakban. A *Négysoros* Pilinszky talán legismertebb és legtöbbet értelmezett verse. Ennek ellenére aligha lett kimerítve megértéslehetőségeinek a sora. Ezúttal csakis a személyjelölésre összpontosítva az látható, hogy a versben összesen három személyjelölő szerkezet azonosítható.

Négysoros

Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagyta a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.

A harmadik sorban a mondat igéje egyes szám második személyű. Az E/2. által deiktikusan jelölt te egy beszélőtársat feltételez, itt jelöletlen módon. Ez az E/2. nincsen fogalmilag kidolgozva a mondatban (a teljes szövegben sem), azonosíthatósága a lírai alany (E/1.) viszonyában ragadható meg. Csak az igealakon történik meg a jelölése, az alanyi státusú, az ige elsődleges figuráját (trajektorát) dolgozza ki. Az E/2. profilált, de – még a negyedik sor ismerete nélkül – az E/1. kapcsolatában viszonylagos a kirajzoltága, referenciakerete az E/1.-től, a megszólaló lírai alanytól adódik. Lehorgonyzottsága is az E/1.-hez viszonyítva érthető. Egyúttal kétféleképpen értelmezhető a te és az én viszonya: vagy közvetlenül az E/2.-höz fordul a beszélő, vagy monológyszerűen csupán rögzíti a tény, akár a te távollétében.

A negyedik sorban az *ontják* igealak T/3. alanyt jelöl. A T/3. az *ont* ige elsődleges figurája (trajektora), nincsen a mondatban kidolgozva sem főnévvel, sem névmással, csak többes (csoportos, testületi) jellege egyértelmű, sorrendi helye semleges. Az ige cselekvő tartalmú, elszenvedőre irányul, ez a T/3. aktív jellegére utal. A T/3. formailag profilált (az *ont* ige jelentésszerkezetéből eredően), de e mondatban az E/1. szaliensebb. A referenciakeret a negyedik mondatban is az E/1.-től származik, a T/3. lehorgonyzottsága nyíltan ahhoz kapcsolódik.

A negyedik sorban (és a teljes versben) az utolsó szón jelenik meg az E/1., a *véretem* főnévi alak birtokos személyjelében. Az E/1. nincsen kidolgozva főnévvel vagy névmással, a megszólaló lírai alannyal azonos, az *ont* ige grammatikai tárgya elszenvedő (páciens) szemantikai szerepben, másodlagos figurája (landmarkja). Szórend szerint az igét közvetlenül követi, a legfeltűnőbb, legközvetlenebbül hozzáférhető személyjelölés, amely az összes versbeli személyjelölés referenciakeretét kijelöli, a lehorgonyzás deiktikus középpontja.

A személyjelölések a *Négysorosban* az igéken túl további hálózati kapcsolatokba rendeződnek.

A versben a beszélőtől teljes mértékben eltávolított dologmegnevezések az első entitásjelölések, majd a versbeli beszéd így halad az E/2. és az E/3., vagyis a beszélőhöz közeli és távoli személyek során keresztül az E/1.-hez. Mindez a vers legvégén történik meg, egyszerre metonimikus és metaforikus konstrukcióban: a *véremet* főnévi alak jelentése egyrészt metonimikusan a teljes emberi testet, másrészt metaforikusan az életet, az emberi életet konceptualizálja.

Itt csupán említeni lehetséges, hogy az első két sor tárgyai (szeg, homok, pláka, éjjel) a maguk dologszerűségében jelennek meg. E dolgok megnevezése alkalik a lehető legszemélytelenebb módon történik meg: sem a lírai alany, sem más személy nincsen jelen e megnevező két sorban. Ugyanakkor a perspektíva, a dolgok nyelvi leképezése és reprezentálása, az első sor inkább rejtett, a második nyílt metaforizálása mind egy megszólaló beszélő szubjektívizációs műveletei révén valósul meg. Vagyis a lírai alany szubjektívizálva, nem tudatos és cselekvő résztvevőként, de perspektíváló és konceptualizáló személyként a háttérben jelen van.

Hasonló poétikai struktúra mutatkozik a harmadik sorban, ahogy a dolog (folyosó, villany) valamilyen viszonyt sugall a te és az én között (erről a viszonyról nem lehet semmit tudni, de a mondatnak lehetséges szemrehányó értelmezése is, ami feszültséget jelez), amelyre jellemző a félbehagyottság. A két sorbeli dologemlítés egy véges, hétköznapi tér prototipikus reprezentációja (folyosó, égő villany). Ez az esetleges tér, amely nem a tartózkodás, hanem a valahova haladás, a más tereket összekapcsolás tere, szintén üres és meghatározatlan, célja homályban marad, bár vizuálisan megvilágítást kap. A sor értelmezhetőségének nyitottságát a „folyosó” teljes jelentésmátrixának vagy tudáskeretének az aktiválása teszi lehetővé. Ez a sor is az éjszakára utal az égve hagyott villannyal, továbbá a helyzetben és a te – lírai én viszonyban megmutatkozó átmenetiségre, vagyis nagyobb és fontosabb összefüggésekre, történésekre, amelyek viszont nem tűnnek elő.

A dolog- és személyjelölések legfelszínibb ilyen hálózati összefüggései eredményezik többek között a *Négysoros* összetettebb poétikai hatását, amelyben a magány, az éjszaka, a vesztőhely, a kivégzés (keresztre feszítés) a minimális humánlétezésre csökkentett személy, a lírai alany és a megváltó kereszthalál közötti kapcsolatot, a krisztusi megváltás közvetlenségét és mégis elérhetetlenségét egyszerre teszi hozzáférhetővé. Mivel a lírai én csak a vers végén jelenik meg nyíltan, a befogadó a személytelenből személyesebbé, a szubjektívizáltból objektívizálttá váló beszédhez tud viszonyulni, a megelőző sorokat mindig újból, visszafelé átértelmezve. Ez azt eredményezi, hogy a személyes tárgyasul, a dologi viszont megkapja humán beszélői nézőpontját. A versben először a kezdő két sor E/3. alakú referenciális jelenet tere és ideje a meghatározó, majd a befogadói figyelem fokozatosan áttevődik a fiktív közös figyelmi jelenet tényezőire, az E/1. által történő elbeszéltségre és megszólítottágra.

Az *Egy arckép* alá hasonlóan, bár kissé más szerkezetben valósítja meg a személyjelölést:

Kihűl a nap az alkonyi grafitban.
Tágasságával, mélységeivel
a néma tenger arcomba világít.
Öreg vagyok. Nem hiszek semmiben.

Öreg vagyok, lerombolt arcomon
csupán a víz ijesztő pusztasága.
A szürkület gránitpora. Csupán
a pórusok brutális csipkefátyla!

Hullámverés. Aztán a puha éj
boldogtalan zajai. Vak rovar,
magam vagyok a rámsötétedő,
a világárva papundekliben.

És egyedül a feneketlen ágyban.
És egyedül a párnáim között.
Magam vagyok az örökös magányban.
Akár a víz. Akár az anyaföld.

Itt az E/1. a beszélő, a lírai alany megjelenési alakjaként nyíltan érvényesül. Jól-lehet, a vers a *Harmadnapon* kötetre jellemző egyetemes, kiürült, pusztuló tér-idő kontinuummal kezdődik, ahogy az *Apokrif* is, és e kezdő kép közvetlen vizualitásának metaforikus és metonimikus perspektívátságát csak a rá következő sorok teszik hozzáférhetővé. Ugyanis ebben a kiürült és haldokló világegyetemben bukkan föl a lírai beszélő, először birtokos szerkezetben. Az *arcomba* főnévi alak E/1. személyjele egyrészt a lírai beszélőt megjelöli. Másrészt referenciapont-szerkezetként a főnévi tő metonimikusan az arc-ember viszonyban a teljes embert képezi le, metaforikusan pedig a személyt, aki önmagára reflektál, aki látja saját arcát, és ahogy a rá következő sorokból kiderül, saját földi sorsát.

Az első versszak utolsó és a második versszak első sora az ismétlődő alakzatban a lírai alany önértelmezését formálja meg, az *Öreg vagyok* elemi azonosító mondatszerkezetben. A személyjelölés itt E/1., véges igealakokkal, specifikus helyzetben, hiszen az E/1. a létige elsődleges figurája (trajektora), amelynek tulajdonságként konceptualizált másodlagos figurája (landmarkja, *öreg*) az elsődleges figurával fogalmi azonosságként konstruálódik meg. A létige elsődlegesen a meglétet (existentia), az elsődleges figura meglétét, létezését fejezi ki, ezt dolgozza ki egy adott nézőpontból az azonosító konstrukcióban a melléknévi *öreg*, a létige másodlagos figuráját előhívva, a mibenlélet (essentia) egy ponton megragadhatóvá téve. A másodlagos figura megelőzi az ígét, maga az E/1. csak az ígén van jelen. Az E/1. teljes mértékben a figyelem előterében áll, teljes mértékben profilált és feltűnő, hozzáférhető, a lírai alany önmagát konceptualizálja a saját maga által felállított referenciakeretben, amelyben a meghatározó referenciapont saját maga, tehát saját magához mint beszélőhöz horgonyozza le saját maga megjelenítését

az azonosító szerkezetben. Az *Öreg vagyok* elemi azonosító mondat ekképp egyszerre, párhuzamosan objektivizált és szubjektivizált.

Ez a személyjelölés, személykonstruálás a vers további részeiben egy sajátos, egyedi hullámmozgásban folytatódik: a közvetlen E/1. személyjelölés metaforikus tárgymegnevezésekbe fordul át és vissza. A második szakaszban az arc kidolgozása folytatódik: az arc mint az emberi lényeg megjelenítője eltárgyasodik és kiürül *a víz ijesztő pusztasága, a szürkület gránitpora és a pórusok brutális csipkefátyla* kifejezéseivel. E dologmegnevezések egyszerre tárgyias, objektivizált tárgyakra utalnak, amelyeknek meglétük (existencia) van, másrészt emberi nézőpontból metaforikusan lényegük (essentia), amely mibenlét az arc, vagyis a lírai alany önállításának konceptualizálását segíti. Ennek a poétikai eljárásnak a csúcspontja a harmadik szakasz, amelyben a dologmegnevezések mint e dolgok meglétének kifejezései a versmondathatárok és sorhatárok egymásra következésének, elkülönülésének és átfedésének kivételes megvalósulását mutatják. A harmadik szakasz dologmegnevezései (valójában eseménymegnevezések; *hullámvérés, zaj*) teljes mértékben tárgyiasított, objektivizált szerkezetek, az E/1. bármilyen közvetlen jele nélkül. Ezt a sort folytatja mintegy minta szerint a *vak rovar*; ismét teljes mértékben tárgyiasított, objektivizált módon, sorvégen, vesszővel elkülönített struktúráként, és erre jön a következő, harmadik sorban a visszafelé ható azonosító folytatás: *magam vagyok*. A *vak rovar* értelmezési lehetősége a második sor végén E/3., amelyhez a magyar grammatika szerint a létige E/3. implikált alakja tartozik. E két sorban a fogalmi struktúrák ezek: HULLÁMVÉRÉS VAN, ZAJ VAN, VAK ROVAR VAN. Ezt a sort váltja át a *vak rovar* esetében a *magam vagyok* elemi mondata E/1.-be, úgy, hogy a létige marad, és a *vak rovar* kettősségben érvényesül, egyszerre tárgyias, objektivizált dolog a világban és metaforikus, szubjektivizált E/1. személyjelölés. A befogadó az azonosítást nyílt műveletként, a megelőző versrészek sémáinak, valamint a *Vak rovar* önállómondat-jellegének mint kezdő poétikai konstrukciónak a megértéseként kezdi meg, és a sorvég, a rá következő új sor egyik olvasat szerinti mondathatárán átlépve, visszafelé is értelmezve folytatja, hogy a teljes konstrukciót átlássa. A versben a fiktív közös figyelmi jelenet a meghatározó, főképp az E/1. által uralt részekben, amelyhez képest a referenciális részek az E/3. alanyú egységekben kerülnek előtérbe.

5. Pilinszky utolsó korszaka

Pilinszky a *Szálkák*, de főképp a *Végkifejlet* és a *Kráter* című késői köteteiben más nyelvet dolgoz ki, más beszédmódot szólaltat meg. Ennek a stílusnak a közvetlenül jelen lévő, Istenhez jelöletlenül forduló az állandó belső beszéd, monológ a fő karakterjegye.

A monológ befelé fordul, nincsen jelölt megszólítottja, nincsen aposztrófikus perspektívája, vagy ha van, nem vagy alig jelölt. A belső beszéd máshoz fordulása impliciten Istenhez fordulás, áttétel nélkül.

A monológ legalábbis gyakran nem megnyitja a szemantikai lehetőségeket, hanem egyetlen típusú beszédhelyzetben egyértelműsíti a jelentést: a folytonos

magánbeszéd megállás nélkül önmaga egzisztálását cselekszi. Ebben a folyamat-állapotban Isten nem távoli, ellenkezőleg a legközvetlenebb „környezet”. A monológ nem másra irányul, hanem Isten közvetlen beszélői érzékelését nyugtázza, és válaszol erre a pusztá, akármilyen megszólalással. A magánbeszéd az eredendően bűnös ember hétköznapi cselekedeteiben is megjelenő gyónás. Passzív, elfogadó verbális vegetálás, amely a lírai én szerint morálisan egyedül megengedhető az implicit önreflexióban.

A monológok stílusa gyakran a 20. század második felének városi értelmi-ségi beszédstílusához hasonlít, azt képezi le. E beszédre jellemző a bennfoglalás, a sejtetés, a közvetlenség (a beszélői magatartás és helyzetképzés bizalmas és laza jellegű), a stilisztikai semlegesség, közömbösség (nincsen kiemelkedő stíluselem), a töredékesség (csak egyes észleletek és mentális műveletek, reflexiók képeződnek le a monológban), az egyszerű, elemi tagmondatok kezdés és befejezés nélküli sora. Ezáltal nemcsak a vágyott kapcsolat Istennel lesz közvetlen, a humán értelemben vett azonnali válasz elmaradásának az elfogadásával, hanem mindennek a megállíthatatlan folyamatjellege.

A poétikai és stilisztikai jellemzők többféle változatban érvényesülnek és kínálnak jelentésképzési lehetőségeket Pilinszky utolsó kötetében. E változatok közül fontosak az alábbiak. E poétikában a lírai alany két alaptípusban konstruálja meg önmagát lírai beszédével: vagy közvetlenséggel, jelölt E/1. módban szólal meg, vagy ellenkezőleg, az E/1. teljes elhagyásával beszél.

Ilyen például a *Depresszió* című vers, amelyben a depoetizált beszéd közvetlen, szó szerinti értelmű hétköznapi kifejezésekkel, egyértelműsített szemantikával jelentkezik (ennek előképe a *Négysoros* 3. sora). A hasonlat uralkodik, ha van poetizáltság egyáltalán a versben. A szöveg folyó beszéd, szabadvers-szerű; a tagmondatok rövidek, elemi konceptuális magot tartalmaznak. A versszöveg abszolút elemi jelenetekre szétírt spontán beszéd, folyamatszerű jelenet, annak fokozatosan megjelenő (ön)reflexív elbeszélése: az anya-fiú kapcsolat kiürülése, megszűnése (ellenpiéta), a tekintetbe kiírása.

Depresszió

Anyám fényképét nézem a falon,
s még az ő egykor szeretett
pillantása is oly merev most,
merevebb egy kavicsnál. S ami rosszabb,
épp oly közönyös, mint az én
tekintetem, mely szembenéz vele.

A versben két személy kap jelölést: a lírai alany E/1.-ben, valamint az anya E/3.-ban. Az E/1. az első mondatban a *nézem* igealakon jelölődik, a második mondatban névmáson és az *én tekintetem* birtokos szerkezetén, amely referenciapont-struktúra az utolsó tagmondat alánya lesz, E/3.-ban. Az E/1. cselekvő személy, objektivizált jelenet elsődleges szereplője (amint a két ige – *néz*, *szembenéz* – elsődleges figurája is). Az E/1. profilálva van, nagymértékű objektivizálással, a lírai beszélőhöz van

lehorgonyozva az általa létrehozott referenciakeretben, amely az első tagmondat (*Anyám fényképét nézem a falon*) folyamatos jelen ideje és E/1. cselekvője révén jelölt, a befogadó számára egyértelmű. A két E/1.-gyel kapcsolatos ige (*néz, szembenéz*) ugyan mediális, de az érzékelést jelentő igékre jellemző módon cselekvő jellegű hatást kelt: az érzékelést kifejező igékben az elsődleges figura konstrukció szerint akarati cselekvést hajt végre, egy elszenvedővel (az érzékelttel) szemben, valójában azonban az elsődleges figura *experiens* (átélő, egyúttal passzív vagy aktívabb, kezdeményezőbb), akire kis hatással van a másodlagos figura, az érzékelt stimulus (Kemmer 1993: 137). A *tekintet* metonimikusan leképezi az E/1.-et mint a teljes embert és annak tevékenységét (vizuális észlelés és annak feldolgozása). A közönyös jelentőségével a jelen elemzés nem foglalkozik.

Az E/3. az *anyám* főnévvel kap jelölést, a *fényképét* és *pillantása* birtokos szerkezetében, az *ő* személyes névmással és a közönyös implikált, anaforikus főnévvel (*pillantás*). Ez az E/3. személyjelölés minden előfordulásában – miképp az E/1. is – átlátható módon koreferens. Lehorgonyozottsága, harmadik személyű jellege az E/1.-hez van viszonyítva a lírai konstruálásban, az E/1. által felállított referenciakeretben, amelyet a kezdő szó (*anyám*) birtokos szerkezete és a főnév jelentése rögtön megjelenít. Az E/3. teljes mértékben objektivizált módon jelöli a nem cselekvő, passzív személyt, az anyát, összefüggve annak fényképi, nem személyes jelenlétével.

Más esetben az E/1. nyílt jelenléte kevésbé egyértelmű megértéslehetőségeket kínál. A *Végkifejlet* egyszerű jelenet, amelyben a beszélőn kívüli más résztvevők implikálva vannak. A *talán* modálisan elbizonytalanít, szubjektívizációval, bizonytalan erőforrással. A három sor folyamatot képez le, amely befejezéséhez, episztemikusan bizonytalan nyugalmi állapotához közeledik. Látszólag egy valós tér-idő kontinuum jelölődik, ám a monológban fokozatosan megmutatkozik a szemantikai potenciál, amelyben a lírai én beszédhelyzetének, humán státusának körülhatárolatlansága artikulálódik.

Végkifejlet

Magam talán középre állok.
Talán este van. Talán alkonyat.
Egy bizonyos: későre jár.

Csak E/1. személyjelölés azonosítható a háromsoros versben, amely a lírai alany önkonstruálásának a jelölője. E személyjelölés az első sorban a *magam* névmással és az E/1. alakú igéssel történik. A névmás mondatkezdő, tehát ikonikusság szempontjából kiemelt helyen áll, ugyanakkor a közvetlenül rákövetkező *talán* episztemikusan elbizonytalanítja ezt a státust. Az *áll* ige, amelynek elsődleges figuráját (trajektorát) a *magam* névmás dolgozza ki, deiktikus (tehát szemantikailag nem részletező) módon, a végpontot mint állapotot profiláló emberi mozgást fejez ki, így közel van jelentésében a létigéhez. Az E/1. profilálva van, hozzáférhető és feltűnő, egy bizonytalan jövőjű állapot elérésének a pillanatában, a lírai alany által létrehozott referenciakeretben, amelyben a lírai alany mint beszélő a lehorgony-

zás origója. Az E/1. mint a lírai alany, a beszélő szubjektivizálva része a további két sor konceptuális háttérének, a *talán* és az *egy bizonyos* episztemikus tartalmú (a bizonytalanságra utaló) kifejezéseivel.

Egy újabb változatban a teljesen hétköznapi, észlelő és vegetatív jelenetből és beszédből átmenet képződik, rájátszás a bibliai metaforizálásra, példabeszédre. A *Napló* vagy a *Mégis* című versek ezt példázzák.

Napló

N. N. ismét gyönyörű volt.
 K. elfelejtett üdvözölni.
 P. nem vett észre.
 Kinn, a toalettb
 egymás mellett álltunk egy öreg úrral.
 Éreztem, hogy ő is ivott. De a tükörben,
 ott másról volt szó,
 ott mintha egy bárány
 tört-zúzott volna,
 ott valami nagy szelídség
 azt mondta: megítéllek téged.

Mégis

Látják a bejárati fényben
 a szőlőlugast? A meszelt padot?
 A levelek nyomasztó, viaszos zöld
 távollétét? *És mégis itt állt.*

A *Napló*ban a lírai alany ismét elbeszél hétköznapi jeleneteket (egy lehetséges értelmezésben egy fogadásról), amelyben az E/1. azonosíthatósága, lehorgonyzottsága több változatban is megtörténik (mindegyik a *Depresszió* átlátható egyértelműségével), mintegy az E/1.-re ráközelítő, zoomoló vizualitással. Erre következik a tükörbeli jelenet (bibliai, főképp a Jelenések könyvére történő utalásokkal), amelyben az E/2. nyitottan érthető, lehet a lírai alany, lehet az aposztrofikus megszólított, és lehet a befogadó. A *Mégis* esetében a T/3. magázó megszólítás (nyílt aposztrofé) az implikált, E/1. formában nem jelölt lírai alany viszonyában válhat érthetővé a befogadónak.

A Pilinszky-líra utolsó korszakának látszólag teljesen személytelenített magánbeszédei adják talán a legjellegzetesebb változatát e költészetnek. Ez a lírai beszédmód, amelyben a nyelv „kezd beszélni”, abban ez értelemben poétikus, hogy a Pilinszky által egyébként le nem bontott konvencionális grammatika egyes pontokon önmaga jellemzőit mutatja. Az *Infinitívus*ban például a cselekvés, folyamat fogalma profilálódik, míg a cselekvő és az elszenvető kifejtetlen, megnevezetlen. Ekképp kiegészíthető, behelyettesíthető a részben nyitott szemantikai

szerkezet. Hasonló poétikai eljárás tapasztalható a *Költemény* című versben, amelyben akár tetszőleges, mi azonos önmagával, és mi nem.

Infinitívusz

Még ki lehet nyitni.
 És be lehet zárni.
 Még föl lehet kötni.
 És le lehet vágni.
 Még meg lehet szülni.
 És el lehet ásni.

Költemény

Nem föld a föld.
 Nem szám a szám.
 Nem betű a betű.
 Nem mondat a mondat.
 Isten az Isten.
 Virág a virág.
 Daganat a daganat.
 Tél a tél.
 Gyűjtőtábor a körülhatárolt
 bizonytalan formájú terület.

Az *Infinitívusz* és a *Költemény* nélkülözi a személyjelölést. Ennek ellenére, vagy éppen ezért, a lírai alany mint beszélő szubjektíválva, nem tudatos jelenetbeli résztvevőként a háttérben ott van, hiszen ez a beszélő mondja a szöveget, tőle származik a nyelvi konstruálás és a perspektíválás. Ez a pont a személyjelölés poétikai meglétének, befogadói megértésének és elemzői kutatásának az egyik legsajátosabb, periferikus és egyúttal legérzékenyebb pontja. A lírai megszólaló az, aki humán perspektívából, egy személy saját lírai magánbeszédeként mindazt elmondja, ami versként hozzáférhető a befogadó számára, úgy, hogy saját magát a színre vitt jelenetből mint résztvevőt kihagyja, miközben a lírai beszédet feldolgozó befogadó tudja, hogy a lírai alany beszél. Az előtérbe, a megértő, konceptualizáló figyelem előterébe az objektívált, a beszélőtől eltávolított dolgok kerülnek. Ez a feszültségviszony a legtisztábban az alábbi kései versben mutatkozik meg.

Életfogytiglan

Az ágy közös.
 A párna nem.

Az *Életfogytiglan* minden eleme külön-külön és együtt is két ember meglétét és mibenlétükben egymásra utaltságukat és egyúttal tragikus elkülönülésüket a lírai

alany szubjektivizált jelenlétéből perspektiválja. Nincsen személyjelölés, csakis látszólag teljesen objektivizált módon leképezett tárgyak (ágy, párna), mégis a két dologmegnevezés a megértési folyamatban szubjektivizációs változáson megy át: az ágy és a párna a civilizált emberi élet kelléke, az emberpár életének egyik legintimebb helye. E nézőpont érvényesülését a közös – nem közös együttese, látszólagos paradoxona teszi lehetővé. A vers Pilinszky utolsó köteteinek törede-zett, meg-megszakított és újrakezdett monológjaira példa, jóllehet retorikailag és logikailag szigorú szerkesztésű szöveg. A kései Pilinszky monológjaiban a referenciális jelenet profilálódik szélsőségesen, és az egyidejű közös fiktív figyelmi jelenet háttérbe szorul, a mindennapi jeleneteket megkonstruáló versekben éppen az objektivizált E/1. révén, addig az itt legutoljára elemzett reflexív, személytele-nített versekben az E/1. hiánya.

6. Összefoglalás

Pilinszky János két korszakának rövid elemzésével az mutatkozott meg, hogy a személyjelölés nem pusztán egy szövegbeli szereplő vagy valamely grammatikai szerep (alany, tárgy) azonosítása vagy megnevezése. A személyjelölés konst-ruálási módja és környezete a személy nyelvi megkonstruálását teszi lehetővé. A személy az emberi lény, aki be tud számolni önmagáról, felismeri véges (és te-remtett) voltát, környezetével összefüggésben, vagyis a világban-benne-lét alap-tényezőit fölismerve. A személy ezért jelenvalólet (Dasein), akinek nem csupán megléte (existentia) van, hanem valamilyen módon felismert vagy sejtett miben-léte (essentia). A személy erre a kettősségre reflektál, a beszélőtárs, a te viszonyá-ban. A lírai beszéd ezt az ontológiailag és ontikusan egyaránt reflektált helyzetet erősíti föl a legteljesebb mértékben, a befogadó számára mindig jelen idejű fo-lyamatként. A lírai megszólaló a szöveg előtt ontológiailag feltételezett, de a lírai szövegben megkonstruálódó személy, a befogadó pedig egyszerre résztvevője és tanúja a lírai beszédnek.

A tanulmány a Pilinszky-líra személyjelölését a kognitív grammatika és poétika keretében és módszertanával vizsgálta. Ennek keretében a személyjelö-lésben az alábbi szempontok játszanak szerepet: az E/1., E/2. személyjelölés jel-lemzői, kidolgozási lehetőségei, az E/3.-mal viszonyban; a személyjelölés igén, névmáson, főnéven, implikálva; az ige sematikus figuráinak (trajektor, landmark) személyjelölő státusa, mondat- és szövegbeli funkciója; a személyjelölés sor-rendje az igéhez képest; az igitípus és a személyjelölés viszonya (pl. a létige a személyjelölésben); a profilálás és feltűnőség, a perspektiválás funkciói a sze-mélyjelölő nyelvi szerkezetben; a kidolgozás, aktiválás szintje; a személyjelölés referenciakerete; a személyjelölés lehorgonyozottsága, lehorgonyzó szerepe. Ezek-nek a tényezőknek a különböző együttállásai eltérő változatokban engedik meg-valósulni a fiktív figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti viszonyt.

Pilinszky *Harmadnapon* című kötetében a személyjelölés az én (E/1.) meg-konstruálási lehetőségeit keresi, Isten és a kiüresedett világegyetem, a világ dolgai viszonyában. Az Istentől hiába várt válasz kudarcában a személy saját árvaságá-

val, világba vetettségével szembesül, a világban-benne-létet tragikusan érti. Ezt a személyjelölés poétikai konstrukcióiban az E/1.-nek a háttérbe szorulásával és a mibenlét nélküli dolgokhoz való szoros, azonosulási jellegű viszonyában teszi felfoghatóvá. Az E/1. leggyakrabban fogalmilag kidolgozatlan, mondat- és szövegbeli kapcsolatai kisszámúak, a lírai alany megszólalásának referenciakeretét mégis az E/1. adja.

Pilinszky kései lírájában a fennköltség visszavonásának fő funkciója a véges és a végtelen közötti szakadék egyfajta áthidalási kísérlete, a magánbeszéd folyamatos, hétköznapi jellemzőivel. A monológok itt meg-megszakadnak, majd folytatódnak, az E/1. vagy teljes mértékben objektivizálva kidolgozódik, vagy ellenkezőleg, gyakran teljes mértékben implikálódik, szubjektivizációs eljárásokkal teszi perspektívtá a szövegben megformált jeleneteket, mindkét esetben jelentősen különbözve a *Harmadnapon* poétikájától. A monológok jelöletlenül, de közvetlenül Istenhez szólnak, közvetlen választ nem várva, ám a meghallást bizonyosságként feltételezve. Ricoeur egy megjegyzésében hívja fel a figyelmet erre a viszonyra: „Úgy kell felfogni a részesedési viszonyt, hogy semmilyen előzetes fogalmat, tehát egyetlen Istennek vagy a teremtményeknek való tökéletességi egyértelmű attribúciót se foglaljon magában. Olyan értelmet kell adni ezenkívül a hatás és a hatás oka között mindig létező proportio creaturaenak amelynek összeegyeztethetőnek kell lennie a véges és a végtelen aránytalanságával. Végül egyszerű különbözőségként kell felfogni a végesnek a végtelentől való távolságát, anélkül, hogy belekeverjük ebbe az egyedül lényeges gondolatba a tér külsőségének gondolatát, melyet egyébként maga az isteni kauzalitás immanenciája is kizár” (Ricoeur 2006: 406–7, Aquinói Tamás *Summa Theologiae* című művének Ia, 8. kérdés, 3. szakaszára hivatkozva).

SZAKIRODALOM

- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Balthasar, Hans Urs von 2000. *A három nap teológiája. Mysterium Paschale*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, xi–xxxiv.
- de Man Paul 1984. *Autobiography as De-Facement*. In: *The Rhetoric of Romanticism*. New York, 69–81.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció*. Linceum Kiadó, Eger. 211–22.
- Fehér M. István 1992. *Martin Heidegger*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Gadamer Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- Heidegger, Martin 1994. Mi a metafizika? In: „...költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. T-Twins Kiadó/Pompeji, Budapest/Szeged.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford University Press, Oxford.

- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története. 1945–1991*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2007. *Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2002b. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 17–40.
- Lőrincz Csongor 2007a. Kép, szöveg és személytelenítés a transzcendens kommunikáció leépülésének lírájában. 1959. Pilinszky János: Harmadnapon. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története III*. Gondolat Kiadó, Budapest, 507–19.
- Lőrincz Csongor 2007b. *A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Mártonffy Marcell 2003. Inkarnáció. Pilinszky művészettudományjáról. In: Zemplényi Ferenc – Kulcsár Szabó Ernő – Józán Ildikó – Jeney Éva – Bónus Tibor (szerk.): *Látókörök metszése. Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 297–313.
- Németh G. Béla 1985. Az apokalipszis közelében. Pilinszky János: Apokrif. In: *Századutóról – századelőrről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 432–52.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 121–50.
- Rahner, Karl 1998. *A hit alapjai. Bevezetés a kereszténység fogalmába*. Agapé Kiadó, Szeged.
- Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert 1980. *Teológiai kishoztár*. Szent István Társulat, Budapest.
- Ricœur, Paul 2006. *Az élő metafora*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 289–309.
- Szegedy-Maszák Mihály 1982. Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 499–502.
- Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English. An example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

SUMMARY

*Tolcsvai Nagy, Gábor***Person-marking constructions in impersonalising lyrical poetry.
On a poetic feature of János Pilinszky's poetry**

The paper gives an analysis of person-marking constructions in two periods in János Pilinszky's poetry. It is pointed out that person marking is not a mere identification or naming of one participant or grammatical function. The way person marking is construed allows the linguistic construal of a person. A person is a human being, able to give self-reflections, recognises her/his finite (and created) nature, in harmony with the environment, i.e. the basic factors of *in-der-Welt-sein*. A person is characterised as *Dasein*, having existence (*existentia*), and also essence (nature, *essentia*). The lyrical discourse intensifies this situation, reflected from both the ontological and ontic perspective, in an ever present continuous process for the recipient. The lyrical subject is postulated as someone being prior to the discourse, although a person being construed during the lyrical discourse; the recipient is a participant and a witness of this lyrical discourse, simultaneously. The paper investigates person-marking constructions in János Pilinszky's poetry within the theoretical and methodological framework of cognitive grammar and cognitive poetics, concentrating on factors of person marking as follows: person marking on finite Hungarian verbs, nouns, pronouns; the status of schematic figures (trajectory and landmark); word order and person marking; verb type and person marking; profiling, salience, perspectivisation; reference frame; epistemic grounding and person marking. In the epochal volume *Harmadnapon* ('On the third day', 1959), person marking is not foregrounded, it is related to physical things without *essentia*; the first person singular is regularly not elaborated; albeit the reference frame of the poems is set up by the first person singular – in an attempt to get access and direct answer from God. In his late volumes (in the 1970s), Pilinszky's poems are fragments of monologues, whereby the first person singular lyrical subject is either elaborated conceptually in an almost everyday style or totally implicated via subjectification, turning to God directly, being aware of getting the answer, though not in human terms.

Keywords: epistemic grounding, lyrical subject, lyrical poetry, person, person-marking construction, perspective, reference frame, schematic figure

A személyviszonyok poetizálódása Závada Péter *Virályok sijjogása* című versében¹

„(...) megint csak
ezt a fiktív én/te-verset írom (...)”
(Závada Péter: *REM*)

„Egyedül vagyok ebben a versben,
és attól félek, hogy ha kinyílik is
valahol egy ajtó, végül nem lesz,
aki bejöjjön rajta, hogy a névmások
már jó ideje nem jelölnek senkit,
csak azért kellene, hogy legyen
néhány belátható viszony”

(Závada Péter: *Tabu /1/*)

1. Bevezetés: személyjelölés a lírai diskurzusokban

Tanulmányomban a kognitív poétikának abból a belátásából indulok ki, hogy a líraiság mibenlétének magyarázatában érdemes a diskurzus szerveződésének módját meghatározó tényezőnek tekinteni (Black 2006: 15; Simon 2016: 89). A lírai szövegeket a nyelvi tevékenység általános feltételrendszerében, annak funkcionális pragmatikai modelljében vizsgálva (l. Tátrai 2017) Simon a líraiság lényegi jegyének tekinti a diszkurzív szerveződés olyan megvalósulását, amelyben a közös figyelmi tevékenységben való részvételnek és egy megfigyelt/elképzelt jelenet sor reprezentálásának a folyamatos egymásba játszása ad a közlésnek kettős perspektíváltást (részletesen l. Simon 2016: 82–130), és szorosan összefügg Tátrainak az aposztrófé műveletét a nyelvi tevékenységre jellemző közös figyelem sajátos működéseként és egyben a líra jellegadó tulajdonságaként értelmező felfogásával (Tátrai 2012, 2015, 2018). Ebben az értelmezésben a lírai közléseket a tényleges és az aposztrófikus diskurzus párhuzamossága jellemzi (vö. Simon–Tátrai 2017: 168–72).

A lírai diskurzusokban kibontakozó személyviszonyok – a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat között kontinuumot feltételező szemléletnek megfelelően (l. Stockwell 2002: 4; Tsur 2002: 281; Vandaele–Brône 2009: 24) – a személyjelölés hétköznapi megoldásaira épülnek, ám összetettebb, nagyobb mentális erőfeszítéssel járó diszkurzív folyamatok révén dolgozhatók fel. A hétköznapi helyzetekben a diskurzusbeli személyek azonosítása az adott, fizikálisan és mentálisan észlelhető beszédhelyzet megértésének és feldolgozásának függvénye, a lírai diskurzusokban a befogadónak – részben a személyjelölő nyelvi konstrukciókra építve – egy fiktív diskurzusvilágot is meg kell teremtenie, benne az aposztrófikus címmel, a referenciális jelenet pedig ezen az aposztrófikus fikción keresztül válik hozzáférhetővé (l. részletesen Simon 2016; Tátrai 2018).

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

A lírai diskurzusokban tehát a hétköznapi megismerésre jellemző konceptuális stabilitást és koherenciát megbontó poétikus hatást a valós diskurzus és a fiktív, aposztrofikus diskurzus együttes érvényesülése alapvetően meghatározza; a két párhuzamos és egymásba játszó dimenzió alakulásában pedig a személyjelölő elemek által kezdeményezett referenciális műveleteknek lényegi szerepük van. Elemzésemben ezért kiindulópontnak tekintem, hogy a lírai diskurzusok poétikus jellege összefügg a személyjelölés sajátos mintázataival, a lírában a személyjelölő szerkezetek a poétizálódás meghatározó tényezőivé válhatnak.

2. Az elemzett szöveg és az elemzés célja

A tanulmány célja Závada Péter *Virályok silyogása* című versének vizsgálata abból a szempontból, hogy a lírai diskurzus kettős perspektívátságának kibontakozásához hogyan járulnak hozzá a személyjelölő műveletek, illetve hogy a személyviszonyok megalkotásában milyen jelentéstartományok, figuratív eszközök és nyelvi megoldások vesznek részt, és ezek hogyan járulnak hozzá a poétikussá váláshoz. Az elemzett lírai megnyilatkozás diszkurzív kontextusát és annak nyelvi reprezentálódását a kognitív nyelvészet elméleti kiindulópontjából, szemantikai és pragmatikai perspektívából, a poétikusság feltételrendszerének a feltárása céljából vizsgálom.

Az elemzésre választott lírai szöveg a szerző második, 2015-ben megjelent *Mész* című kötetének egyik verse. Eddig megjelent három verseskötete poétikai megoldásainak értékelésében ellentmondások érzékelhetők a kortárs kritikában (pl. Artzt 2017; Balázs 2016; Balogh 2018; Bihary 2015; Valuska 2015), a lírai közlés-helyzet lehetőségeinek keresése, a személyesség és személytelenség problematizálása azonban egyértelműen olyan sajátosságok, amelyek meghatározzák Závada megszólalásmódját. Irodalomkritikai értelmezésében is szerepet kap annak felismerése, hogy szövegeiben meghatározó az a kérdésfelvetés, hogy miképp tud a személyes és távolságtartó beszédmód párbeszédbe lépni, és hogyan kapcsolódik az élettelen anyagiaság, a tárgyiasultság a nagyon személyes történetekhez: „a *Mész* szövegei a tárgyiasítás, a távolságtartás és a személyesség összevissza írt világába vezetnek” (Valuska 2015).

A vers választását is az indokolja, hogy a benne megvalósuló lírai közlés-helyzet, reflektálva a líra sajátos közlésmódjára is, alkalmat ad arra, hogy felmutassa a poétikussá válásnak egy, a személyviszonyokkal összefüggésben alakuló, a személyesség-tárgyiaság dinamikáját is felrajzoló sajátos mintázatot.

iokaszté « ár

Virályok sijjogása

A fürdőkádban ülsz, mialatt a komputról
mesélsz. Magzatvízzé húzódik össze
benned a tenger, én pedig nem tudom

levenni a szemem a fejed fölött lógó
 fregoli zsinórjáról: ahogy tengelyesen
 tükröződik a vízfelületre, lehetne akár
 köldökzsinór is. A kiteregetett ruhákról
 a kádba csöpög a víz, úgy történt tehát,
 ahogy ígérted: az első napon elválasztottad
 a földi vizeket az égi vizektől, én meg
 a belsőket próbálom a külsőktől, míg
 a méhedben egy komp próbál a hullámra
 a hullámfronttal párhuzamosan ráállni.
 Kiszállsz a kádból, megtörülközöl,
 és azt kérdezed, mivel töltöm az időt,
 mikor nem veled vagyok, de válaszaim
 egy számodra ismeretlen logika szerint
 kapcsolódnak a kérdésekhez. Sosem
 árulnám el, de mostanában felcserélem
 az alkalmi szókapcsolatok elemeinek
 első betűit, hogy később is legyen
 egymásról valami emlékül, naplót vezetek
 arról, hogy éjszakánként hány fokot
 fordulsz el a kádban, tested iránytűjén
 figyelem a mágneses pólusok
 újrendeződését.

A vers szövege beépül a kötet sajátos, az egyes költeményeket címkével jelölő
 struktúrájába, a versek nagy része fölött ugyanis egy, két, esetleg három szó olvas-
 ható, amelyek irányítják a befogadót, és ismétlődésük révén sajátos intertextuális
 viszonyokat teremtenek a kötet szövegei között. A választott vers fölött két ilyen
 tematikailag, a fogalmi kapcsolódásokat tekintve irányító szerepű paratextuális
 címke olvasható: *iokaszté, ár*.

Elemzésemben a poétikusságot a szöveg nyelvi megformáltságára irányu-
 ló befogadói értelemképző műveletek eredményének tekintem (vö. Simon 2016:
 80), azt vizsgálom tehát, hogy a személyjelölés különböző megoldásai, a személy-
 viszonyok megjelenítésében érvényesülő fogalmi tartományok, illetve az ezeket
 leképező nyelvi konstrukciók hogyan vesznek részt a mű megértésének folyama-
 tában, milyen jelentés- és stílustulajdonítási folyamatokat kezdeményeznek.

A vers személyjelölési lehetőségeit tekintve kitérek egyrészt arra, hogy
 (i) az E/1. és E/2. személyű formák milyen nyelvi konstrukciókba épülnek bele;
 (ii) ezek a konstrukciók hogyan, milyen referenciális műveletek révén járulnak
 hozzá a diskurzusvilág megalkotásához, (iii) hogyan dolgozódik ki a megnyilat-
 kozó és a címzett mint a referenciális jelenet szereplője, (iv) milyen fogalmi tar-
 tományok vesznek részt a kidolgozásukban, és (v) ezek révén mennyiben válik
 figuratívvá a megjelenítésük.

3. Az aposztrófikus fikció kibontakozása

A vers első mondata egy látszólag hétköznapi, fürdőszobai jelenetet vázol fel, ám összetett diszkurzív viszonyokon keresztül. Az egyes szám második személyhez jelen időben szólás gesztusa megteremti a közvetlenség és a simultaneitás képzetét, miközben a fürdőszobai helyzetkép egyértelművé is teszi, hogy a referenciális jelenet második személyű szereplője nem azonos a vers aktuális befogadójával. Azaz ebben a lírai beszédhelyzetben a szöveg befogadója megkonstruál egy fikatív diskurzusvilágot, illetve azon belül egy figyelmi jelenetet (vö. Simon 2015: 36–9). Tovább rétegezi ezt a helyzetet, hogy az ábrázolt jelenetnek az E/2.-hez lehorgonyzott, jelen idejű igéi (*a fürdőkádban ülsz és a komputróról mesélsz*) arra utalnak, hogy a beszédesemény másik résztvevője a fikció szintjén sincs jelen az aposztrófikus jelenetben. Ugyanis a nyelvi tevékenységre általában nem jellemző az, hogy a címzettet a saját aktuális cselekvéseiről tájékoztatnánk, hiszen azoknak ő maga is a tudatában van (vö. Kugler 2017a: 784), azaz az aposztrófikus fikció belső beszédként azonosítható, amelyben a megszólított cselekvései emlékezés vagy megelevenítő elképzelés révén jelennek meg. Az aposztrófének ez a megoldása nem is imitál egy olyan figyelmi jelenetet, amelyben mindkét fél jelen van, hanem a fikció szintjén belül egy odaképzelt személyhez való odafordulás révén valósul meg (Tátrai 2012: 198).

A szöveg 14. sora a fürdés hétköznapi jelenetének megelevenítéséhez tér vissza, a poétikai simultaneitás (Volk 2002) és az aposztrófikus jelleg sajátos kettősségében: az éppen zajló, jelen idejű jelenetben az egyes szám második személyű cselekvések (*Kiszállsz a kádból, megtörülközöl*) révén a megnyilatkozó látszólag ismét a megszólított éppen zajló cselekvéseit mondja el, teszi verbálisan hozzáférhetővé az éppen a cselekvő számára. A jelen idejű cselekvések második személyű mesélése, ami a hétköznapi diskurzusokban szokatlanak hatna, ebben a kettős perspektíváságú helyzetben az aposztrófének azt a lehetséges funkcióját mutatja, hogy képes magát a világ megtapasztalását is interszjektív viszonyként megjeleníteni (Culler 2000: 376). A szöveg így a megnyilatkozó belső beszédének, a jelen idejű felidézésnek a képzetét teremti meg. Ezt az értelmezést erősíti a folytatás, amely a referenciális jelenet résztvevői közötti diskurzust idéz meg jelen időben (*és azt kérdezed, mivel töltöm az időt, / mikor nem veled vagyok, de válaszaim / egy számodra ismeretlen logika szerint/ kapcsolódnak a kérdésekhez*).

A következő szövegegységben az aposztrófé funkciója még inkább a szubjektumképzés lehetőségének megteremtése felé mozdul el: a megfigyelt jelenet interiorizációjának olyan megvalósulásaként értelmezhető, amelyben a diskurzusvilág minden entitása, így maga a megszólított is a megnyilatkozó tudatának konstrukciója (vö. Culler 2000; Simon 2015), ugyanis olyan függő jelentéseket közvetít, amelyeket a megnyilatkozó nem akar az egyes szám második személlyel jelölt résztvevő tudára hozni (*Sosem / árulnám el*).

A személyjelölés tekintetében érdekes azonban ebben a konstrukcióban, hogy az *elárul* vonzata elliptikus: az ellipsis egyik lehetséges antecedense a megszólított (*neked*), hiszen a beszélő hozzá fordul, a másik lehetséges feloldása pedig egy általánosabb olvasat (*senkinek*). Mindkét feloldási mód egy paradox,

prétericiós helyzetet (vö. Domonkosi 2008: 476) teremt, azaz a megnyilatkozó éppen azt mondja el, amiről azt állítja, hogy nem árulná el, vagyis kommunikatív aktivitásának megjelenítése ellentmondásba kerül a tényleges nyelvi cselekvésével.

A második személyű és jelen idejű történetmondás, valójában történésmondás tehát kitágítja a líra jelenidejűségét, hozzájárulva a lírai diskurzus iterabilitásának, mindenkor jelen idejének a megalkotásához, a történet megidézett jelenként való átélhetőségét biztosítja. Ennek a sportközvetítésekhez hasonlítható, tudósító jellegű megoldásnak a valószerűtlensége miatt utasítja el Culler a fiktív diskurzusként való értelmezés lehetőségét, és mozdul el egy olyan értelmezés felé, amelyben a lírai megnyilatkozás szubjektuma nem személyes, egyénített én, hanem inkább grammatikai lehetőség (2015: 105).

4. A megnyilatkozó és a címzett mint a referenciális jelenet szereplői

Az aposztrofikus figyelmi jelenet résztvevői, a lírai szöveg megszólalója és megszólítottja a referenciális jelenetnek is a szereplőivé válnak, egyes szám első személyű és egyes szám második személyű névmások és inflexiók morfémák révén.

A vers a megszólított térbeli helyzetét (*a fürdőkádban ülsz*) és kommunikatív tevékenységét (*a komputróról mesélsz*) leképező jelenettel indul; nyelvi tevékenységének, a mesélésnek az irányultsága implicit marad, csak a megalkotott figyelmi jelenet révén rekonstruálható (*nekem*). A megnyilatkozó nyelvi jelölten csak ezután lép színre (*én pedig nem tudom levenni a szemem*). A referenciális jelenet kibontakozásának linearitásában a megszólított és a megszólaló megjelenítésének dinamizmusában ez a mozzanat többször is ismétlődik, azaz felismerhető egy olyan mintázat, hogy a megszólított cselekvését a megszólaló reflexiója, reakciója követi (pl. *elválasztottad / a földi vizeket az égi vizektől, én meg / a belsőket próbálok a külsőktől*).

A megnyilatkozó mint a referenciális jelenet szereplője megfigyelői, illetve emlékfelidező pozícióban van jelen, olyan jelenetek kidolgozásába épülnek bele ugyanis az egyes szám első személyű elemek, amelyek az észlelés, a mentális tevékenység és a nyelvi, kommunikatív tevékenység jeleneteit képezik le (l. Radden–Dirven 2007: 296–300; Tolcsvai Nagy 2017: 398): *nem tudom levenni a szemem, naplót vezetek, figyelem*. Ez a megfigyelő, reflektáló attitűd van jelen még azokban a konstrukciókban is, amelyek igei jelentései elsődlegesen a mozgás dinamizmusát képezik le, a *felcserélem* esetében például a tárgyi bővítménynek a NYELVI TEVÉKENYSÉG fogalmi tartományába való tartozása (*az alkalmi szókapcsolatok elemeinek / első betűit*) a KOMMUNIKÁCIÓ irányába mozdítja el az ige jelentésszerkezetét. A megnyilatkozó tehát a referenciális jelenetben a FIGYELEM, a NYELVI TEVÉKENYSÉG és az EMLÉKEZET összekapcsolódó fogalmi tartományait leképező nyelvi konstrukciókban jelenik meg.

Az aposztrofikus diskurzus címzettje aktívabb szereplőként van jelen, egyrészt cselekvést, mozgást, másrészt kommunikációt kifejező igei konstrukciók ágenseként objektíválódik: *mesélsz, kiszállsz a kádból, megtörülközöl, azt kérdezed, fordulsz*.

A lírai diskurzus jelen idejébe második, illetve harmadik személyű, a megszólított cselekvéseit megjelenítő igei konstrukciók révén bevonódik a múlt: *úgy történt tehát, / ahogy ígérted: az első napon elvალasztottad / a földi vizeket az égi vizektől*. A jelenbeli történés (*A kitergetett ruhákról / a kádba csöpög a víz*) a megszólított múltbeli ígérétenek eredményeként következik be, azaz a címzett kommunikatív aktivitása, a címzethez lehorgonyzott kommissívum (*ahogy ígérted*) következményeképpen.

Az aposztrofikus diskurzus címzettje, aki a referenciális jelenetben aktív szereplővé is válik, az aktiválódó fogalmi tartományok (*magzatvízzé, méhedben*) alapján nőnemű, a megnyilatkozóhoz való viszonyának jellege azonban jelöletlen. A fürdőszobai jelenet intimitása, a megidézett párbeszéd jellege hozzájárulhat ahhoz, hogy a lírai diskurzus befogadója az aposztrofikus diskurzus szereplői közötti kapcsolatot, párkapcsolati, szerelmi viszonyként azonosítsa, a SZÜLETÉS fogalomköréhez kapcsolódó nyelvi elemekből (*magzatvízzé, köldökzsinór, méhedben*) kiindulva azonban az anya-gyermek viszony felismerése is szerepet kaphat az értelmezésben. Erősíti ennek az elgondolásnak a valószínűségét, hogy a kötet számos más versének direkt vokatívuszokkal is megnevezett megszólítottja az anya. A görög mitológiára utaló *iokaszté* címke szerepét is figyelembe véve a vers értelmezéseiben „a szerető és az anya összekapcsolásának” (Artzt 2016) motívuma is megjelenik.

4.1. A referenciális jelenet és a megszólított személyének figuratív kidolgozása

A referenciális jelenet tere egy fürdőszoba, amelyet részben egy beágyazott diskurzus, részben a figurativitás, részben e kettő összefonódása révén a tenger és az emberi test mint tér egészít ki. A verskezdet beszédhelyzetébe egy elbeszélte történet épül be, a párhuzamos, időben egyszerre zajló jeleneteket a víz fogalma is összekapcsolja (*A fürdőkádban ülsz, mialatt a kompútról/mesélsz*).

A következő mondat egy figuratív síkot nyit meg: a víz fogalmi tartománya, a FÜRDŐVÍZ és a TENGER képzete mellett egy metaforikus azonosítással a MAGZATVÍZ fogalma épül be a diskurzusvilágba: *Magzatvízzé húzódik össze / benned a tenger*. A fogalmak összekapcsolása nyelviileg egy eredményhatározós szerkezetben valósul meg, az azonosítás így nem állapotként, hanem folyamatként van jelen. A metaforikusság jellege összefügg a mondat szerkezetével, a határozó ige előtti helyzete és az inverzió révén felismerhető felülírás eredményeképpen nem az összehúzóds történésének állítása, hanem a folyamat eredményének kiemelése azonosítható közlési funkcióként (vö. Imrényi 2017: 727).

A személyviszonyok tekintetében igen lényeges még ebben az azonosításban az ige *benned* bővítménye, amely a metaforikus folyamatot a diskurzus személyviszonyaihoz köti, jelezve egyben azt is, hogy a személyjelölés poétikai potenciálja részben a szereplők figuratív megjelenítésében rejlik. Ráadásul a megnyilatkozó-
nak a diskurzusban megvalósuló megfigyelői pozíciója révén a metaforizáció mint-

egy az ő megfigyelésének az eredménye, így a figurativitás szubjektívizációként értelmezhető.

A kép továbbépülése, a *fregoli zsinórjának* és a *köldökzsinór*nak a jelentésviszonya egy hozzávetőleges hasonlat formájában (*lehetne akár köldökzsinór*) valószínűleg, amelyben a lehetőségesség mentális sémája, a lehetőség felvetésének, az elképzelésnek a művelete szükségszerűen a megnyilatkozóhoz kötődik (l. Kugler 2017b: 472), azaz a fogalmak összekapcsolása szintén az ő mentális tevékenységének az eredményeként mutatkozik meg.

A jelentésképzésbe bevonódó fogalmi tartományok összetett viszonyai a fogalmi integráció többoldalú modelljében (vö. Kövecses–Benczes 2010: 179–87) többszörös blendként értelmezhetők: a többszörös műveletek révén érdekes, újszerű, gazdag emergens struktúrájú integrált tér jöhet létre (Fauconnier–Turner 2002: 135).

Elkülöníthető ugyanis egyrészt három, a víz fogalmához kötődő, ezáltal metonimikusan összekapcsolódó fogalmi tartomány: a FÜRDŐSZOBA-FÜRDŐVÍZ, a TENGER, illetve a MAGZATVÍZ jelentéskörrei. A víz fogalomkörének szerepét mutatja a paratextuális címke *ár* utalása, amelynek 'áradás' jelentését többek között az azonos címkével is ellátott *Hellyé válsz* című versben például a szereplő *szökőár* kifejezés is valószínűsíti.

A víz fogalmi tartományához kapcsolódó fogalmak a vers három különböző közlésszintjén aktiválódnak: a FÜRDŐSZOBA a lírai beszédhelyzet térbeli kereteinek kijelöléséhez járul hozzá, a TENGER egy megidézett narratíva révén jelenik meg, majd a metaforikus sík kidolgozásába is bevonódik; a MAGZATVÍZ fogalma pedig egy a beszélő képzeletként feldolgozható figuratív közlésmódba épül be. Mivel a magzatvíz-tenger metaforáját a fregoli zsinórját a köldökzsinórral összevető hasonlat építi tovább, az integrált térben három bemeneti tér elemei vegyülnek, és összetett, a trópusok hagyományos kategorizációja révén nehezen megragadható szerkezetek, ÚJSZERŰ, emergens jelentések jönnek létre.

A MAGZATVÍZ és a TENGER metaforáját tovább részletezi, kidolgozza a *méhedben egy komp próbál a hullámra / a hullámfronttal párhuzamosan ráállni* szövegrész, amely a címzett allegorikussá nőző tárgyiasításához járul hozzá.

A hétköznapi fürdőszobai jelenet részletezése, a vízcsöpögés függőleges mozgásának képe a teremtéstörténetre való utalással egészül ki, a megszólított ígéretének és cselekvésének eredményeképpen ábrázolt jelenet révén. Az égi és a földi vizek elválasztásának mozzanatát tekintve elmozdulás, elbizonytalanodás történik a személyjelölés referenciájának azonosításában, ugyanis az *elválaszt* ige cselekvője az aposztrofikus fikció egyes szám második személyű megszólítottja, aki a lírai beszédhelyzetben eddig nőként jelent meg, a bibliai utalás révén itt a TEREMTŐVEL kerül párhuzamba, azaz két entitás/személy integrálódik a születés/teremtés generikus tere révén.

A teremtéstörténet második napjának történéseit a szöveg az *első napra* helyezi, az *első* mint kijelölő jelző referenciális funkcióját elbizonytalanítja, hogy milyen viszonyrendszerben, milyen referenciaponthoz viszonyítva értelmezhető.

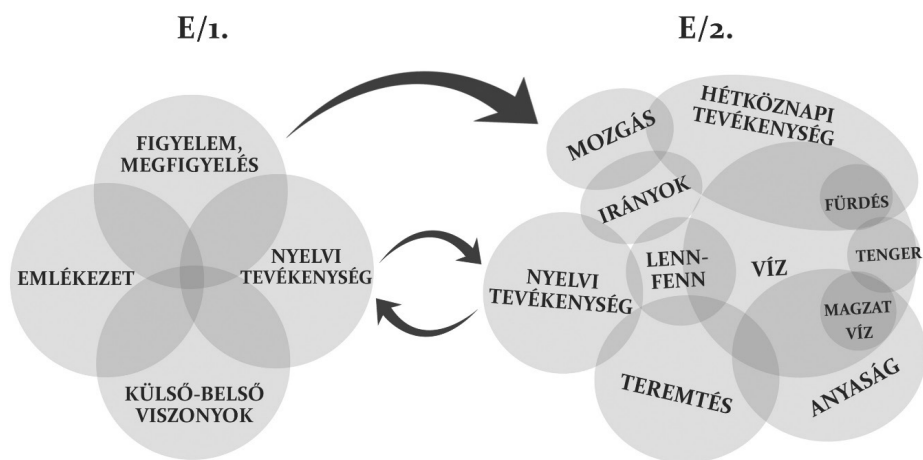
A NŐ és a TEREMTÉS fogalmának ilyen összekapcsolása az eddig aktiválódott fogalmi tartományok közül a SZÜLETÉSÉT is mozgásba hozza. A KITEREGETETT RUHA

és a TEREMTÉS jelentésköreinek érintkezése hozzájárul egy olyan, az egész versre kiható kettősséghez, amelyben a mindennapi jelenetek az emberi élet alapvető, meghatározó történéseivel kerülnek viszonyba.

Az aposztrofikus fikció szerepviszonyai térmetaforákkal kapcsolódnak össze: a vers megszólítottja múlt idejű cselekvése révén vertikálisan tagolta a teret, a megnyilatkozó pedig a KINN-BENN szintén térbeli ellentéte révén (*elválasztottad / a földi vizeket az égi vizektől, én meg/ a belsőt próbálom a külsőtől*), azaz a megfigyelt jelenet interszjektív viszonyai a térben strukturálódnak. Az aposztrofé funkciója ebben a szövegrészben elsődlegesen az, hogy megteremtse a szubjektum ÉN-TE viszony révén való konstruálásának a lehetőségét. A KÜLSŐ-BELSŐ VIZEK fogalmának aktiválása révén a térbeliség szerepe hangsúlyozódik, emellett a nyelvi megvalósulásban pedig a *külső vizek* a tengerre és a fürdővízre utalhatnak vissza, a belsők pedig magzatvízre. A LENN és a FENN, illetve a KÜLSŐ és a BELSŐ fogalmának párhuzamba vonása újra működésbe hozza az egymásra merőleges síkok és terek, a kereszteződés korábban már aktiválódott fogalmi tartományait is.

A *tested iránytűje* birtokos szerkezetben összekapcsolt metafora a vers addig működésbe hozott fogalmi tereivel is viszonyba lépve a többféleképpen strukturált tér irányainak a meghatározására alkalmas, a nő figurájának mozgása jelzi a felvázolt tér változásait. A záróképben ismét előkerül a hétköznapi, fürdőszobai jelenet (*hány fokot / fordulsz el a kádban*) metaforikus kitágításának lehetősége, az intim mikrovilágnak és a világ működésének figuratív összekapcsolása, nyelvi- leg is rámutatva a megnyilatkozó megfigyelői pozíciójára (*figyelem*).

Az 1. ábra sematikus, de mégis az összekapcsolódások összetett viszonyában ábrázolja a megnyilatkozó és a címzett alakjának megjelenítésében részt vevő fogalmi tartományokat. A grammatikai személyekhez kötött nyelvi konstrukciókat egyrészt a megnyilatkozó és a címzett közös nyelvi tevékenységére (pl. *mesél*,

1. ábra. A megnyilatkozó és címzett megjelenítésében részt vevő fogalmi tartományok

kérdez, elárul), másrészt a megnyilatkozó figyelmére (pl. *figyel*) vonatkozó igék szervezik meg, a nyilak az általuk nyelvileg megteremtett összekapcsolódási lehetőségeket illusztrálják.

A személyviszonyok általi összekapcsoltság hozzájárul a fogalmi tartományok sajátos viszonyához, a vers figurativitása éppen a diszkurzív dimenziókon való átívelés, azok összekapcsolása révén bontakozik ki.

A személyjelölés nyelvi megoldásainak poétikussá válásában meghatározó szerepe van annak, hogy a címzett a megnyilatkozó megfigyelő tevékenységének eredményeképpen jelenik meg figuratívan, azaz a metaforikusság szubjektívizáló szerepe belejártzik a diskurzusvilágbeli szubjektumok viszonyába.

4.2. A referenciális jelenet tere és az olvasás tere

A hétköznapi beszédet imitáló prózaversbe sajátos ritmust visznek a sortörések, hiszen a sorvégek többször szorosan összetartozó szerkezeteket vágnak szét, és így újra meg újra megakasztják az olvasás, a befogadás folyamatát. Az olvasás terének vízszintes és függőleges tengelye az áthajlások révén összekapcsolódik a diskurzusvilágban kijelölődő tér vízszintes és függőleges tengelyével: *a fejed felett lógó / fregoli zsinórja* és *a tengelyesen / tükröződik* kifejezések széttörésével az egymást követő verssorokban a formai elrendezés is utal a térbeliség megjelenő tartományaira. A soráthajlások révén vízszintesen és függőlegesen is irányított tekintet a diskurzusvilágot pásztázó, megfigyelő tekintet mozgásának színreviteleként is értelmezhető.

4.3. A tárgyasult cím mint a megnyilatkozó nyelvi tevékenységének eredménye

A cím személytelen jelzős szerkezetének hangalakzata olyan transzmutációként is olvasható, amelynek hatása egy kikövetkeztethető szókapcsolattal (*sirályok vijjogása*) való viszonyára épül (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 252). A szóeleji hangzócseré felismerésének lehetőségét az is erősíti, hogy ez az alakzat reflexió tárgyává is válik a versben: a 19–22. sor explicit módon utal erre a műveletre: *mostanában felcserélem / az alkalmi szókapcsolatok elemeinek / első betűit, hogy később is legyen / egymásról valami emléküik*. Ez a metanyelvi megjegyzés azonban be is vonja szöveg személyességének szövetébe a 3. személyű címet, hiszen a *felcserélem* ige beszélőhöz kötött tevékenységének eredményeként jelenik meg.

A SZAVAK egyrészt alakítható, formálható, az alkotói szándéknak kitett OBJEKTUMOKKÉNT (*felcserélem / az alkalmi szókapcsolatok elemeinek / első betűit*) jelennek meg, másrészt azonban az EMLÉKEZET fogalma révén önálló tudati tevékenységet is tulajdonít nekik a szöveg. A SZAVAK mint ÉLŐLÉNYEK, ÖNÁLLÓ TUDATTAL RENDELKEZŐ ENTITÁSOK fogalmi azonosítása a jelentésképzés folyamatainak perzonifikáló megelevenítése.

A cím erőteljesen önreflexív jellegű ezáltal, ugyanis egy olyan beszélői aktivitás eredményeként értelmezhető, amely az el nem mondás műveletének állításába ágyazva vonódik be a diskurzusvilágba (*sohasem árulnám el*). A hangzócsere művelete megnyitja a jelentések egymásra hatásának a lehetőségét, a hangalakok kereszteződése a rekonstruálható kifejezések által aktiválódó fogalmi tartományok szorosabb egymásra vetítését igényli, miközben a hangutánzó elemek hangalaki átformálása, a *j-k* ismétlődésével kiegészülve felkínálja a sirályokhoz köthető hangzásélményének megalkotásának lehetőségét, azaz a fonológiai póluson kialakuló hanghatás asszociatív dimenziója hozzájárul a szemantikai pólus kidolgozásához.

5. Összegzés

A vers elemzése azt mutatja, hogy a fiktív aposztrófikus diskurzus, a beleépülő további diskurzusok és az ezek révén megfigyelhetővé váló referenciális jelenetek kidolgozásához a személyjelölés összetett folyamatok révén járul hozzá. A megvalósuló aposztrófikus diskurzus nem egy valós diskurzus imitációjaként, azaz nem a címzettet a fikció szintjén jelen levő szereplőként megelevenítve, hanem odaképzeléses belső beszédként értelmezhető.

A megnyilatkozó mint a referenciális jelenet szereplője megfigyelő, emlékfelidező pozícióban van jelen. A tárgyiasság a megnyilatkozó színre vitt megfigyelő tevékenységének az eredménye, a címzettnek a referenciális jelenetbeli figurativitása a megnyilatkozó mentális tevékenységéhez köthetően bontakozik ki.

A tárgyiasság diszkurzivitása, a figuratív jelleg személyes közvetítettsége meghatározzák a kibontakozó lírai megszólalásmódot. Az a mértékletesen személyes, távolítóan intim attitűd és sajátos hangnem, amelyet a vers megteremt, a személyviszonyok sajátos megvalósulásából adódik, és összefügg a személyjelölés bemutatott sajátosságaival.

SZAKIRODALOM

- Artzt Tímea 2016. Iokaszté a hálóban – a hiány belső terei Závada Péter lírájában. *Bárka Online*. <http://www.barkaonline.hu/olvasonaplo/5284-iokaszté-a-haloban---a-hiany-bels--tere-i-zavada-peter-lirajaban> (2018. május 21.)
- Balázs Imre József 2016. Hasonlatgépezet. Závada Péter: *Mész. Alföld* 12: 104–7.
- Balogh Gergő 2018. Beköltözni a zuhanásba. Závada Péter: Roncs szélárnyékban. *Alföld* 1: 105–12.
- Bihary Gábor 2015. Veszteségpoétikák (Závada Péter: *Mész. Jelenkor, 2015*; Hevesi Judit: *Hálátlanok búcsúja*. Magvető, 2015). *Műút* 53: 63–7.
- Black, Elisabeth 2006. *Pragmatic stylistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Culler, Jonathan 2000. Aposztrófé. *Helikon*, 370–85.
- Culler, Jonathan 2015. *Theory of the Lyric*. Mass: Harvard University Press, Cambridge.
- Domonkosi Ágnes 2008. Préteríció. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 476–83.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way We Think*, Basic Books, New York.
- Frye, Northrop 2007. *Anatomy of criticism: Four essays*. University of Toronto Press, Toronto.

- Imrényi András 2017. Mondattan 1–2. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 663–760.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2017a. A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 761–801.
- Kugler Nóra 2017b. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 467–94.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Simon Gábor 2015. Megszólalás és megszólítás – az interszubbektivitás mintázatai lírai diskurzusokban. In: Bódog Alexa – Csátár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó, Budapest, 35–67.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2017. „Tőlem ne várjon senki dalt” – Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 164–90.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelv*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–55.
- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 197–207.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics: a social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–17.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Liceum Kiadó, Eger. 65–79.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–467.
- Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In: Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 279–318.
- Valuska László 2015. Závada Péter eldobta a járokeretet. *Könyves Blog*. szeptember 18. https://konyves.blog.hu/2015/09/18/zavada_peter_eldobta_a_jarokeretet (2018. május 21.)
- Vandaele, Jeroen – Bröne, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Bröne, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–29.
- Volk, Katharina 202. *The poetics of Latin didactic. Lucretius, Vergil, Ovid, Manilius*, Oxford University Press, Oxford.

Domonkosi Ágnes

főiskolai tanár

Eszterházy Károly Egyetem, BTK

SUMMARY

Domonkosi, Ágnes

The poetisation of interpersonal relations in the poem *Sewing of meagulls (Virályok sizzogása)* by Péter Závada

The goal of the paper is to study the poem *Sewing of meagulls (Virályok sizzogása)* by Péter Závada with regard to the question as to how person marking devices contribute to the emergence of a double perspectivisation in the lyrical discourse, and what semantic domains, figurative devices and linguistic constructions are involved in this process.

The poem's analysis shows that person marking contributes to the elaboration of fictive apostrophic discourse, further embedded discourses and referential scenes made accessible through these via highly complex processes. In the poem under study, apostrophic discourse can be interpreted as the speaker's internal speech simulating the presence of the addressee.

As a participant of the referential scene, the speaker adopts a position of observation and recollection. Objectivity results from the speaker's onstage observing activity, with the figurativity of the addressee in the referential scene emerging as a function of the speaker's mental processes.

Keywords: person marking, lyrical discourse, apostrophic fiction, figurativity

Hárman egy ladikban

Kontextualizáció, perspektiválás és személyjelölés a dalszövegekben

Let us go then, you and I,
When the evening is spread out against the sky
[...]
Oh, do not ask, "What is it?"
Let us go and make our visit.

(T. S. Elliot:
The Love Song of J. Alfred Prufrock)

1. Bevezetés – a dalszövegek diszkurzivitása

A könnyűzenei dalszövegek iránti tudományos érdeklődés több irányból is megmutatkozhat. A kultúra- és médiatudományi, illetőleg szociológiai szempontokat előtérbe helyező megközelítések számára a dalszövegek elsősorban a közelmúlt és a jelen populáris kultúrájának a kontextusában válhatnak érdekessé (l. erre pl. L. Varga 2016; Papp-Zakor 2016; Kónya 2016 – a *Korunk* című folyóirat tematikus számából, valamint vö. még Tófalvy–Kacsuk–Vályi [szerk.] 2011; Guld–Havasréti [szerk.] 2012). A dalszövegek populáris jellegében rejlő lehetőségeket az anyanyelv-pedagógiai érdekeltségű megközelítések is kiaknázzhatják (l. erre Tóth M. 2012, 2014; Hujber 2018). Az oktatásba történő bevonásuk egyik indokaként jelenhet meg ugyanis a diskurzustípus népszerűsége és ismertsége a fiatalok körében, ahogy ez egyébiránt a különféle számítógép közvetítette diskurzustípusokról is elmondható. A dalszövegek oktatásba történő bevonásának további indoka lehet ugyanakkor az a sajtászerűségük is, hogy a mai kulturális közegben sokak, köztük sok fiatal – még ha nem is feltétlenül kizárólagosan – jórészt e diskurzusokkal elégti ki a líraiság iránti, alapvetőnek tűnő kommunikációs igényét.

E tanulmány – azzal, hogy a lírát diszkurzív kategóriaként értelmezi – a líra, illetve líraiság fogalmának olyan kiterjesztett értelmezését követi, amely azt a kanonizált szépirodalmi szövegek egy jellegzetes csoportján túl nemcsak a népdalokra, hanem a könnyűzenei dalszövegekre is vonatkoztathatónak tartja. Ezzel összefüggésben nem húz éles határvonalat sem a populáris és a magas kultúra, sem a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat közé (l. Domonkosi–Simon szerk. 2018). Éppen ellenkezőleg: mindkét esetben kontinuumot, azaz átmenetiséget és fokozatiságot feltételez az adott tartományok szélső pólusai között. A tanulmány mindamelllett nem vállalkozhat a líra, illetőleg a líraiság fogalmának átfogó, kimerítő értelmezésére. Nem foglalkozik például behatóan azzal, hogy a képszerűség vagy a zeneiség milyen szerepet játszik a dalszövegek lírai karakterének a kialakításában, legfeljebb utalásokat tesz erre. A líraiság kiterjesztett fogalomértelmezése mellett a személyjelölés kontextualizáló és egyúttal perspektiváló szerepének funkcionális kognitív pragmatikai leírásával kíván érvelni, a dalszövegek fiktív aposztrofikus aktusainak a működéséből kiindulva.

Az aposztrofé aktusa a lírai diskurzusok egyik jellegadó tulajdonságának tekinthető, amely lényegi szerepet játszik a lírai beszédhelyzet létrehozásában

(vö. Culler 1981). A funkcionális kognitív pragmatika háttérfeltevéseit érvényesítve a tanulmány az aposztrófét az interszubjektív figyelemirányítás sajátos módjaként értelmezi, amely kiindulópontul szolgál a lírai diskurzusok, köztük a dalszövegek személyjelölő konstrukcióinak a vizsgálatához. A személyjelölés dalszövegekben történő, a fikcionális aposztrófé aktusaiból kiinduló vizsgálata az alábbi belátásokon nyugszik (l. részletesen Tátrai 2012a, 2015a; Simon–Tátrai 2017: 168–72).

1. Ahogy a prototipikus lírai diskurzusok általában, úgy a dalszövegek specifikusan is azzal a diszkurzív sémával jellemezhetők, amelynek lényege, hogy a tényleges diskurzussal párhuzamosan megkonstruálódik egy fikcionális, közvetlen (szemtől szembeni) interakcióval jellemezhető aposztrófikus diskurzus, amelynek résztvevői a figyelmüket egy közvetlenül (perceptuálisan) megfigyelhető referenciális jelenetre irányítják.

- (1) Hárman egy ladikban,
evezünk felfelé,
Hátul egy rablóhal,
S elöl te meg én.

Kiss Tibor (Quimby): *Rablóhal*¹

Ahogy az (1) dalszövegrészlet is szemlélteti, a lírai diskurzusokban a referenciális jelenet jellemzően nem történetként, hanem éppen zajló történésként konstruálódik. A lírai diskurzusok szempontjából ugyanis fontos következményekkel jár az, hogy az aposztrófikusan létrejövő fiktív közös figyelmi jelenet tere és ideje prototipikusan egybeesik az annak keretében konstruálódó referenciális jelenet terével és idejével, vagyis a nyelviileg hozzáférhetővé tett események, történések ott és akkor zajlanak, ahol és amikor a fiktív közös figyelmi jelenet létrejön, és általában azok szereplésével, akik a fiktív közös figyelmi jelenetnek is résztvevői (l. *te meg én*; vö. 2.1.). A lírai diskurzusokra jellemző aposztrófikus fikció így szembeállítható az epikus és a drámai diskurzusokra jellemző narratív fikcióval, amelyben a referenciális jelenet (a történet) és a közös figyelmi jelenet (a történetmondás) tere és ideje éppen hogy nem esik egybe.

2. A lírai diskurzusba ágyazódó aposztrófikus figyelemirányítási aktusok a dalszövegekben is annak sajátos lehetőségét teremtik meg, hogy a nyelvi megismerés számára egyébként harmadik személyként hozzáférhető entitások második személyként konstruálódjanak meg. Így azok egy társas, diszkurzív viszonyrendszer résztvevőjévé válnak, akikkel nemcsak interperszonális kapcsolatba lehet kerülni, azaz nemcsak együtt lehet lenni, hanem együtt is lehet figyelni, az interszubjektív megismerés keretében.

¹ A tanulmányban elemzett dalszövegek forrása a zeneszöveg.hu internetes portál volt.

- (2) Nem figyeltem, bocs, pedig mentél TV,
Épp' az érzéstelenítő műsorod volt

Lovasi András (Kispál és a borz): *Hang és fény*

A (2)-ben például a *TV* válik a fikcionális aposztrofikus diskurzus címzettjévé, megszólítottjává. E diskurzus megnyilatkozója tehát eltekint a nyelvi megismerés korlátaitól, és egy olyan entitással kezdeményez diskurzust, amellyel a valós világban nem szokás diskurzust folytatni. Mindazonáltal a nagyrészt szerelmi tematikájú dalok – az ódák jellemzően nem humán aposztrofikus címzettjeivel (például istenekkel, görög vázakkal, nyugati szelekkel, archaikus Apolló-torzókkal) szemben – jellemzően humán létezőket szólítanak meg, leginkább a távol lévő kedvest, akivel az aposztrofikus fikció keretében közvetlen interakcióba tudnak lépni. A (2) példa kapcsán érdemes kitérni röviden arra, hogy az aposztrofikus diskurzusban a jellemzően történésként konstruálódó referenciális jelenetben megjelenhetnek múltbeli események is. Ám e múlt idejű események jellemzően a jelenbeli megértését szolgálják, így szorosan kötődnek azokhoz, a (2)-ben például a megnyilatkozóhoz a refrénben kifejezésre juttatott vágyaihoz (*Csak hang legyen és fény*) (l. még 2.2.).

3. A lírai diskurzusként konstruálódó dalszöveg megnyilatkozója a fikcionális aposztrofé alkalmazásával – az interszjektív figyelemirányítás keretében – nemcsak az érzelmek, hanem az egyéb mentális állapotok kifejezésére, illetve befolyásolására is különleges lehetőséget biztosít. A fikcionális aposztrofikus diskurzus résztvevői megoszthatnak a világgal kapcsolatos ismereteiken, továbbá összehangolhatják a saját vágyaikat és szándékaikat a másik vágyaival és szándékaival.

- (3) Na akadj horogra! Maradj! Nekem
Bármily szar is, ez szerelem!

Tariska Szabolcs (Amorf ördögök): *Zöld hullám*

A (3)-ban például az első két mondatával a megnyilatkozó egyfelől a saját vágyait juttatja kifejezésre, másfelől a címzettje szándékait kívánja befolyásolni, amelyhez ráadásul emocionálisan is viszonyul(hat). A harmadik mondatával viszont az ismereteit teszi hozzáférhetővé, kihasználva az áthajlás többféle referenciális értelmezést megnyitó lehetőségét (l. 2.4.).

A fentebb mondottakból lényegileg következik az, hogy a dalszövegek befogadói jellemzően a fiktív aposztrofikus figyelemirányítási aktusok által felkínált perspektívákból férnek hozzá azokhoz a világbeli jelenetekhez, amelyekre a dalszövegek szerzői ráirányítják a figyelmüket. Ennélfogva a mindenkor befogadónak el kell játszania azzal a gondolattal, hogy mi lenne akkor, ha abban a fikcionális aposztrofikus diskurzusban, amely a dalszövegben megkonstruálódik, ő lenne az, akiktől elfordulnak, azaz ő lenne az a harmadik, aki látja, amit a másik kettő közösen megfigyel, és aki érti, amit a másik kettő megért (a fikcionalitás fogalomértelmezéséhez l. Iser 1993).

A tanulmány a dalszövegekben történő személyjelölés pragmatikai leírásának elméleti lehetőségeit problematizálja. Ennélfogva bizonyos dalszövegek, illetve dalszövegrészeket kvalitatív, a kutatói intuíción alapuló elemzését azért végzi el, hogy az elméleti belátásokat szemléltesse. Ezzel együtt – kognitív nyelvészeti kiindulópontjának megfelelően – szem előtt tartja az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát, így tudatában van annak, hogy a szemléltető példák elemzése nem helyettesíti a kiterjedt, korpuszalapú, illetve kísérletes vizsgálatokat, hanem azoknak csupán a kvalitatív alapozásához járulnak hozzá (vö. Domonkosi et al. 2018). A fentiek értelmében a használatalapúság kognitív nyelvészeti alapelvét a tanulmány úgy érvényesíti, hogy a személyjelölés működését annak diszkurzív közegében mutatja be. Az elemzett dalszövegek kiválasztása mindazonáltal nem esetleges. A kiválasztott kilenc dalszöveg a kilencvenes, kétezres évek alternatív zenekaraihoz kötődik. A *Rablóhal*, az *Autó egy serpentin* és a *Mari* című dalszövegek a Quimby zenekarhoz, szerzőjük Kiss Tibor; a *Zöld hullám*, *A rossz fridszider* és *A dióhéj hajós* az Amorf ördögök zenekarhoz, szerzőjük Tariska Szabolcs; az *Autók a tenger felé*, *a Hang és fény*, valamint a *Szívrahlás* a Kispál és a borz zenekarhoz, szerzőjük Lovasi András. A zenekarok, illetve a dalszövegek „alternativitását” a tanulmány népi kategóriaként értelmezi, a tudományos meghatározás helyett beéri azzal, hogy így szokás emlegetni őket (l. ehhez Imre 2017). Az alternatív dalszövegek kiválasztását az a feltevés motiválta, hogy megformáltságukat, referenciális összetettségüket és poétikai hatásukat tekintve e szövegek különböznek mind a slágerszövegektől, mind a kanonizált lírai alkotásoktól, de mindkét csoporttal viszonyba hozhatók olyan módon is, hogy szemléltetik a populáris és a magas kultúra, valamint a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumjellegét (vö. Tátrai 2012a). A háromszor három dalszöveg kiválasztását mindamelllett az is motiválta, hogy mindegyikük aktiválja a szerelmi dal diszkurzív sémáját, azzal együtt, hogy eltérő mértékben hagyják jóvá, illetve eltérő mértékben és módokon rekonfigurálják.

2. A személyjelölés kontextualizáló és perspektiváló szerepe a dalszövegekben

A funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából a nyelvhasználat olyan adaptív nyelvi tevékenység, amelynek során jelentések jönnek létre, a jelentésképzés pedig olyan interszubjektív aktus, amely feltételezi a közös figyelem működését (l. Tátrai 2011, 2017). Az interszubjektivitás ennélfogva a nyelvi szimbólumok alkalmazásának alapvető jellegzetességeként nyer értelmezést: a beszélő emberek egymást önmagunkhoz hasonló intencionális ágensnek tekintik, akik képesek egy triadikus viszonyrendszer keretében egymás figyelmét a világ dolgaira, eseményeire irányítani és így a tapasztalataikat másokkal megosztani, valamint cselekvéseiket másokkal összehangolni (l. még ehhez Tomasello 2002; Sinha 2005; Verhagen 2005; Croft 2009). A személyjelölés különböző nyelvi műveletei, amelyek a diskurzus résztvevői által megfigyelt jelenetek szereplőinek a referenciális azonosítását végzik el (l. Tolcsvai Nagy 2017: 430–5, vö. még Tolcsvai Nagy

2011), egyértelműen ráirányítják a figyelmet a jelentésképzés interszjektív természetére. A jelenetbeli szereplők megnevezése ugyanis nem abszolút értelemben történik, hanem mindig a beszélőhöz és a megértett beszédhelyzethez viszonyítva, vagyis a diskurzus résztvevőinek interszjektív kontextusához episztemikusan lehorgonyozva valósul meg (l. Brisard ed. 2002; Tolcsvai Nagy 2013).

A diskurzusok résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott eseményeire és az azokban szereplő dolgokra irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek a közös, együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik. A referenciális jelenetek sikeres megfigyeléséhez, megértéséhez azonban szükség van arra is, hogy a diskurzusok résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a beszédhelyzet feldolgozásából adódnak. A relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósítását lehetővé tevő interszjektív kontextus olyan dinamikusan formálódó viszonyrendszer, amely a diskurzus résztvevőit, illetve az általuk feldolgozott, együttesen megértett fizikai, társas és mentális világot foglalja magában (l. részletesen Tátrai 2017: 927–52; továbbá vö. még Verschueren 1999: 75–114). Ebből a kontextusértelmezésből az alábbiak is következnek.

- 1) A fizikai világban, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója (szituáltsága) kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszjektív megkonstruálása során.
- 2) A társas világban, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális pozíciója (szituáltsága) kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszjektív megkonstruálása során.
- 3) A mentális világban, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati pozíciója (állapota, beállítódása) kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszjektív megkonstruálása során.

Míndez azt jelenti, hogy a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, diskurzusvilágbeli lehorgonyozódása szorosan összefügg a diskurzusvilágban történő, kontextusfüggő tájékozódás lehetőségeivel. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját), azaz hogyan irányítja a másik figyelmét, és ennek keretében hogyan aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag (konceptuálisan) mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket (l. ehhez Langacker 1987, 2008; Verhagen 2005).

A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a kontextusfüggő tájékozódás sajátyszerűségét a fiktív aposztrofikus aktusok alkalmazása adja. Ahogy arról korábban szó esett, a lírai diskurzus megnyilatkozója az aposztrofé alkalmazásával egy fikcionális közös figyelmi jelenetet is létrehoz, amelyet egyfelől a résztvevők

közvetlen interakciója, másfelől az általuk közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenet jellemez. Mindez azt is jelenti egyben, hogy egy dalszöveg befogadójának nem csak annak a tényleges közös figyelmi jelenetnek az interszubjektív kontextusát kell létrehoznia, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maga is résztvevőjévé vált. Olyan kontextuális ismereteket is mozgósítania kell, amelyek az aposztrófikus aktussal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának megértéséből származnak. Ennélfogva a dalszövegek kapcsán is lényegi kérdésként vehetők fel az alábbiak:

- 1) Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek fizikai világa, annak tér- és időviszonyaival együtt?
- 2) Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek társas világa, annak szociokulturális viszonyaival együtt?
- 3) Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek mentális világa, azok mentális állapotaival együtt?

A fizikai, társas és mentális világ fogalmi tehát nem csupán a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának pragmatikai leírására alkalmasak. E fogalmak értelmező potenciálja a referenciális jelenetek leírásában is kiaknázzható, nemcsak a narratív, hanem a lírai diskurzusok esetében is (a narratív diskurzusok pragmatikai megközelítéséhez l. Tátrai 2011: 171–89, 2015b). A lírai diskurzusok – a narratív diskurzusokhoz hasonlóan – élményszerű tapasztalatokat tesznek hozzáférhetővé és konstruálnak jelenetté, így a referenciális jelenet szereplőit fizikai entitásként, társas létezőként és mentális ágensként egyaránt megkonstruálják, azok fizikai, társas és mentális világával együtt. Ahogy fentebb szó esett róla, a lírai diskurzusokra jellemző aposztrófikus fikció abban különbözik az epikus és a drámai diskurzusokra jellemző narratív fikciótól, hogy abban a referenciális jelenet és a közös figyelmi jelenet tere és ideje egybeesik.

A fentebb mondottakból az is következik, hogy ha a különböző személyjelölő konstrukciókat – mint formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő szerkezeti sémákat (l. Diessel 2015; Imrényi 2017) – azok diszkurzív közegeiben kívánjuk vizsgálni, érdemes a személyjelölés kontextualizáló és perspektiváló funkciójából kiindulnunk. A továbbiakban az ezzel kapcsolatos elméleti belátásokat a korábban megnevezett alternatív dalszövegek kvalitatív elemzése szemléltetik, amelyek az alábbi kérdések köré szerveződnek:

- 1) Hogyan járulnak hozzá a dalszövegek aposztrófikus aktusai a személyviszonyok konstruálásához és ezen keresztül a dalszövegek mint lírai diskurzusok feldolgozásához?
- 2) Milyen összefüggések vannak a dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a személyjelölés, valamint a tér- és időjelölés között?
- 3) Milyen szerepet játszik az aposztrófikus diskurzus résztvevőinek szociokulturális szituáltsága a dalszövegek stílustulajdonítási folyamataiban?
- 4) A személyjelölés hogyan járul hozzá a dalszövegekben a szereplők szubjektumként, azaz mentális ágensként történő megkonstruálásához?

2.1. A szereplők referenciális azonosítása az aposztofikus diskurzusban

A személyjelölésnek a dalszövegekben mint lírai diskurzusokban történő vizsgálatakor érdemes a személyjelölő konstrukciók deiktikus természetéből kiindulni (l. Tátrai 2017: 953–80). Ahogy erről már szó esett, a személyjelölés a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzi el. Az első és a második személyű lexikai és morfológiai jelölők (névmások és inflexiók morféimák) deiktikus jellege a legszembevetőbb, hiszen ezek a nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektíválják a referenciális jelenet szereplőiként. Mindez tehát azt jelenti, hogy az első és a második személyű jelölők nem egyszerűen a közös figyelmi résztvevőit jelölik. E konstrukciók sokkal inkább arra valók, hogy használatukkal a megnyilatkozó saját magukra irányítva a figyelmet önmagát, illetve a beszédpartnerét megfigyelőből megfigyeltté tegye, azaz objektíválja. A megnyilatkozó azonban nem csak az első és második személyű formák használatával nyújt kontextusfüggő viszonyítási, azaz referenciapontokat a referenciális jelenet szereplőinek azonosításához. A harmadik személyű konstrukciók a referenciális jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címmel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tett jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én”-jével.

(4a) Hárman egy ladikban,
evezünk felfelé,
Hátul egy rablóhal,
S elöl te meg én.

(4b) S ha egy szív lakatlan,
Átúszom titokban,
Rablóhal alakban,
Valahogy minden olyan más.

Kiss Tibor (Quimby): *Rablóhal*

A (4) szövegrészek, amelyek az adott dalszöveg indító és záró sorait tartalmazzák, a lírai diskurzusokra, azon belül is a dal műfajára jellemző diszkurzív sémát aktíválnak. A korábban már idézett (4a)-ban a közös figyelem olyan referenciális jelenetre irányul, amely a fikcionális aposztofikus diskurzus résztvevői számára közvetlenül megfigyelhető, és amelyben ők maguk is megjelennek szereplőként (*te, én*). A jelenet szokatlanságát a megfigyelt közös tevékenységben (*evezünk*) ugyancsak részt vevő, harmadik személyként konstruálódó szereplő (*egy rablóhal*) jelenti. Ez a szereplő azzal, hogy a szerelmi dalokban gyakran megjelenő A SZERELEM UTAZÁS metafora fogalmi tartományai között újszerű megfelelést tesz lehetővé, a metafora nem konvencionális értelmezését kezdeményezi, amelyet egyébiránt további metaforikus kifejezések is megerősítenek a dalszöveg további, a (4a)-ban nem idézett részeiben (l. pl. *szirének hajlanak; a bűn csak egy vad-*

alma; szemedben megcsillan a vér). A (4b) részlet azonban már kimondottan a személyjelölés szempontjából izgalmas, hiszen a *rablóhal alakban* konstrukció felszámolja a rablóhal korábbi önálló szereplői státuszát, amely nem hagyja érintetlenül sem a megfigyelő, sem a megfigyelt én szituáltságát sem (*minden olyan más*), növelve ezzel a személyjelölés referenciális összetettségét és ezáltal poétikai potenciálját is (vö. Simon 2016: 111–33).

A slágerszövegekre általában az jellemző, hogy a lírai diskurzusba egy fikcionális aposztrófikus diskurzus ágyazódik be, amely átfogja a dalszöveg egészét, azaz végig ugyanaz a valaki beszél ugyanahhoz a valakihez (l. ehhez Imre 2017). Ezzel szemben az alternatív dalszövegekre sokkal inkább az jellemző, hogy több fiktív aposztrófikus aktust foglalnak magukba (l. ehhez még Tátrai 2012a).

(5a) Csak hang legyen és fény, sok szép halott állat
Mutassa neked, hogy mennyivel jobb nálad

(5b) Mutassa meg neked, mennyivel jobb lehet
Ha ő mutatja meg neked

Milyen a hang, milyen a fény,
Milyen vagy te és milyen én

Lovasi András (Kispál és a borz): *Hang és fény*

Az (5a) a dalszöveg refrénjét tartalmazza, amely négy versszak után ismétlődik meg többször is, a többinél rövidebb, negyedik versszak után pedig az (5b)-ben olvasható sorokkal egészül ki, így zárva le a szöveget. A refrén második elemi mondatában az ige (*mutassa*) elsődleges figuráját (trajektorát) a harmadik személyként konstruálódó *sok szép halott állat*, a másodlagos figuráját (landmarkját) pedig az elsődleges figurától az áthajlással elválasztott második személyű szereplő (*neked*) dolgozza ki (az ige sematikus figuráihoz l. Tolcsvai Nagy 2017: 314–29, 406–8). A dalszöveg referenciális összetettségét a személyjelölés szempontjából nem az egyébként meglehetősen enigmatikus értelmű *sok szép halott állat* harmadik személyű konstrukció okozza, hanem az, hogy a második személyű *neked* referense folyamatosan változik. Az egymást követő versszakok ugyanis folyamatosan módosítanak a második személyű konstrukció referenciális értelmezésének a kontextuális feltételein. Az egyes versszakok kezdő sorai ugyanis mintha újabb és újabb, más és más aposztrófikus aktusokat kezdeményeznének. Az első versszak aposztrófikus megszólítottja a *TV (Nem figyeltem, bocs, pedig mentél TV)*; a második versszakban az aposztrófikus címzettek ugyanakkor már többes szám második személlyel jelölt, közelebből meg nem nevezett létezők (*Szeretem, ha visztek, mindegy is hová*); a harmadik versszakban nincs expliciten megnevezett címzett, de a jelenet fizikai és társas világa, illetőleg témája is megváltozik (*Egyedül fekszem, álmomban nővel voltam*); ahogy ez a negyedik versszakban ugyancsak megfigyelhető (*És egy leszedált ország tapsolgat a szarnak*). A refrén második személyű szereplőjének referenciális értelmezése így annyira bizonytalanná, illet-

ve összetetté válik, hogy azt a (4b)-ben idézett zárlatban a dalszöveg befogadója paradox módon akár még közvetlenül saját magával is azonosíthatja.

Habár a személyjelölés prototipikusan a referenciális jelenet szereplőinek az azonosítását végzi el a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusából kiindulva, az olyan személyjelölő konstrukciók, mint a birtokos személyjelek, az adott szereplő referenciális azonosításában úgy kapnak szerepet, hogy referenciapontot jelölnek ki az adott szereplő fogalmi feldolgozásához (vö. Tolcsvai Nagy 2005).

- (6) A testem rossz fridzsider,
Minden megromlik benne.
Mit betettem este,
Méreg lett reggelre.

A láb tétova gép.
Monoton mozgás
Minden lépés,
Mi nem visz hozzád.

A szív rossz facsavar.
Nem tart semmit.
A menetben
Csak rozsdásodik.

Tariska Szabolcs (Amorf ördögök): *A rossz fridzsider*

A (6) dalszövegrészlet egyes versszakainak központi szereplői harmadik személyű entitások (*A testem*; *A láb*, *A szív*). Az első versszakban az egyes szám első személyű birtokos személyjel a megnyilatkozó személyét kontextusfüggő referenciapontként jelöli ki a harmadik személyű entitás fogalmi feldolgozásához. Ugyanakkor könnyen relevánsnak tekinthető az a kontextuális értelmezés, amely a második és a harmadik versszak két központi szereplőjét is a megnyilatkozó személyéből mint kontextusfüggő referenciapontból teszi elérhetővé, az azt nyelviileg explicitté tevő első személyű inflexiós morfémák hiányában is. A második versszakban mindezt megerősíti, hogy a *Mi nem visz hozzád* szerkezetben az igének két másodlagos figurája van (*visz* – valakit valakihez), amelyek közül az utóbbi második személyű szereplőként nyelviileg explicitté is van téve (*hozzád*), előbbi viszont első személyű szereplőként implicit marad, ám a mindenkor befogadó fogalmilag ezt is feldolgozza. A harmadik versszakban *A szív* a korábbi versszakok kontextusában ugyancsak feldolgozható a megnyilatkozó személyéhez kötve. Mindazonáltal a harmadik versszakban az első (és második) személyű formák elmaradásának természetesen vannak következményei a jelentésképzés tekintetében: a mondottak általánosító értelmezésének lehetőségét is megteremtik.

2.2. A fizikai világban történő tájékozódás kontextusfüggő referenciapontjai

Az élményszerű tapasztalatokat fiktív aposztrofikus aktusokkal hozzáférhetővé tevő lírai diskurzusokban a referenciális jelenet szereplői fizikai entitásokként is megkonstruálódnak a referenciális jelenet terében és idejében. Ebből a szempontból kitüntetett figyelmet érdemel, hogy a fikcionális aposztrofikus közös figyelmi jelenet tere és ideje jellemzően egybeesik az ennek keretében megfigyelt referenciális jelenet terével és idejével. Ennek következtében a fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozájának térbeli és időbeli pozíciója kontextusfüggő referenciapontként szolgálhat a referenciális jelenet térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozásához.

- (7) Most olyan könnyű minden,
szinte csak a semmi tart.
A kutyákat elengedtem,
és a forgósél elvitte a vihart.

Alattunk a tenger,
szemben a nap zuhan.
Nyeljük a csíkokat
és a világ pajkos szellőként suhan.

Kiss Tibor (Quimby): *Autó egy szerpentinén*

A (7)-ben az időbeli egybeesést nem csak az első versszak első szavaként megjelenő, azaz szaliens helyen lévő prototipikus deiktikus kifejezés, a *most* teszi hangsúlyossá. Az idézett részletben a jelen idejű mondatok dominálnak, jelezve, hogy az események, amelyre a figyelem irányul, a fikcionális diskurzus idejében zajlanak. Továbbá a két múlt idejű elemi mondatnak (*A kutyákat elengedtem, és a forgósél elvitte a vihart*) is meghatározóak a jelenbeli következményei (a kutyák most el vannak engedve, illetve most már nincs vihar), vagyis a múltbeli események is a jelen megértéséhez járulnak hozzá. Az időbeli egybeesés ugyanakkor kedvez annak, hogy a térbeli viszonyok a fiktív diskurzus megnyilatkozájának (és címzettjének) térbeli pozíciójából kiindulva váljanak feldolgozhatóvá. A második versszakban az *alattunk* személyragos névutóban a többes szám első személyű inflexiós morféma objektíválja is a fiktív diskurzus résztvevőit a referenciális szereplőiként (hasonlóan a *nyeljük* igealakhoz). Ezzel ellentétben a *szemben* térdeiktikus kifejezés anélkül jelöli ki a fiktív diskurzus résztvevőinek térbeli pozícióját kontextusfüggő referenciapontként, hogy szereplőként objektíválná őket (ahogy ez egyébiránt a *most* vagy a deiktikus igeidők használata esetén is megfigyelhető).

Ugyanakkor a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként nem feltétlenül a megnyilatkozó térbeli pozíciója funkcionálhat. A fiktív megnyilatkozó más viszonyítási pontokat is kijelölhet.

- (8) A régi utcákba néz a nap.
Az utak folyók, az autók halak.
Úszunk ketten a rakparton épp.
A zöld hullám sodor, a város nyakék.

Tariska Szabolcs (Amorf ördögök): *Zöld hullám*

A (8)-ban nem a diskurzus szereplőként objektiválódó résztvevői (l. *úszunk*) jelennek meg a térbeli tájékozódás viszonyítási kiindulópontjaként, hanem egy harmadik személyű, megszemélyesített entitás (l. *néz a nap*). Ebből a kiindulópontból lesznek *az utak folyók, az autók halak*, továbbá lesz *a város nyakék*.

A fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozájának ugyanakkor – mivel a fikció keretében eltekinthet a nyelvi megismerés ez irányú korlátaitól is – arra is lehetősége nyíllhat, hogy távoli helyeket tegyen jól megfigyelhetővé.

- (9) Autók a tenger felé
Mennek el a mi utcánkban
Mindenki integet a saját kapujában

Odaérnek, befekszenek
Az ég alá aztán ott meg
Felhők mennek el nagy hallgatásba

Lovasi András (Kispál és a borz): *Autók a tenger felé*

A (9)-ben a *mi utcánkban* konstrukció objektiválja azt a kontextusfüggő kiindulópontot, ahonnan a térbeli viszonyok feldolgozhatóvá válnak. Ehhez képest az *odaérnek* és az *ott* deiktikus kifejezések meglehetősen távoli helyeket jelenítenek meg. Mindennek a líraiságát az adja, hogy az említett távoli helyeken zajló események a *mi utcánkban* is láthatóvá, de legalábbis elképzelhetővé válnak.

2.3. Az aposztrofikus diskurzus résztvevőinek szociokulturális szituáltsága

A fentiekben a deixist olyan nyelvi műveletként értelmeztük, amely a résztvevők fizikai és társas világát vonja be a diskurzus értelmezésébe. A társas deixisre az jellemző, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínál fel kontextusfüggő referenciapontokat a szóba kerülő referenciális jelenet közös megfigyeléséhez, azaz megértéséhez (l. Tátrai 2017: 968–74). A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, mégpedig a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében (lásd 2.1.). Másfelől azonban a résztvevők szociokulturális viszonyulását (attitűdjét) is érvényre juttatja. A résztvevői szerepek kérdéseit a személydeixis, az azokhoz szorosan kapcsolódó szociokulturális viszonyulások kérdéskörét pedig az attitűddeixis fogalma öleli fel. A társas attitűdjelölés összekapcsolódhat személyjelöléssel, ám el is válhat

attól. A társas attitűdjelölés személyjelöléssel összekapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban például a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző megszólító formák. A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötöten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális helyzete azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában. A társas attitűd a diskurzus megformálását a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, így téve azt feldolgozhatóvá. Mindez egyfelől azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely a stílusulajdonítás műveleteinek is keretet ad, másfelől azt, hogy a stílusulajdonítás deiktikus természetű folyamatként értelmezhető (l. Tátrai 2012b).

A lírai diskurzusok szempontjából mindez a fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozájának szociokulturális szituáltságára irányítja a figyelmet.

- (10) Kopott otromba trónon
 egy szigorú szem.
 Ha csak rám pillant
 ezer évet öregszem.
 Ismerlek, Mari,
 és kacsintanék,
 mondanám, hogy menjünk, de látom,
 hogy nálad még be van ragadva a kézifék.

Kiss Tibor (Quimby): *Mari*

A (10) dalrészletben két aposztrofikus aktus irányítja a figyelmet. Amíg az első négy sor a fikció keretében perceptuálisan megfigyelhető, a közös figyelmi jelenet idejével egybeeső referenciális jelenet harmadik személyű szereplőjeként konstruálja meg a címszereplőt, addig a második négy sor – a *Mari* vokatívusz által is egyértelműsítve – már vele kezdeményez diskurzust, amelynek keretében Marit a referenciális jelenet második személyű szereplőjeként jeleníti meg. A két aposztrofikus egység azonban a megformálását tekintve is különbözik egymástól. Például a *kopott otromba trónon*, illetve a *be van ragadva a kézifék* kifejezések használata alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a két diszkurzív szituációban a megnyilatkozó egymástól eltérő közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokhoz igazítja mondanójának megformálását, azaz a két esetben eltérő a szociokulturális szituáltsága: másnak, más célból, máshogyan beszél.

- (11a) Pont az az egy, az az egyetlen darabja, az kéne
 Elvinném, s ha nem akar meghalni, a többi jön el érte
 A szíve egy dobozba, bársony közé raktam
 És kopognak, az ajtóban áll, én meg – örülök, hogy itt vagy

Lovasi András (Kispál és a borz): *Szívrahlás*

- (11b) Felszállnak a nagy télködök.
Tavasza lesz! Bevert könyök
Jelzi jöttét. Szeretni kell!
A rossz dolgokat az söpri el.
Na akadj horogra! Maradj! Nekem
Bármily szar is, ez szerelem!

Tariska Szabolcs (Amorf ördögök): *Zöld hullám*

A (11a) viszont, akár csak a (11b), egy aposztrófikus diskurzus részleteinek tekinthetők, azaz bennük végig ugyanaz a valaki beszél ugyanahhoz a valakihez. Ám a megformálás tekintetében a két példa két különböző mintázatot szemléltet. Amíg a (11a) stílusa meglehetősen homogénnek tartható a maga spontán társalgási stílust idéző hétköznapi egyszerűségével, kötetlen közvetlenségével, addig a (11b) stílusa heterogénnek tekinthető, hiszen egyszerre jellemzi az emelkedett megalkotottság és a mindennapi közhelyesség (vö. *Felszállnak a nagy télködök*, illetve *Na akadj horogra*), akár ugyanabban a nyelvi konstrukcióban is (l. pl. *Bevert könyök / Jelzi jöttét; Bármily szar is*).

Mindazonáltal a konstruálásban a fikcionális aposztrófikus diskurzus megnyilatkozájának szociokulturális szituáltsága sem önmagában érdekes, hanem abból a szempontból, ahogyan szerepet kap a tényleges lírai diskurzus kulturális kontextusának a létrejöttében (vö. Simon 2014: 177–92; valamint Stockwell 2002: 44–6).

2.4. A szubjektumok mint mentális ágensek

Az eddigiekben szó esett a lírai diskurzusokba ágyazódó fikcionális aposztrófikus diskurzusok interszjektív kontextusának fizikai és társas világáról, amelyekben a megnyilatkozó tér- és időbeli, valamint szociokulturális pozíciója kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet konstruálása során. A megnyilatkozó azonban nemcsak fizikai entitásként és társas létezőként, hanem mentális ágensként, azaz szubjektumként is kontextusfüggő kiindulópont a konstruálásban. A megnyilatkozó ugyanis a saját tudatán átszűrve osztja meg másokkal a tapasztalatait, mégpedig olyan módon, hogy ezzel kifejezésre juttatja a saját mentális állapotait, és ezzel befolyásolja a másik mentális állapotait (l. Tátrai 2017: 939–42).

- (12) Mari nem itt él,
Mari máshol van.
Mari elmerült a belső kozmoszban.
Odamenekült,
nem tudni miért.
De ha tudnám, se mondhatnám,
néma szeme erre kért.

Sikoly a sorsa,
 ha magába száll.
 Szponzora: téboly,
 bilincs és halál.
 Ez az útvesztőhely, Mari,
 nem túl előkelő.
 Örlágon égő, üregi szenvedély,
 most jöjj elő!

Kiss Tibor (Quimby): *Mari*

A (12) dalrészletben az ismeretek megosztása dominál, nemcsak a Marit harmadik személyben megkonstruáló hosszabb részben, hanem az őt megszólító két sorban is. A szándékok, a vágyak és az érzelmek kifejezése, illetve befolyásolása az utolsó két sorban kerül előtérbe. Az érzelem maga is aposztrofikus megszólítottá válik (*örlágon égő, üregi szenvedély*), a vágyak kifejezése és a szándékok befolyásolása pedig ebben az esetben a neki címzett felszólításban (*most jöjj elő*) artikulálódik (l. még ehhez Tátrai 2012a).

A megnyilatkozói szubjektum jellemzően rejtett módon juttatja érvényre a saját kontextusfüggő kiindulópontját a konstruálásban, ám lehetősége van arra is, hogy a saját szubjektív viszonyulását metapragmatikai reflexió tárgyává tegye, ahogy azt a (12) *ha tudnám, se mondhatnám* konstrukciója is példázza (a szubjektívizációról l. Tolcsvai Nagy 2017: 306–9; a metapragmatikai reflexióról l. Tátrai 2017: 1045–53). Ez esetben a két első személyű igealak objektíválja szubjektumként, azaz mentális ágensként a megnyilatkozót. Mindazonáltal a megnyilatkozó nemcsak saját aktuális önmagát képes mentális ágensként objektíválni, hanem más második és harmadik személyű entitásokat is (l. pl. a *tudod, a szerelem amolyan humorú tojás*, illetve az *és a kígyó sem beszél* konstrukciókat a Rablóhal című dalszövegből). Sőt ez a perspektívizáció kiterjedhet a megnyilatkozó korábbi vagy éppen majdani „én”-jének mentális ágensként történő objektíválására is (a perspektívizáció fogalmára l. Sanders–Spooren 1997).

- (13) Hülye voltál, mondom magamnak, majd ha ez elmúlik
 Csak múlna már el, nem is én vagyok ez már
 Csak szerettem volna, ha velem is van ilyen
 És most benne vagyok, még sosem volt sűrűbb homály.

Lovasi András (Kispál és a borz): *Szívbrálás*

A (13) azt példázza, hogy egy dalszövegben is problémává, reflexió tárgyává válhat a megnyilatkozó számára a szubjektummá válás folyamata (l. erről részletesen Simon 2016).

Mindamellettt fontos hangsúlyozni, hogy a lírai diskurzus kontextusában minden aposztrofikus aktus perspektívizációként értelmezhető, hiszen azok meg-

szólalói egytől egyig olyan fiktív szubjektumok, akik nem azonosíthatók a lírai diskurzusok tényleges megszólalóinak a szubjektumával.

- (14) Álmom a médiában dolgozni,
Festett szőke nőknek horkolni.
Szülinapomra tűzijáték legyen,
Meg a léghajóra örökbérletem.

Tariska Szabolcs (Amorf ördögök): *A dióhéj hajós*

A (14)-ben, de már voltaképpen a (10)-ben is, ez a lírai diskurzusokra általánosan jellemző perspektivizáció az ironikus értelmezés lehetőségét teremti meg. A rejtett metapragmatikai reflexióként funkcionáló irónia ugyanis sajátos módon aknázza ki a perspektivizációban rejlő lehetőségeket. Egy nyelvi konstrukció ironikus értelmezésének ugyanis alapvető feltétele és velejárója annak tudatosulása, hogy az aktuális beszélő az adott módon fogalmilag megkonstruált nyelvi reprezentáció erejéig elhárítja magától azt, hogy az ott mondottak érvényességéért felelősséget vállaljon. Az ironiához szükség van azonban annak az értelmezésbeli, értékelésbeli távolságnak a tudatosítására is, amely az éppen szóba kerülő dolog értelmezésének, értékelésének vonatkozásában elválasztja egymástól a megnyilatkozó perspektíváját és az adott reprezentációban érvényesülő perspektívát (l. Tátrai 2017: 1053–57).

3. Összegzés

A tanulmány a líra, illetve líraiság fogalmának kiterjesztett értelmezését követte, amely azt a kanonizált szépirodalmi szövegek egy jellegzetes csoportján túl nemcsak a népdalokra, hanem a könnyűzenei dalszövegekre is vonatkoztathatónak tartja. A líraiság kiterjesztett fogalomértelmezése mellett a személyjelölés kontextualizáló és egyúttal perspektiváló szerepének funkcionális kognitív pragmatikai leírásával kívánt érvelni, a dalszövegek fiktív aposztrofikus aktusainak a működéséből kiindulva. A dalszövegekben történő személyjelölés pragmatikai leírásának elméleti lehetőségeit problematizálva, alternatív dalszövegek, illetve dalszövegrészletek kvalitatív, a kutatói intuíción alapuló elemzését adva, a következő belátásokra jutott:

- 1) A dalszövegek mint lírai diskurzusok befogadóinak nemcsak annak a tényleges közös figyelmi jelenetek interszubjektív kontextusát kell létrehozniuk, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maguk is résztvevőivé válnak, hanem ennek keretében az aposztrofikus aktusokkal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenetek interszubjektív kontextusait is meg kell alkotniuk.
- 2) A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a kontextusfüggő tájékozódás sajátzerűségét a fiktív aposztrofikus aktusok alkalmazása adja: a lírai

diskurzus megnyilatkozója az aposztrófé alkalmazásával egy fikcionális közös figyelmi jelenetet is létrehoz, amelyet egyfelől a résztvevők közvetlen interakciója, másfelől az általuk közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenet jellemez, amelyben ők maguk is megfigyelhetővé válnak, azaz szereplőként objektívalódnak.

- 3) Habár a személyjelölés prototipikusan a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását végzi el a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusából kiindulva, az olyan személyjelölő konstrukciók, mint a birtokos személyjelek, az adott szereplő referenciális azonosításában úgy kapnak szerepet, hogy referenciapontot jelölnek ki az adott szereplő fogalmi feldolgozásához.
- 4) A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a fikcionális aposztrófikus diskurzus megnyilatkozójának térbeli és időbeli pozíciója kontextusfüggő referenciapontként szolgálhat a referenciális jelenet térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozásához, amelyet esetenként első személyű inflexió-s morfémák objektívalhatnak is.
- 5) A dalszövegek mint lírai diskurzusok esetében, azok kulturális kontextusában a fikcionális aposztrófikus diskurzusok megnyilatkozóinak szocio-kulturális szituálttsága lényegi szerepet kap, illetve lényegi következményekkel jár a stílustulajdonítás folyamatában.
- 6) A dalszövegnek mint lírai diskurzusnak a kontextusában minden aposztrófikus aktus perspektivizációként értelmezhető, hiszen azok megszólalói egytől egyig fiktív szubjektumok, akik nem azonosíthatók a lírai diskurzusok tényleges megszólalóinak szubjektumával.

SZAKIRODALOM

- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin, New York, xi–xxxiv.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London, 460–78.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 395–420.
- Culler, Jonathan 1981. *The pursuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction*. Routledge, London, New York.
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Dabrowska, Ewa – Divjak, Dagmar (eds.): *Handbook of cognitive linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin, 295–321.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció*. Líceum Kiadó, Eger, 211–22.
- Domonkosi Ágnes – Simon Gábor szerk. 2018. *Nyelv, poétika, kogníció*. Líceum Kiadó, Eger.
- Guld Ádám – Havasréti József szerk. 2012. *Zenei szubkultúrák médiareprezentációja*. Gondolat – PTE – ZEN, Budapest – Pécs.
- Hujber Szabolcs 2018. Azonosulás a dalszöveggel – egy kérdőíves vizsgálat tanulságai. *Anyanyelv-pedagógia* (<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=717>) (2018. február 15.)

- Imre Petra 2017. A SZERELEM megkonstruálása populáris és alternatív dalszövegekben. *Ösvények*, 27–45.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 664–759.
- Iser, Wolfgang 1993. *The fictive and the imaginary. Charting literary anthropology*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London.
- Kónya Marcell 2016. Területi, nemzeti és globális elemek összjátéka Funktasztikus kortárs magyar rapper művészetében. *Korunk* 27 (7): 62–7.
- L. Varga Péter 2016. „Jó, hogy vége a ’80-as éveknek, és nem jön újra el”. *Korunk* 27 (7): 3–14.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Papp-Zakor Ilka 2016. A „szerzői dalok” kultúrája a hetvenes és nyolcvanas években. *Korunk* 27 (7): 15–28.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2017. „Tölem ne várjon senki dalt” – Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 164–90.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 223–55.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–35.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012a. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 197–207.
- Tátrai Szilárd 2012b. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai, Szilárd – Gábor Tolcsvai Nagy (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 51–71.
- Tátrai Szilárd 2015a. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics: a social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–17.
- Tátrai Szilárd 2015b. Context-dependent vantage points in literary narratives: A functional cognitive approach. *Semiotica* 203: 9–37.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet*, 177–203.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentés tan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor szerk. 2011. *Zenei hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tóth M. Zsombor 2012. *Zene és szöveg. A dalszövegek helye „Az irodalom határterületei” érettségi tételtípusban. Anyanyelv-pedagógia* (<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=413>) (2018. április 3.)
- Tóth M. Zsombor 2014. *Zene és szöveg. Dalszövegek retorikai elemzése*. In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *MANYE XXIII. Nyelv – Társadalom – Kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 483–9.
- Verhagen, Arie 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford University Press, Oxford.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.

Tátrai Szilárd
egyetemi docens
ELTE BTK

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

Contextualisation, perspectivisation, and person marking in the lyrics of pop songs

The paper follows an extended interpretation of ‘lyric’ and ‘lyricism’, one that extends them beyond canonical texts of poetry, not only to folk songs, but also to the lyrics of pop music. On the other hand, an overall comprehensive definition of ‘lyric’ or ‘lyricism’ is not attempted. The author wishes to argue for that extended interpretation of ‘lyricism’ by a functional cognitive pragmatic description of the contextualising and perspectivising function of person marking, starting from the working of fictive apostrophic acts of pop song lyrics. Discussing problems of theoretical possibilities of a pragmatic description of person marking in pop lyrics, he gives a qualitative analysis of alternative lyrics and parts of lyrics based on his own researcher’s intuition, focussing on the following issues: (i) How do apostrophic acts of pop lyrics contribute to the construal of personal relationships and thereby to the processing of pop lyrics as lyrical discourse? (ii) What interrelationships are there in pop lyrics as lyrical discourse between constructions of person marking and space/time marking? (iii) What role is played by the socio-cultural situation of the participants of apostrophic discourse in style attribution processes of pop lyrics? (iv) How does person marking in pop lyrics contribute to the construal of characters as subjects, that is, as mental agents?

Keywords: lyrics of pop songs, functional cognitive pragmatics, intersubjectivity, person marking, contextualisation, perspective

A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben¹

1. Bevezetés – személyjelölés és megszemélyesítés

A hétköznapi diskurzusokban a személyjelölés magától értetődő jelenségnek tűnik: személyekkel bocsátkozunk közös figyelmi és nyelvi tevékenységbe, továbbá az esetek többségében személyekről (is) folynak a diskurzusaink. Az előbbi esetben a nyelvi jelölés bevett módjai a résztvevők megnevezésén túl a rájuk utaló deiktikus (névmási és inflexiós) nyelvi szimbólumok alkalmazása (a deixisről l. Tátrai 2017: 953–80), az utóbbi esetben a megnevező főnévi konstrukciókon túl az utalások általában koreferens funkcióval bírnak. Ezen túlmenően diskurzusainkat úgy dolgozzuk fel, hogy a megnyilatkozásokban megjelenő személyeket a megértett és feldolgozott beszédhelyzetben vagy ahhoz viszonyítva azonosítjuk, más kifejezéssel az alaphoz (a szituáció fizikai viszonyairól, résztvevőiről, továbbá az ő társas és mentális világukról kialakított reprezentációhoz) horgonyozzuk le episztemikusan (az episztemikus lehorgonyzásról l. Tolcsvai Nagy 2017: 301–5). A mindennapokban tehát a diskurzusbeli személyek azonosítása az alap mint a kontextus ismeretének a függvénye (még abban az esetben is, ha az aktuális beszédhelyzetben jelen nem lévő személyről van szó, hiszen ekkor a résztvevők összehangolt tudásán keresztül válik hozzáférhetővé). Másrészt a személyjelölés hétköznapi nyelvi konvenciói viszonylag jól ismert, sokat tárgyalt jelenségei a nyelvtudománynak.

A lírai diskurzusokban azonban azt figyelhetjük meg, hogy a poétikussá válás sok esetben éppen a személyjelölés mintázatain keresztül bontakozik ki. E mintázatok alapvetően nem térnek el a személyjelölés hétköznapi konvencióitól: a diskurzus résztvevőire ugyanúgy főnévi, névmási és inflexiós szerkezetek utalnak, a diskurzusvilág folyamatai pedig episztemikusan lehorgonyzódnak. Vagyis a kontinuumelv értelmében (l. Stockwell 2002: 4; Tsur 2002: 281; Vandaele–Brône 2009: 24) nem lényegi, hanem fokozati különbség van a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat között a személyjelölés terén is. Az eltérés mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy a lírai diskurzusokban magát az alapot is a megfigyelt jelenettel együtt, azzal összekapcsolva kell megkonstruálnia a befogadónak, ami nagyobb mentális erőfeszítésekkel vihető csak végbe. Személetes példát kínál erre József Attila *Óda* című költeményének első két versszaka. A beszédesemény másik résztvevője egyes szám második személyű inflexiókkal jelölt a szöveg elején, a megfigyelt folyamatok egy része hozzá horgonyzódik le a diskurzusvilágban (*homlokod fényét villantja minden levél; meglebbenti szoknyád a szél; látom előrebiccenni hajad, megrezzenni lágymemőidet; ím újra látom, hogy fakad [...]*

¹ Ezúton köszönöm Domonkosi Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor és Tátrai Szilárd értékes észrevételeit, amelyekkel a kézirat véglegesítéséhez hozzájárultak.

fogaidon a tündér nevetés). Ez a másik résztvevő azonban, akihez a megnyilatkozás vélhetően szól, nincs jelen az aktuális beszédhelyzetben, látványa megelevenítő elképezés eredményeként áll elő, azaz a megfigyelt (referenciális) jelenet tartományában aktualizálódik személyként. Ugyanakkor figuratív megjelenítése a beszédhelyzet fizikai viszonyainak (tájélemeinek) észlelésén és feldolgozásán keresztül, metonimikusan történik (*Nézem a hegyek sörényét; Az úton senki, senki, látom; a törékeny lombok alatt látom; amint elfut a Szinva-patak – ím újra látom*). Ezért az alap, valamint a hozzáviszonyított imaginatív jelenetsor között nem pusztán episztemikus kapcsolat tételezhető, a versszöveg kezdeményezi a diskurzus két dimenziójának referenciális összekapcsolását. Ennek egyik következménye pedig az lesz, hogy a beszédhelyzetre utaló jelzések (pl. *Itt ülök a csillámló sziklafalon*), továbbá az e beszédhelyzetben végrehajtott cselekvések (elsősorban a látás) egyszerre több dologra, folyamatra vonatkoznak (a sziklafal a fenti régióon keresztül az eseményekre való rálátás pozícióját kínálja, ugyanakkor a folytonosság megszakadásaként is értelmezhető, a látás pedig rendre a gondolkodás, a megértés és az elképzelés folyamatai felől metaforizálódik), újraértelmeződnek a szeretett nő, illetve a vele kialakított viszony feldolgozása során.

Ezt a referenciális többértelműséget tekintem a poétikusság egyik lényegi jegyének (részletesen l. Simon 2014: 208–12). Más kifejezésekkel élve azt az összetett diszkurzív szerveződést, amely a közelítés (egy közös figyelmi tevékenységben való részvétel) és a távolítás (egy megfigyelt/elképzelt jelenetsort reprezentáló) dimenzióját egymásba játszva kettős perspektíváltságot ad a lírai közlésnek (részletesen l. Simon 2016: 82–130). Mivel a lírai diskurzus szereplői egyszerre lehetnek résztvevői mindkét dimenzióknak, nyelvi jelölésük szerkezeti összetettsége (figuratív nyelvhasználat) mellett legalább ennyire fontos, hogy ezek a szerkezetek a referenciális jelentésképzésen keresztül válnak a poétizálódás tényezőivé.

Vannak azonban a személyjelölésnek olyan specifikus megvalósulásai is, amelyeknél a poétikusság kitüntetett forrása maga a nyelvi konstrukció, annak megértése, konstruáló feldolgozása eredményezi ugyanis a diskurzusvilág egyes entitásainak személyként történő azonosítását. A megszemélyesítések ilyen szerkezetek: azáltal, hogy „nem emberi dolgokat élőként” mutatnak be, illetve „emberre jellemző cselekvéssel, érzéssel, tulajdonsággal, megjelenéssel” ruházzák fel ezeket (a hagyományos meghatározásra l. Sájter 2008: 383), maguk a megszemélyesítő konstrukciók kínálják fel a többszörös referencia poétikai minőségét. Mivel a megszemélyesítő konstruálás felfogható úgy is, mint az episztemikus lehorgonyzás megkettőződése, amennyiben a nyelvi szimbólumok jelentését egyszerre kötjük fizikai entitáshoz és cselekvő személyhez, és ennek következtében a folyamatjelentést is legalább kétféleképpen (pl. helyváltotatásként és akaratlagosan, önerőből végrehajtott mozgásként) értelmezzük, a perszonalifikáló személyjelölések szisztematikus vizsgálatát mindenképpen célszerű maguknak a megszemélyesítésben közreműködő nyelvi szerkezeteknek az elemzésével kezdeni.

Ezt támasztja alá Walter Melion és Bart Ramakers megfigyelése is, miszerint a perszonalifikációt kommunikatív eszközként magától értetődőnek tekinti a kutatás, vagy pusztán konvencióként tolja félre a vizsgálat fókuszából, tendenciózan a megszemélyesített entitásra irányítva a figyelmet, háttérbe tolva egyszer-

mind a megszemélyesítés módját (Melion–Ramakers 2016: 1). Hasonlóan sürgeti a megszemélyesítések nyelvi elemzését a kognitív poétika kiindulópontjából Peter Stockwell (2002: 24) is: elemzési szempontként annak vizsgálatát javasolja, miként szerveződik nyelvi szinten a megszemélyesítés, és milyen megismerésbeli szerepe van a figura-alap elrendeződésnek (tehát az előtérben álló fogalmi összetevő és a teljes aktivált fogalmi háttér viszonyának) a perszonifikáló hatás elérésében.

Ebben a tanulmányban e kérdésfelvetésekhez kapcsolódva azt vizsgálom, milyen nyelvi szerkezetekben bontakoznak ki megszemélyesítések József Attila leíró költeményeiben, hogyan csoportosíthatók a szemantikai sémák mentén a feltárt adatok, és miként jelölhető ki egy elemző-leíró keret a perszonifikációk poétikai kutatásához. A megszemélyesítést a személyjelölés specifikus eseteként választottam a kutatás tárgyául, ám már az előzetes felmérések során bebizonyosodott, hogy specifikussága nem jelent perifirikusságot is: a vizsgált (3274 token terjedelmű) kutatói korpuszban összesen 331 megszemélyesítést azonosítottam, vagyis átlagosan minden tizedik token közreműködik valamilyen módon egy megszemélyesítésben. (A vizsgált anyagot és az azonosítás módját a 3. szakaszban részletezem.)

Előjáróban le kell szögezmem, hogy a megszemélyesítés két alapvető típusa közül csak az egyikre terjed ki az itt bemutatott vizsgálat. A jelenséget tárgyaló újabb nemzetközi kézikönyv nem különbözteti meg az élettelen entitásokat élőlényként, illetve emberi lényként reprezentáló megszemélyesítést azoktól az esetektől, amelyekben egy entitás humán létezőként kap hangot (és arcot) a diskurzusban, azaz a prozopopeia alakzatától.² A megszemélyesítést alakzatként tárgyaló magyar stilisztikai kézikönyv szócikkéből (Sájter 2008: 383–8) kiderül, hogy (i) a retorikai hagyományban az arcadás, a megszemélyesítő beszéltetés (szermocináció), vagyis a prozopopeia az alakzat tág értelmezése, amely történetileg korábbi; (ii) az alakzat szűkebb értelemben antropomorf ábrázolást (és az ezzel járó megszemélyesítő cselekvést/cselekedtetést) jelent, amely viszont a példákon keresztül tipikusabbnak tűnik. E kétféle értelmezési lehetőség nyomán érdemes újragondolni a megszemélyesítés kategóriájának a szerveződését. Az egyik lehetőség két külön kategória kialakítása: míg az egyikben a megszemélyesítés diszkurzív aktusként valósul meg, azaz a megszemélyesített entitás azáltal antropomorfizálódik, hogy résztvevője lesz a diskurzusnak (apoztrofikus megszemélyesítés, prozopopeia), addig a másik kategóriába azok a megszemélyesítő szerkezetek kerülnek, amelyek a megfigyelt jelenet entitásainak konstruálásában működnek közre, és amelyek cselekvések, továbbá tulajdonságok kidolgozásával antropomorfizálnak (a retorikai tradícióban prozopográfiának is nevezik, l. Dorst 2011), a megszemélyesítés reprezentáló funkcióját helyezve előtérbe. A másik lehetőség a kategória egységének megtartása két prototípus köré szerveződő belső struktúrával: az egyik prototipikus megszemélyesítés a beszéltetés, a másik

² „Personification, or *prosopopeia*, the rhetorical figure by which something not human is given a human identity or ‘face’, is readily spotted, but the figure’s cognitive form and function, its rhetorical and pictorial effects, rarely elicit scholarly attention” – írják bevezetőjükben a kötet összeállítói (Melion–Ramakers 2016: 1). Hasonlóan vélekedik az irodalomtudomány területén Hamilton is, aki az ágencián keresztül történő metaforikus megelevenítést tekinti megszemélyesítésnek (idézi Dorst 2011: 116).

az antropomorf ábrázolás. A kutatás jelenlegi fázisában – kellő mennyiségű adat hiányában – egyik mellett sem tudok még érvelni, de vélhetően éppen a személyjelölésben megmutatkozó különbségek, továbbá a lírai diskurzusok két dimenziója mentén történő megkülönböztethetőség (amely szerint az aposztrófikus megszemélyesítés inkább a részvétel, míg a reprezentáló megszemélyesítés inkább a távolítás dimenziójában bontakozik ki) teszi motiváltabbá az első alternatívát, azaz a kategóriák megkülönböztetését. Ebben a tanulmányban a terminust szűkebb értelemben használom, tehát a reprezentáló megszemélyesítéseket vizsgálom.

Ugyancsak az alakzatként történő értelmezés irányítja rá a figyelmet egy további distinkció lehetőségére: a magyar stilsztika ugyanis nem különíti el a megelevenítést (animizáció, élettelen dolgok élőként történő bemutatása) a megszemélyesítést (antropomorfizálás) megvalósulásaitól (l. Sájter 2008: 384). Egy kognitív poétikai elemzés, amely feltérképezi a megszemélyesítés nyelvi mintázatait a kiválasztott szövegekben, és ezen keresztül bemutatja a vizsgált jelenség korpuszbeli szemantikai sémáit, javaslatot tehet majd a megelevenítés és a megszemélyesítés árnyalt megkülönböztetésére a feltárt sémákra alapozva.³

2. A megszemélyesítések nyelvi szerveződése

A perszonalifikáló személyjelölés korpuszalapú kutatásához célszerű röviden áttekinteni, milyen nyelvi szerkezetekként jelenhetnek meg potenciálisan megszemélyesítések a lírai szövegekben. Ez készíti elő egyfelől a korpuszbeli előfordulások azonosítását, csoportokba rendezését. Másfelől ahhoz, hogy a személyjelölés jelenségekörét a megszemélyesítésekre is kiterjesszük, meg kell néznünk, hogy a nyelvi mintázatok miként kínálják fel a jelentéssémák szintjén személyek azonosíthatóságát. Vessük össze példaként a következő adatokat.

- (1) bóbiskol [...] a kalász
- (2) Akácocskát babrál a homály.
- (3) A fa telt, kicsi keble / beléreszket
- (4) borostás állal komorul a zsupp
- (5) pihennek elfáradt borok
- (6) szűzi illatot / Ont közte sok dus szépség, virág

Az (1–2) szerkezetek az ige folyamatjelentésén keresztül kezdeményezik humán szereplők megjelenítését. Míg azonban az (1) példában az elsődleges igei jelentés

³ További fontos aspektusa a megszemélyesítések elemzésének az a kérdés, hogy mi a kapcsolat megszemélyesítés és metafora, illetve metonímia között. Miközben a magyar stilsztikai kézikönyv „tarthatatlannak” tekinti a megszemélyesítések metaforaként történő elemzését (Sájter 2008: 384), a kognitív nyelvészeti metaforakutatásban a megszemélyesítés az ontológiai metaforák egyik típusa (l. Kövecses 2010: 39), az empirikus vizsgálatok pedig szoros kapcsolatot mutatnak a metonímia és az újszerű megszemélyesítések között. Mivel ez a tanulmány a perszonalifikáció korpuszbeli szerkezeti mintáit térképezi fel, nem célja a másik két kognitív művelettel (a metaforizációval és a metonimizációval) való összefüggéseket részleteiben vizsgálni. Mindazonáltal az itt bemutatott eredmények bizonyos mértékig a fenti kérdések megválaszolását is segíthetik.

(‘Ültében, esetleg általában le-lebukó fejjel szundikál’)⁴ tipikusan humán ágenst feltételez, így az igealak mellett megjelenő nominális perszonalifikálódik, addig a (2) mondat tranzitív igéjének elsődleges jelentése (‘Gyengén meg-megfog, tapogat valamit’) alapján csupán az ágens tematikus szerepű résztvevőre terjed ki a személyjelölés, a páciensre nem. A (3–4) példák azt mutatják, hogy egy elemi jelenet fogalmi kidolgozása során nem feltétlenül az igei folyamatjelentés kezdeményezi a megszemélyesítést: a reszketés ugyanis nem szükségképpen feltételez humán résztvevőt (‘<Test(rész), tárgy> erősen remeg’), ám a jelenet elsődleges szereplője, a *fa* mégis antropomorfizálódik, mert emberi testrésze (*keble*) van. Hasonló megvalósulást látunk a (4) szerkezetben: a *komorul* ige elsődleges jelentése (*komor*: ‘Mogorvaságra hajló, zárkózott és rideg’, *komorul* eszerint ‘komorrá válik’) lehetővé teszi az emberi cselekvő megjelenését, a tipikus humántestrészt (*borostás áll*) pedig egyértelműsíti a megszemélyesítést, egyúttal specifikálja az igei jelentést is. Ezek a szerkezetek tehát az emberi test metonimikus megidézése révén tekinthetők személyjelölő megoldásoknak. Az (5) példában az igei jelentés csak részben kezdeményezi a megszemélyesítést, mert nem szükségképpen vár el humán cselekvőt (*pihen*: ‘<Mozgás, kifáradás után> nyugalmi állapotban van’), a (6) igei jelentése pedig az adott kontextusban még kevésbé (*illatot ont*).⁵ Ám az egyik esetben a cselekvés ágensének, a másik esetben a páciensének a jelzője (*elfáradt*, illetve *szűzi*) egyértelműsíti, hogy az adott résztvevő emberi lényként jelenik meg az elemi jelenetben.

A megszemélyesítés tehát mind szerkezetében, mind a személy sematikus vagy kidolgozott szimbolizálásában igen heterogén kategória. Az Alakzatlexikon szócikke a kimerítő leírásra törekedve sajnos megtartja ezt a heterogenitást, amikor a következő nyelvi szerkezet típusokat sorolja fel: predikatív szerkezet (önmagában, egy vagy több bővítménnyel), jelzős szerkezet (minőség-, értelmezős vagy birtokos), főnév, határozó, megszólítás (Sájtér 2008: 386–7). A felsorolás a szintaktikai struktúráktól a szófaji kategóriákon át egy funkcionális csoportig (megszólítás) terjed, megnehezítve a szerkezetek azonosítását és lehatárolását. Amint az előzőekben láttuk, egy véges igealak köré rendeződő argumentumkeret nem minden eleme működik közre a megszemélyesítésben. Ugyanakkor egy birtokos szerkezet hatással lehet az igei jelentés antropomorfizálására is, pontosabban egy poliszém ige humánorientált jelentésének az aktiválására. Azt is megfigyelhettük, hogy a felsorolt nyelvi szerkezetek nem egyformán perszonalifikálják a diskurzuszvilág résztvevőit. További ellentmondáshoz vezethet, hogy a főnévi megszemélyesítés és a megszólítás (az ortográfiai konvenciótól eltekintve) voltaképpen egybeesik. Ráadásul e lista alapján nem lehet megkülönböztetni a diszkurzív-aposztrifikus és a reprezentáló megszemélyesítéseket.

Olyan elemzésre van tehát szükségünk, amely a nyelvi szerveződést közvetlenül összekapcsolja a jelentéskonstruálás módjával, lehetővé téve ezzel a meg-

⁴ Az elsődleges jelentések forrása minden esetben az ÉKSz² (Pusztai főszerk. 2003).

⁵ Fenntartva természetesen, hogy az egyes megszemélyesítő szerkezetek humanizáló, azaz emberi cselekvőt elváró olvasata fokozati különbségeket, nem pedig egyértelmű eltéréseket mutat. E tekintetben a szótári jelentésadásokra alapozott elemzések inkább csak kiindulópontjai az elsődleges jelentésen alapuló megszemélyesítő olvasatok feltárásának, amelyet empirikus vizsgálatoknak kell majd finomítaniuk.

személyesítés alapvető szerkezettypusainak a meghatározását és a személyjelölés eseteinek elhatárolását is. Ilyen elemzések a kognitív nyelvészet eszköztárával készültek az elmúlt években. Aletta Dorst (2011) megkülönbözteti a megszemélyesítés nyelvi formáját, fogalmi szerkezetét és kommunikatív funkcióját, külön-külön vizsgálva, majd összekapcsolva ezeket az aspektusokat. Az elsőhöz az amszterdami Vrije Egyetem metaforaazonosító módszerét (MIPVU, I. Steen et al. 2011) alkalmazza, amellyel a korábbi osztályozáshoz képest kevésbé kidolgozott alapkategóriákat különböztet meg. Alapvetően az igei és a nominális megszemélyesítéseket különíti el, annak alapján, hogy míg az igei szerkezeteknél az antropomorfizálás az argumentumok szelekciós korlátozásainak érvényesülésén keresztül bontakozik ki (tehát az ige elsődleges jelentéséből következő, az argumentumokra vonatkozó elvárásaink aktiválódása miatt), addig a nominális struktúrák sokkal inkább két jelentés összevetésén alapulnak. Ez Dorst érvelésében azért van így, mert az igei megszemélyesítések háttérében két fogalmi tartomány elemei (argumentumai) közötti megfelelések állnak, szemben a nominális esetekkel, amelyeknél az egyik fogalmi tartomány egészelegesen képeződik el a másikra. Következésképpen az igével, továbbá a melléknévvvel és határozószóval megvalósuló eseteknél az antropomorfizáló jelentés a szerkezet egészének feldolgozásával, a teljes jelenet konceptuális kidolgozásával áll elő, ezért Dorst szerint az utóbbi megszemélyesítések kevésbé szembetűnőek a befogadó számára, mint a nominális szerkezetek.

A grammatikai és a konceptuális szerkezetre egyaránt kiterjedő elemzés azt a felvetést alapozza meg, hogy a nominális megszemélyesítések a személyjelölés központibb és feltűnőbb esetei a lírai szövegekben. Dorst 14 szövegrészletet vizsgáló mérései azonban azt mutatják, hogy a perszónifikálás gyakrabban valószínűleg meg igével és melléknévvvel, mint főnévvvel. (A saját méréseim ezzel egybehangzó eredményeit később részletezem.) Úgy tűnik, a korpuszbeli gyakoriság más tendenciákra enged következtetni, mint a fogalmi szerveződés. A gyakoriság szempontját a jelentés felől árnyalja a konvencionális: akkor konvencionális egy megszemélyesítés, ha a kifejezés elsődleges jelentése humán ágenst vár el, míg az aktuális jelentés nem humán ágenst helyez előtérbe. Lehet például az igei megszemélyesítés gyakori egy korpuszban, de ha a kategória példányai eltérnek konvencionáltságuk mértékében, a kategória egészére nem lehet általános megállapításokat tenni a személyjelölés tekintetében. A fogalmi szerveződést viszont a megszemélyesítések nyelvi kidolgozottsága árnyalja: Dorst szándékos, illetve tudatos (*deliberate*) megszemélyesítésnek tekinti azokat az eseteket, amelyekben a perszónifikálás hasonlattal kombinálódik, vagy több (akár önmagában bevett és konvencionális) megszemélyesítés vonatkozik egyazon diskurzusvilágbeli entitásra, esetleg maga a nyelvi szerkezet részletezi az antropomorfizálást (ilyenek például a korábbi [3–4] példák). Egy kidolgozott, tudatos igei megszemélyesítés konvencionális nyelvi szerveződése és a fogalmi tartományok részleges megfeleltetése mellett is feltűnőbb lehet, mint egy nominális szerkezet.

Egy további empirikus vizsgálatban, amely a megszemélyesítések szövegen belüli felismerését vizsgálta, Aletta Dorst és munkatársai a konvencionális és a konstruálási műveleteket összekapcsolva dolgoztak ki egy négy csoportból álló

kategorizálást (Dorst–Mulder–Steen 2011). A perszonifikáció skaláris kategóriájának két végpontja a konvencionális megszemélyesítés (potenciális leképezéseket kezdeményez egy 'humán' szótári alapjelentés és egy 'nem humán' aktuális, de a szótári jelentésleírásban is megtalálható jelentés között, l. a [6] *szűzi* jelzőjét) és az újszerű megszemélyesítés (amelynél a 'humán' alapjelentés része a szótári jelentésadásnak, de az aktuális jelentés teljesen új, ilyen például az [5] *elfáradt* jelzője vagy az [1] igei jelentése). E két végpont között helyezkedik el az alapbeállítású (default) megszemélyesítés (amely esetben az alapjelentés alapbeállítású értelmezése humán ágenssel történik, de a kifejezés jelentése értelmezhető nem humán élőlény ágenciájával is, mint az [5] *pihenni* vagy a [3] *beléreszket* igealakja), valamint a metonimián alapuló megszemélyesítés (amelynél az alapjelentés humán ágense helyébe egy nem humán, de metonimikusan megidézett entitás lép, l. [3–4]). A laikus olvasókkal végzett felismerési teszt eredményei alapján a metonimián alapuló megszemélyesítések az újszerűekhez állnak közel, és a tesztalanyok – visszajelzéseik alapján – párhuzamosan tudtak metonimikus és megszemélyesítő olvasatot is kialakítani (Dorst–Mulder–Steen 2011: 194). Dorst és munkatársai vizsgálták a megszemélyesítés szaliens fogalmi tartományának szerepét is, azt találva, hogy legnagyobb arányban a konkrét MOZGÁS tartományba tartozó antropomorfizáció volt felismerhető a résztvevők számára (ilyen például az *előhajol egy rozsdalevelű fa*), legkevésbé pedig az absztrakt KONTROLL tartomány (erre példa a [2] *babrálja* igealakja). A kettő közötti felismerési gyakorisággal bír a SZEMÉLYES JEGYEK (mint a [4] *borostás* és a [6] *szűzi* jelzője) és a TESTRÉSZEK tartománya (a [3] *keble* és a [4] *állal* nominálisai a példák rá), a kettő szignifikánsan nem különült el.

A nyelvi szerkezetek kapcsán a korábban bemutatott két alapkategóriát tartják fenn: egyfelől az igei, melléknévi és adverbialis, másfelől a nominális megszemélyesítéseket különböztetik meg. A felismerési adatok alapján pedig arra a következtetésre jutnak, hogy azok a szerkezetek, amelyek az igei jelentés és az alanyi nominális vagy az igei jelentés és a tárgyi nominális jelentésének integrálásaként valósulnak meg, nagyobb valószínűséggel minősülnek megszemélyesítésnek a nyelvhasználók számára. Az empirikus vizsgálat tehát nem csupán megerősíti az igei megszemélyesítések gyakoriságát, de ezt a szerkezetípus feltűnősége révén tipikusként is mutatja be. Mindezen túl az igei szerkezetek argumentumstruktúrájának, vagyis a többszavas kifejezések grammatikai szerveződésének a jelentőségét is hangsúlyozzák a szerzők, és további kutatásokat tartanak szükségesnek a perszonifikáció nyelvi szerveződésével kapcsolatban (Dorst–Mulder–Steen 2011: 193).

Igen összetett mintázat jellemzi tehát a megszemélyesítések nyelvi szerveződését. Az egyik fő szerkezetípus az ige + argumentumok konstrukció, a másik a nominális megnevezés.⁶ A melléknévi, illetve határozószói kifejezések a főné-

⁶ Mindez szoros összefüggésben hozható a főnevek és az igék kognitív nyelvtani elemzésével (Langacker 2008: 103–12), amely mind a fogalmi archetípusok, mind a szemantikai sémák szintjén megkülönbözteti e két nyelvi kategóriát. Míg a főnév prototipikus fogalmi archetípusa a fizikai dolog, és ennek megfelelően a főnevek dolgokat állítanak a figyelem előterébe (különböző megismerési tartományokból álló jelentésmátrixként), addig az igék fogalmi archetípusa résztvevők energetikai interakciója egy erődinamikai eseményben, amely egy időben zajló folyamatként, állapotok egymásra következő sorozataként dolgozhat fel a sémák szintjén. Követke-

vi jelentést vagy az igei folyamatot, illetve annak résztvevőit specifikálják. Ezek a szerkezetípusok is árnyalhatók azonban a jelentések konvencionalitásának és sematikusságának (mennyiben várnak el emberi cselekvőt az igei jelentések, vagy milyen mértékben kötődnek humán szereplőhöz egyes tulajdonságot, minőséget jelölő kifejezések), továbbá az elemi jelenet kidolgozottságának a dimenziójában. Az így előálló összetett szempontrendszer segíthet a megszemélyesítések poétikai személyjelölésként való értelmezésében és adatolásában.

A kutatás alapkérdései a következők. (i) Milyen tipikus perszónifikáló nyelvi szerkezetek azonosíthatók egy sajátos lírai szövegkorpuszban? (ii) Milyen tipikus szemantikai sémák állnak a megszemélyesítések háttérében? (iii) Melyek a jellemző fogalmi tartományai az antropomorfizálásnak?

3. A vizsgálat hipotézisei, anyaga és módszerei

A kutatás középpontjában mindenekelőtt az a feltevés áll, hogy a megszemélyesítések a vizsgált korpuszban tipikusan igei szerkezetek lesznek, és a nominálisok is az igei jelentéssel integrálódva nyerik el perszónifikáló funkciójukat. A második hipotézisem szerint a megszemélyesítő személyjelölés fokozati jelenség: centrumában az a séma áll, amelyben az ige elsődleges figurája lesz a perszónifikált entitás, kevésbé tipikus a másodlagos résztvevő antropomorfizálása, a kategória perifériáján azokkal a megvalósulásokkal, amelyeknél az igei folyamathoz csak közvetetten kapcsolódik a megszemélyesítés.

E két hipotézis vizsgálatához József Attila tájleíró költeményeiből, egy-egy helyzetet (és az ahhoz kapcsolódó látványt, észleleteket) bemutató verseiből állítottam össze szövegbázist. A 25 vers⁷ kiválogatását magam végeztem, nem törekedve a műfaji/verstípusi reprezentativitásra és a teljességre, azaz nem volt céltom olyan gyűjtemény összeállítása, amely minden, a költő e verstípusába sorolható alkotását tartalmazza. Ez a kutatás ugyanis nem műfajelméleti vizsgálat, a verstípus körülhatárolásának módszertani okai voltak. Egy manuális elemzéssel feltérképezhető szövegbázist kívántam létrehozni, olyan versszövegekből, amelyek – olvasói tapasztalataim alapján – nagy valószínűséggel tartalmaznak megszemélyesítéseket. Egy nyitott, további alkotásokkal bővíthető, 3274 szövegszóból álló korpuszsal dolgoztam.

A korpuszban kézi elemzéssel azonosítottam minden olyan szerkezetet, amely potenciálisan megszemélyesítő értelmezést kezdeményez.⁸ A szerkezeteket min-

zéseképpen a megszemélyesítések két alapvető típusát, valamint e típusok figyelmi hierarchiáját és szemantikai viszonyait célszerű összefüggésbe hozni a nyelvi alapkategóriák fogalmi szerveződésével.

⁷ Homály borult az erdőre..., Aratásban, Nyári délután a szobában, A füst, Kukoricaföld, Tanulmányfej, Templom; hulla; rózsa, Nyár, Betlehem, Holt vidék, Eső, Határ, Külvárosi éj, Ritkás erdő alatt, Fák, (Tehervonatok tolatnak...), Téli éjszaka, [Tájvers-töredékek], Szappanosvíz, Falu, Nyári délután, Ősz, Március, Május, (A hullámok lágy tánca...). A szövegek forrása minden esetben a Magyar Elektronikus Könyvtár volt (<http://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/index.htm>).

⁸ Bár a korpusz műcímeiket is tartalmaz, egyetlen esetben fordult elő, hogy a cím is tartalmazott megszemélyesítést, ilyen *A hullámok lágy tánca...* volt. Mivel itt a cím a szöveg első szavaival egyezik meg, a duplum elkerülése érdekében ezt a szerkezetet csak egyszer vettem fel az adatok közé.

den esetben szemantikai elemzésnek vetettem alá. Igei szerkezetek esetén az elemzést az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Az igei megszemélyesítések elemzésének példái

Igealak	Elemzés	Trajektor	Land-mark1	Land-mark2	Land-mark3	Körülmény, minőség	Fogalmi tartomány
<i>fuldoklik</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>szoba</i>					FIZIKAI ÁLLAPOT
<i>vár</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>a lépcső foga</i>	<i>rám</i>			villogó (foga)	MENTÁLIS AKTUS
<i>rajzol</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>a penész</i>	<i>térképet</i>	<i>a nyomor országairól</i>			KONTROLL
<i>gyártja</i>	Prs.Def.3Sg	<i>éjszaka fénye</i>	<i>fegyverét</i>	<i>kinok (fegyverét)</i>	Imp (a városban)	merev (éjszaka)	KONTROLL
<i>fut</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>éjszaka fénye</i>	<i>városba</i>	<i>vágányokon</i>	<i>fagyon</i>	merev (éjszaka)	MOZGÁS

Az igealak mellett minden esetben feljegyeztem annak grammatikai jellemzőit (igeidő, határozottság, valamint szám- és személybeli lehorgonyzottság), ehhez az e-magyar nyelvtechnológiai szövegelemző felületet használtam.⁹ Mint látható a legfőbb feldolgozási szempont az igei folyamat szemantikus figuráinak megoszlása, illetve nyelvi jelölése. Az elsődleges figura (trajektor) rendre a folyamat végrehajtója (mediális igeik esetén annak elszenvedője), a másodlagos figurák (landmarkok) a folyamat további résztvevői (sorrendjük az elemzésben a folyamaton belüli feltűnőséget követi (tárgyi > datívuszi > egyéb séma mentén, l. Tolcsvai Nagy 2017: 323). A megszemélyesítés minél pontosabb feltárása érdekében rögzítettem a folyamat körülményét, illetve a résztvevőkhöz kapcsolódó minőségeket is, feltérképezve a perszifikációt tartalmazó elemi jelenetek teljes nyelvi reprezentációját.

Fontos megjegyezni, hogy – miként az a (6) adataiból is látszik – az igei megszemélyesítések gyűjtésekor a birtokos szerkezeteket nem elemeztem, azaz tagjaikat nem tekintettem önálló résztvevőknek az elemi jelenetben, még akkor sem, ha e szerkezetek alapvetően két entitás viszonyát szimbolizálják. Ha ugyanis a megszemélyesítés egy birtokos szerkezetben jelenik meg, indokoltnak tűnik azt külön adatként, nominális megszemélyesítésként feltüntetni.

- (6) Az anyás hold-világa / elé nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága.
 (7) De villogó vágányokon, / városba fut a kék fagyon / a téli éjszaka fénye.

A (6) példában a fentiek értelmében legalább két megszemélyesítő szerkezetet találunk: az egyik egy igei struktúra (*nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága*), valamint egy főnévi struktúrát (*tenyerét / egy bodza-ága*). (Természetesen az *anyás hold-világa* és a *kövér tenyerét* jelzős szerkezetek is megszemélyesítések, ahol

⁹ A felület online elérhető a következő url-címen: <https://e-magyar.hu/hu/parser>.

a melléknévi jelzők kezdeményezik a perszonalizáló jelentést. Ezekről a későbbiekben lesz szó.) A birtokos szerkezet tehát a példában önmagában is érvényes adat, ezért külön kell rögzíteni és feldolgozni. Ezzel szemben a (7) esetben az *éjszaka fénye* kifejezés két entitásra irányítja a figyelmünket, ám azok között nincs megszemélyesítést kezdeményező konstruálási lehetőség, ezért célszerű a szerkezet egészét a perszonalizált elsődleges figura nyelvi reprezentálásának tekinteni és ekként venni fel az adatbázisba az igei szerkezetben.

Végül besoroltam a megszemélyesítést a következő fogalmi tartományok¹⁰ egyikébe: MOZGÁS (*a hold előbúvik*), KONTROLL (*[csattogó fagy] idekötí csontos lovát*), MENTÁLIS AKTUS (*vár rám a lépcső villogó foga*), FIZIKAI ÁLLAPOT (*fuldoklik már a széternyedt szoba*), HANGZÁS (*tülköl a gyár*), KÖZLÉS (*falucska, mondd el / a lány kenyér dalát*), LÉTEZÉS (*él az élet*), EMBERI TEST (*pislog élénken [...] az ég*). Természetesen fenntartottam a kategóriák közötti átmenetek lehetőségét (ezekről az esetekről részletesen l. a 4. szakaszt).

A vizsgálat egyik centrumát tehát az igei jelentések adták. Mint látni fogjuk, ezek voltak a gyakoribb megvalósulások, ám szép számmal akadtak olyan kifejezések is, amelyek az elemi jelenet fogalmi kidolgozásában működtek közre, azáltal, hogy a folyamatjelentést vagy annak egyik résztvevőjét specifikálták, lehetővé téve ezen keresztül a megszemélyesítő jelentés kialakulását. Ezek közé tartoznak a lehorgonyzott főnevek (nominálisok, tipikusan birtokos szerkezetben: *asztal és a székek / [...] arca*, de ritkábban a cselekvő személyének kidolgozásaként is: *Ősz anyó, – kerek tükröt vágott*), melléknévi jelzők: *asztal és a székek / vén arca, bárgyú lomhaság*, igenévi jelzők: *a rengő búza hódoló remény, széternyedt szoba*, melléknévi határozók: *óvatosan [...] előrenyomul / a szappanosvíz, mezőt / terít a szél könnyedén*, igenévi határozók: *[a búza] tikkadtan fekszik, kántálnak sírva lompos tyúkjai*, illetve névmások: *a megtört kövek / [...] csillognak / maguknak, csak egy sovány nő feje nehezül / reád, aranyból öntött nagy vidék*. A nem igei megszemélyesítések szerkezeti jellemzőit ugyancsak táblázatban (2. táblázat) összesítettem.

2. táblázat. A nem igei megszemélyesítések elemzésének példái

Kifejezés	Szófaj	További komponens	Megszemélyesített entitás	Fogalmi tartomány
<i>néma</i>	Adj	<i>tájra</i>	táj	HANGZÁS
<i>borulva</i>	PtcpAdv	<i>anyjára</i>	búza	MOZGÁS
<i>szemében</i>	N(Loc)	<i>szikra (tündököl)</i>	füst	EMBERI TEST
<i>csüggedt</i>	PtcpPrf	<i>borókán</i>	boróka	MENTÁLIS AKTUS

Arra törekedtem a nem igei adatok elemzése során, hogy olyan kompozitumszerkezeteket azonosítsak, amelyek önmagukban is hordozzák a megszemélyesítés lehetőségét. Tehát a perszonalizáció nyelvi megvalósulásainak vizsgálatakor nem a szófajiság volt a döntő szempont, egyfelől mert a megszemélyesítés rendre integrálódó jelentéskomponensek révén bontakozik ki, másfelől pedig a pusztán szófaji

¹⁰ E tartományok megnevezésében igazodtam a korábbi kutatások során alkalmazott terminusokhoz (például *human body, control, motion*, l. Dorst–Mulder–Steen 2011).

kategorizálás részben túlságosan heterogén csoportosítást eredményezett volna, részben pedig elfedte volna azt, hogy az adott kifejezés pontosan miként járul hozzá a perszónifikáló konstruáláshoz. Nem ragaszkodtam mereven azonban Dorst és munkatársai osztályozásához sem, amely a megszemélyesítő jelentés konceptuális alapstruktúrájához igazítva a nominális szerkezeteket választja el az igei, illetve melléknévi és adverbális esetektől. Jóllehet egyetérték azzal, hogy másként modellálható e két csoport fogalmi szerveződése (két fogalmi tartomány egészeleges megfeleltetése, szemben a tartományok elemeinek a megfeleltetésével), saját adataim kapcsán inkább arra hívnám fel előzetesen a figyelmet, hogy míg az igeközpontú megszemélyesítések az elemi jelenet egészét meghatározzák, addig az általam második csoportba sorolt adatok részben (de természetesen nem teljesen és nem végletesen) az igei folyamatjelentés nélkül is kialakíthatók. Vagy azért, mert újabb folyamathoz kínálnak hozzáférést (egyúttal másként kezdeményezve annak feldolgozását), vagy azért, mert a folyamat egyik résztvevőjét perszónifikálják, akár úgy is, hogy maga a jelenet központi folyamata nem megszemélyesítő jellegű. Mindezek alapján az adatokat egyrészt igei szerkezetekként rögzítettem (a sematikus figurákon és a minősítő, körülménykifejező komponenseken keresztül fenntartva az átjárhatóságot a másik csoport felé), másrészt önálló, az elemi jelenet bizonyos pontján kialakuló megszemélyesítő kompozitumokként. Ez a felosztás természetesen nem jelenti a talált adatok kimerítő elemzését, csupán azok kezelését segítő előzetes csoportosításnak tekintem.

A nem igei kompozitumok esetében is megjelöltem a megszemélyesítés fogalmi tartományát. Az igei csoportra jellemző tartományokon túl azonban itt előfordultak erősen METAFORIKUS (azaz nem egy konkrét tartományhoz, inkább egy komplex konceptualizációhoz kapcsolódó) esetek (*templom szivem [...], fáradt harangozója [...] agyam, szűzi illatot*), az EMBERI TEST mellett az ÁLLATI TEST is (*a szappanosvíz [...] apró csápjait*), továbbá külön tartományba szerveztem az emberi TÁRSAS VISZONYOKRA utaló jelentéseket (*[a ház] kisfia, az ól; egy ladik [...] kotyog [...] magában; úri szél*). Ezzel olyan elemzési szempontsor jött létre, amely a grammatikai és a szemantikai szerveződés mentén elkülöníthetővé, ugyanakkor összevethetővé is teszi a korpuszban talált megszemélyesítéseket, miközben a fogalmi tartományok segítségével e jelentések jellegét, megoszlását és arányát tekintve is vonhatunk le következtetéseket.

A kutatás bemutatásához szorosan hozzátartozik az intuícióval talált adatok utólagos ellenőrzésének, szűrésének, azaz a módszer validálásának a szempontja is. Noha a vizsgálat célja nem az volt, hogy az összes megszemélyesítést egyértelműen elkülönítsem a nem perszónifikáló szövegrészekről, sokkal inkább az, hogy mindazon szöveghelyet kiválogassam, ahol lehetséges a megszemélyesítő olvasat, mégis a jelentések pontos azonosítása érdekében az MIPVU metaforaazonosító eljárást alkalmaztam Dorst, Mulder és Steen (2011) mintájára. A folyamat lényege, hogy a vizsgált kifejezések szövegbeli kontextuális jelentését összevettem a Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai szerk. 2003) jelentésleírásaival,¹¹

¹¹ Noha az ÉKSz. nem korpuszalapú szótár, nagy előnye, hogy a szóanyag összeállítása és a gyakorisági adatok meghatározása során a szerzők a Magyar nemzeti szöveggyűjtő adataira támaszkodtak, így bár a jelentés-

és amennyiben a kifejezés elsődleges jelentése utalt elsősorban személyre (megszemélyesítés), másodsorban élő cselekvőre/végrehajtóra (megelevenítés) vagy legalábbis implikált humán, illetve élő cselekvőt (azaz alapbeállítású [default] megszemélyesítésről van szó), a kifejezéshez tartozó nyelvi szerkezetet potenciális megszemélyesítésként elemeztem.

- (8) karcsú még a nyár
- (9) szól a kuvik
- (10) felhők jönnek [...], megállnak
- (11) kukoricatábla szalad csövestül
- (12) rájuk locsog a sár
- (13) a mérges rózsza meghajol

A (8) példa kapcsán a következő jelentésadást olvashatjuk a szótárban a *karcsú* melléknévnél: 'Magas v. középmagas, nyúlánk, nem testes, derékban vékony, de nem sovány <személy, alak>.' Itt tehát egyértelmű a megszemélyesítés lehetősége. A (9) esetében a *szól* ige elsődleges jelentése ugyan 'szavakat mond, beszél', ám konvencionálisan használjuk az adott dologra jellemző hangok kiadására is ('<Állat, eszköz, készülék> a rá jellemző hangok sorát adja, hallatja'). Ez esetben tehát a szerkezet felkínál egy megszemélyesítő és egy konvencionális értelmezést is. Hasonló a helyzet a (10) példánál: míg a *jön* jelentése ('felénk, a beszélő felé közeledik') nem határozza meg, hogy a cselekvés végrehajtója prototipikusan milyen létező (így legfeljebb default megszemélyesítésnek tartható), az *áll* ige szótári jelentésleírása e tekintetben pontosabb ('<ember, állat> a lábára nehezedve egy helyben marad'). Mivel a cselekvés végrehajtói a felhők, ez esetben megelevenítő és megszemélyesítő jelentés is feltételezhető. A (11) példa *szalad* igéje ('<ember, állat> [nem nagyon messzire v. nem teljes erejéből] fut') ugyancsak alapbeállítású perszónifikálást kezdeményez, de megelevenítő olvasata is lehetséges. A (12) szerkezetben azonban a *locsog* ige jelentése alapján ('<folyadék> vminek sorozatosan nekicsapódva loccsanó hangokat ad') nem bizonyul perszónifikációnak, ugyanis a vers szövegében kibontakozó kontextuális jelentés megfeleltethető a szótári elsődleges jelentésnek, és még a folyamat irányulását kifejező komponens (*rájuk*) sem teszi szükségessé ágencia (és ezzel megelevenítés) feltételezését (hiszen az igei jelentésben is megfigyelhető a felületre irányulás). A lexikális jelentésre alapozott elemzési folyamat segítségével az adatok elrendezhetők a megszemélyesítésektől az alapbeállítású (default) megszemélyesítéseken át a nem megszemélyesítésekig. E skálán szűk, de sajátos tartományt alkotnak végül azok az esetek, amelyeknél a teljes jelentésleírás ismeretében sem dönthető el egyértelműen a perszónifikáló funkció. Erre mutat példát a (13) igealakja: az elsődleges jelentés ('<Személy> felsőtestét v. nyakát meghajlítja, meggömbíti') alapján a szövegbeli jelenetben a rózsza megszemélyesül, de működtethető egy további jelentés is ('<Tárgy, növény> meghajlik'), amely ugyancsak konvencionális, ám nem tekinthető megszemélyesí-

leírásban még nem, de a lexikális adatbázis kialakításában és mennyiségi elemzésében már igazodik a szótár anyaga a magyar nyelv reprezentatívának szánt nagykorpuszához.

tésnek. E tartományba, a default megszemélyesítések és a nem megszemélyesítő szerkezetek közé igen kevés adat került az elemzés során, ám mivel potenciálisan ezek az előfordulások is kezdeményezhetik a perszónifikáló jelentést, szerepeltettem őket a mintában, konvencionális megszemélyesítéseként (utalva ezzel arra, hogy megadható a szerkezetek konvencionális olvasata is, ugyanakkor el- térve ezáltal némiképp a terminus korábbi használatától, vö. Dorst–Mulder–Steen 2011: 177).

A vizsgálat során az MIPVU-n alapuló eljárással validáltam az elemzése- ket, kiszűrve azokat az adatokat, ahol a konvencionális elsődleges jelentéstől nem távolodik el az aktuális szöveghely kontextuális jelentése (így megszemélyesítés- nek nem tekinthető a szerkezet), de benntartva a mintában a megelevenítés és az alapbeállítású megszemélyesítés eseteit is. Ez a minta alapos elemzése során nem csupán a megszemélyesítés skaláris jellegét teszi megragadhatóvá, hanem az egyes nyelvi szerkezeteket is összefüggésbe tudjuk majd hozni a skála tartományával.

4. Eredmények

A továbbiakban a kutatási kérdések mentén mutatom be az elemzési eredményeket. Először egy általános összképet kívánok adni a vizsgált sokaságról, ennek során a *megszemélyesítés* terminust általában véve minden érvényesnek tekintett adat- ra vonatkoztatom. A későbbiekben, amikor az igei és a nem igei kompozitumok csoportjait részletezem, már arra is kitérek majd, hogy a minta mekkora része te- kinthető szűkebb értelemben véve megszemélyesítésnek, és milyen arányban tar- talmaz sematizált személyjelölést (ezek a default adatok), illetve megelevenítést.

Az (i) kutatási kérdésre (Milyen tipikus perszónifikáló nyelvi szerkezetek azonosíthatók egy sajátos lírai szövegtörzshez?) a következő válasz adható. A minta közel 61%-a (201 adat) igei kompozitum, míg a maradék 39% (130 adat) nem igei kompozitum. Az igei megszemélyesítések nyelvi elemzése elsősorban az igemód, a határozottság, valamint a szám- és személybeli lehorgonyozottság mentén végezhető el. A nem igei kompozitumok igen gazdag almintázatot alkotnak szófaji tekintetben, hiszen a megszemélyesítést kezdeményező kifejezések között a mel- lélkevek és a főnevek mellett előfordulnak különböző igenévi szerkezetek, illetve névmások is. A vizsgált adatok grammatikai elemzését a 3. táblázat összesíti.

3. táblázat. A vizsgált korpusz megszemélyesítéseinek grammatikai megoszlása

Igei kompozitumok		Nem igei kompozitumok	
_Caus/V+Prs..Def.3Sg	1	Adj	49
Cond.Def.3Sg	1		
Cond.NDef.2Sg	1	Inf	1
Cond.NDef.3Pl	2		
Cond.NDef.3Sg	5	N	48
Prs.Def.2Sg	2		

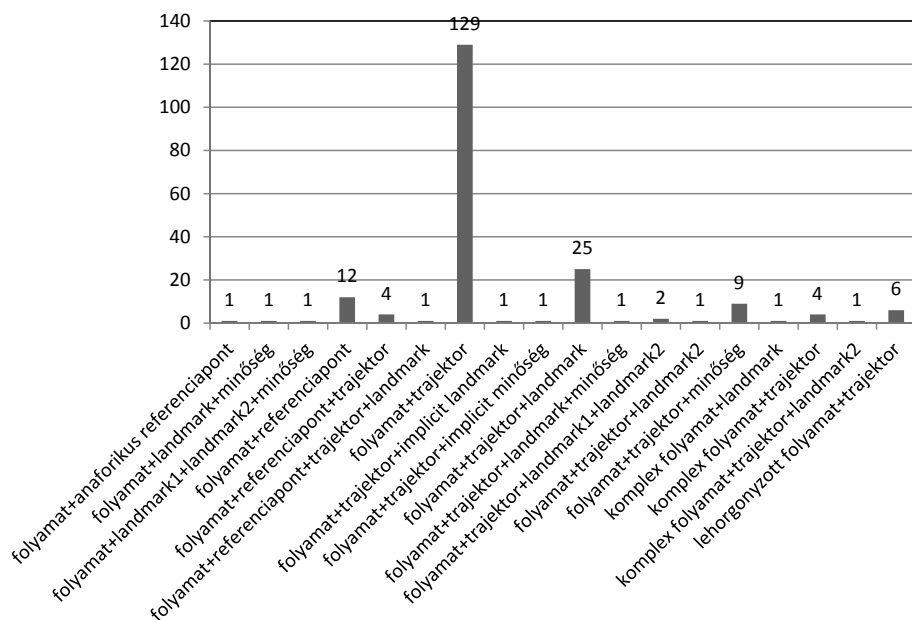
Igei kompozitumok		Nem igei kompozitumok	
Prs.Def.3Pl	7	Pro	4
Prs.Def.3Sg	21		
Prs.NDef.2Sg	1	Ptcp (igei igenév)	1
Prs.NDef.3Pl	20		
Prs.NDef.3Sg	123	PtcpAdv (határozói igenév)	11
PrsNDef.3Sg	2		
Pst.Def.3Pl	2	PtcpIpfv (-Ó képzős melléknévi igenév)	6
Pst.Def.3Sg	2		
Pst.NDef.3Sg	8	PtcpPrf (-t/tt képzős melléknévi igenév)	6
Sbjv.Def.2Sg	1		
Sbjv.NDef.2Sg	1	PtcpPrf/Adj	4
Sbjv.NDef.3Sg	1		

Az igealakok esetében látható, hogy a jelen idő kijelentő mód (Prs) dominál egyértelműen (177 adat, az összes példány 88,1%-a, ebből egy műveltető (_ Caus/V), 12 (5,9%) múlt idejű kijelentő módú (Pst), 9 (4,4%) feltételes módú jelen idejű (Cond), illetve 3 (1,5%) felszólító módú (Sbjv) igealak mellett. Az összes igealak 18,4%-a (37 adat) határozott ragozású, az igei megszemélyesítések tehát túlnyomórészt általános, nem konkrét tárgyra irányuló folyamatokként jelennek meg a korpuszban. A folyamatok döntően egyes számú cselekvőhöz vannak lehorgonyozva (összesen 31 [15,4%] többes számú), és még egyértelműbb a harmadik személy dominanciája (összesen 6 [3%] harmadik személyű előfordulás van). A vizsgált korpuszra tehát az jellemző, hogy a jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám harmadik személyű entitások perszónifikálódnak folyamatok résztvevőiként, és e folyamatok általában véve nem irányulnak határozottsággal jellemezhető másik entitásra (ami természetesen nem zárja ki, hogy további résztvevőik is legyenek).

A nem igei kifejezések grammatikai megoszlása két jól meghatározható centrum köré szerveződik: a melléknévi és a főnévi megszemélyesítések a csoport 37,6, illetve 36,9%-át teszik ki (49-48 adattal), együttesen 74,5%-ban fordulnak elő. Ehhez érdemes hozzávennünk azokat az eseteket is, amelyekben az -t/-tt képzős melléknévi igenév melléknévként funkcionál (például *fáradt gyermek* [a búza], *elfáradt borok*, *ijedt gyökerük*). 10% alatt van a határozói igenevek aránya (8,5%, 11 adat), egyéb igenevek és névmások elvéve jelennek meg (általában az igenévi megszemélyesítések aránya sem éri el a 20%-ot). Megállapítható, hogy a korpuszban talált megszemélyesítések egyharmada (a főnévi, a melléknévi és a melléknevesülő adatok együttese: 30,5%) vagy emberként (illetve élőlényként) jeleníti a folyamat résztvevőjét, vagy humán (de legalábbis élőlényre jellemző) tulajdonsággal ruházza fel azt. Azt is érdemes azonban megjegyeznünk, hogy 25 esetben (ez a teljes minta 7,6%-a) egy entitás egyszerre két folyamatnak is a résztvevője (az egyik egy véges igealakkal, a másik egy igenévvvel van szimbolizálva a szövegben), és ekként perszónifikálódik. Ebben a tanulmányban nincs mód kitérni arra, hogy e két (eltérő módon konstruált) folyamatjelentés miként hat egymásra, és vajon egymástól függetlenül vagy éppen egymást erősítve kez-

deményeznek-e megszemélyesítést, ám mindez további vizsgálatokat érdemel a jövőben.

A vizsgálat a megszemélyesítések nyelvi szerkezeteinek feltérképezése mellett célul tűzte ki a jellemző szemantikai sémák elemző bemutatását is. Ennél a szempontnál is célszerű az igei és a nem igei kompozitumokat külön kezelni. Az igei megszemélyesítések esetében ugyanis a sematikus jelentés jellemezhető egy igével jelölt folyamat és annak résztvevői viszonyában. Vagyis a sémákat az alapján érdemes meghatározni, hogy az igei folyamat mely résztvevőjére terjed a perszónifikálás: a trajektorra (az elsődleges sematikus figura, prototipikusan a cselekvő), a landmarkok egyikére (a másodlagos sematikus figurák, a folyamat elszenvedői, egyéb résztvevői), esetleg a jelenet nem előtérben álló, de nyelvileg jelölt (tipikusan birtokviszonyban megjelenő, tehát a konstruálásban referenciapontként közreműködő) entitására. Az igei megszemélyesítések sémáit a következő ábra szemlélteti.

1. ábra. Az igei megszemélyesítések sémái a vizsgált korpuszban

Az összes vizsgált igei kompozitum 64,2%-ában az igei folyamatjelentés és a trajektor érvényesül, igen jellemző séma tehát a korpusz adatai között az, amelyben a megszemélyesítés egy ige és annak elsődleges figuráját kidolgozó nominális viszonyában bontakozik ki. Ezt a sémát erősítik azok az esetek is, amelyeknél a folyamat elsődleges résztvevője nem önmagában, hanem egy összetett referenciapont-szerkezetben (birtokként vagy anforaként) perszónifikálódik. Ezekben az esetekben az entitás egy része hajtja végre a folyamatot (*sápad [a hold] fénye, A polituros asztal és a székek / vén arca kéksötét homályba réved*), ugyanakkor ez-

által a teljes entitás megszemélyesül. Ide tartoznak azok az esetek is, amelyeknél mind a referenciapont, mind a trajektor (azaz a birtok) összetevője lesz a megszemélyesítésnek (*Ezüst sötétség némasága holdat lakatol a világra*). Egy esetben előfordul a korpuszban, hogy a referenciapont nem birtokviszony komponense, hanem egy koreferens szerkezet antecedense (*a tűz fényénél a jámborok [= papírbarmok] mintha / ugrándoználak a jászol körül*). A trajektorra irányuló megszemélyesítés periférikus esetei azok a szerkezetek, amelyekben a folyamatjelentés és az elsődleges figura kidolgozása mellett valamilyen egyéb minőség is része lesz a perszonalifikálásnak: *kóbor kutyaként jár a szél, a bütykös vén hegyek / mint elnehezült kezek / meg-megrebbenve tartogatják, mint kis egérke surran át a fény* – e példákban már önmagában az ige jelentése és az elsődleges figura kidolgozása megszemélyesítést eredményez, ám ezt árnyalja, specifikálja a hasonlat, gyakran éppen a megelevenítés irányában.¹² Végül elkülönítettem azokat a sémákat is, ahol az igei folyamat komplex módon, idiomatikusan vagy sajátos határozóval szimbolizálódik (ilyenek például a *szellők táncot járnak, [a felhők] áldást adnak a határnak* szerkezetek), illetve azokat, ahol a folyamat lehorgonyzottságán keresztül válik megszemélyesítővé (miközben az ige jelentése ezt nem indokolja), vagyis az aposztrófikus odafordulás szerkezeteit (például *csüngsz az egen [...], óh éj!, Napszülte vágy! [...] ébren maradnál?*). Ez utóbbiak ugyancsak a folyamat elsődleges sematikus résztvevőjének bevonásával kezdeményeznek megszemélyesítő jelentést. Az igei kompozitumok 82,6%-ában (166 adat) tehát a folyamatjelentés és a trajektor kidolgozása együttesen eredményezi a perszonalifikációt. Ez tűnik a centrális igei megszemélyesítési sémának, amelyhez képest jóval csekélyebb az aránya azoknak a szerkezeteknek, ahol a másodlagos figurára is kiterjed a megszemélyesítő jelentés konstruálása.

A csoportnak több mint tizedében (25 eset) mindkét sematikus figura közreműködik a perszonalifikálásban (ezek közé tartoznak: *kacsint [a láng] a gyerekre, fehér szelek – csordában járnak, a fű zümmögő időt ringat rezgő levelén*). Az így előálló elemi jelenet kiegészülhet valamilyen minőséggel (*borostás állal komorul a zsupp*), egy további másodlagos figurával (például *a határ / száraz szemekkel magába mered*), de olyan adat is van, ahol a figyelmi hierarchiában kevésbé előtérben álló másodlagos figura (landmark₂) vesz részt a megszemélyesítésben (*a fagyra tört emel az ág* – a fagy mint a támadás célpontja integrálódik a jelentésbe), vagy ahol egy referenciapont-szerkezet és egy további nominális is része a perszonalifikációnak (*a városban felüti műhelyét [...] / a merev éjszaka fénye*). Az igei kompozitumok közül 32 esetben (15,9%) az elsődleges figura mellett a másodlagos figura is a megszemélyesítő jelentés összetevőjévé válik, pontosítva vagy éppen kiterjesztve ezt a jelenet reprezentálásában.

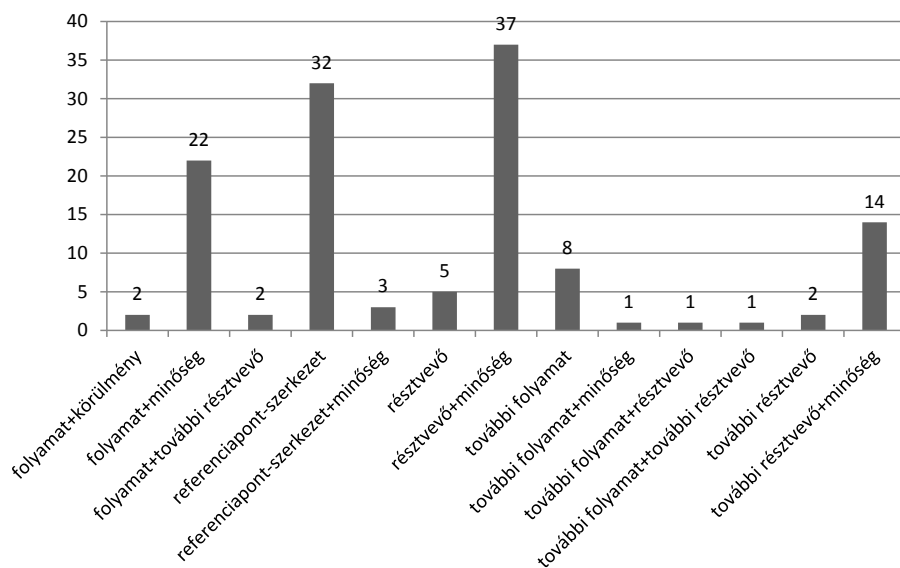
Összesen 2 eset van, amikor a trajektor nem vesz részt a megszemélyesítésben. Az egyik a *Sötéten, büszkén, lázadó imával, / jó bátorsággal egyre följebb szárnyal* szöveghely ahol az elsődleges figura antecedens (azaz referenciapont), ugyanakkor az ige elsődleges jelentése ('<Szárnyas lény, tárgy> repül') alapján

¹² A diagramon látható implicit minőség egy hasonlat szövegbeli kiterjedésére utal, vagyis arra az esetre, amikor egy versszak egészében érvényesül az összehasonlítás.

a FÜST mint trajektor önmagában még nem személyesül meg, miközben a másodlagos figurák sora, valamint a *büszkén* minősítés egyértelműen kezdeményezi annak perszónifikációját. A másik ilyen eset a *véres-rőt avart szór vad-lombos szerelem* szerkezet, amelyben a folyamatjelentés potenciális megszemélyesítésként értelmezhető (hiszen humán cselekvő ágenst feltételez a szórás eseménye), ám a másodlagos figura, illetve a trajektort kidolgozó főnév jelzője egyértelműsíti, hogy csupán megelevenítés történik (a szerelem tehát nem emberként, hanem növényként konstruálódik meg).

Az igei megszemélyesítés sematikus leírása a következőképpen adható meg a korpusz adataira nézve. Az igei megszemélyesítés általában egy entitást perszónifikál, amely tipikusan a folyamat trajektora (elsődleges résztvevője). A másodlagos figurát kidolgozó nominális komponens fő funkciója a perszónifikáció gazdagítása, árnyalása, ritkább esetben kiterjesztése egy további résztvevőre. A legkevésbé jellemzőek az igei megszemélyesítés azon megoldásai, amelyekben a másodlagos figura idéz elő perszónifikációt (vagy megelevenítést). A séma változatai elrendezhetők egyfelől a folyamatjelentés komplexitása (illetve idiomatikus lexikalizáltsága), lehorgonyozottsága (és így aposztrófikus jellege) mentén, másfelől az elsődleges figura összetett jelentésszerkezetbe (tipikusan referenciapont-szerkezetbe) rendeződése alapján.

A nem igei megszemélyesítések szemantikai sémáit másként kell meghatározni. Itt ugyanis azok az esetek kerülnek sorra, amelyeknél a megszemélyesítő konstruálás részben függetlenedik a véges igealak jelentésétől, és így az elemi

2. ábra. A nem igei megszemélyesítések sémái a vizsgált korpuszban

jelenet központi folyamatától.¹³ Az elemzés fő szempontja ezért, hogy mi a funkciója a nem igei kifejezésnek a perszónifikációban, és ez alapján milyen sémák különíthetők el a nem igei megszemélyesítések esetében. Az adatok megoszlását a 2. ábra közli.

Miként a grammatikai elemzésben, ezúttal is heterogénebb, változatosabb a csoport szerveződése az igei kompozitumokéhoz képest. Nem is lehet egyetlen erős, centrális séma köré elrendezni az adatokat, sokkal inkább három fő séma rajzolódik ki belőlük. Az első a résztvevő és az azt jellemző minőség (tipikusan melléknévvvel, illetve melléknévi igenévvvel megvalósuló) szerkezete: *széternyedt szoba, keményderékű gyárbörtön, bús ökölre, néma út* stb. E séma a leggyakoribb a csoportban 28,5%-kal (37 adat), ám ehhez a sémához sorolhatók azok az esetek is (szám szerint 14), amikor a minősítő jelző nem a folyamat központi, hanem valamely további résztvevőjét jellemzi. A *szűzi illatot / Ont közte sok szépség, virág* szerkezetben például a *szűzi* jelző az *illatot* nominálist személyesíti meg, és csak ezen keresztül a virágokat. Ehhez hasonlóan a *csüggedt borókán fészkel a homály* szövegrészletben a megelevenítő igei kompozitum mellett az annak másodlagos figuráját kidolgozó nominális is kap külön egy megszemélyesítő jelzőt. A jelenet egyik résztvevőjét minősítő szemantikai séma 51 esetben fordul elő, ez a teljes minta 39,2%-ával tekinthető az igei típusnak.

A második jellemző sémában a nem igei komponens a folyamatot minősíti, annak lezajlását specifikálja valamilyen humán- (vagy élő) állapottal, minőséggel. Ilyenek például a következő szerkezetek: *lomhán szinte lábrakap / s mászik a súrolókefe; kisirtan állnak [a fák]; Pislog élénken [...] az ég; untan legyint a lomb*. Ezek azok a megszemélyesítések, amelyek a legkevésbé függetlenek az elemi jelenet központi folyamatától, ugyanakkor a példák azt is mutatják, hogy a véges igealakok jelentése nem feltétlenül megszemélyesítő (gyakran inkább csak megelevenítő jellegűek ezek az igék, mint a *mászik*, az *állnak*, esetleg a default megszemélyesítésnek tekinthető *pislog*), a folyamatot specifikáló melléknévi vagy igenévi kifejezés azonban egyértelműen humán entitásként teszi hozzáférhetővé a folyamat résztvevőjét. Azaz ezekben az esetekben az elemi jelenet folyamata olyan minőséggel, jellemzővel gazdagodik, amely kezdeményezi a megszemélyesítő jelentés kialakítását. Ide sorolom a körülmény kidolgozását is (*egy ladik [...] kotyog [...] magában*) vagy azt a specifikus szerkezetet, amelyben a folyamat másodlagos figurája további folyamatként (pontosabban az *imával* nominális révén e folyamat metonimikus konstruálásaként), és annak humánminősítéseként lesz megszemélyesítő (*lázadó imával [...] szárnyal [a füst]*).¹⁴ A folyamat kidol-

¹³ Számos adat van arra, hogy ez a függetlenség nem merev elhatárolódás, az egyes megszemélyesítések inkább összekapcsolódnak az elemi jelenet gazdag reprezentációjában. Ennek a tanulmánynak azonban terjedelmi és kutatómódszertani okokból nem lehet célja a megszemélyesítések integrálódásának rendszerszerű leírása (ez ugyanis más típusú adatrögzítés és kódolást is szükségessé tenne), ezért itt az egyes perszónifikáló szerkezetek elkülönítő (de semmiképpen nem mereven elválasztó) jellemzésére törekszem.

¹⁴ Ez a példa periférikus esete volt az igei megszemélyesítésnek is. Látható egyrészt, hogy az egyes szerkezetek valóban összefonódva perszónifikálják a diskurzuszvilág entitásait, másfelől az is megállapítható, hogy az igei szerkezetek között periférikus példány nem igei megszemélyesítésként sokkal centrálisabb séma megvalósulása.

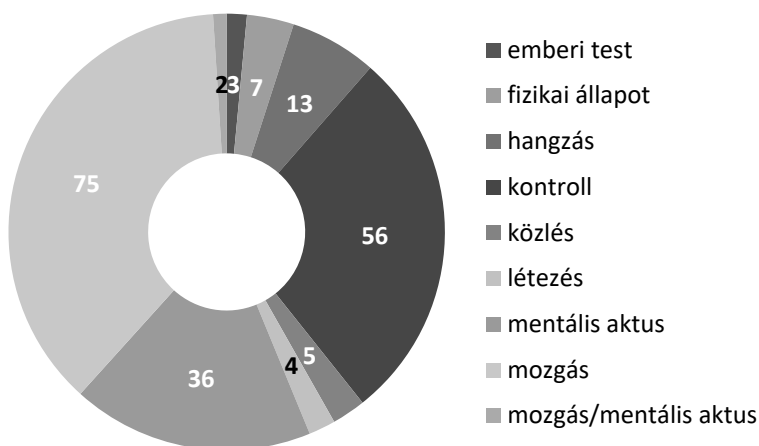
gozásához, specifikálásához kapcsolódó megszemélyesítések 25 előfordulással (19,2%) jelennek meg a csoportban.

Mindenképpen önálló séma a nem igei megszemélyesítések között a referenciapont-szerkezet: önmagában a második leggyakoribb szerkezetitípus, és ha kiegészítjük a minőséggel gazdagodó megvalósulásokkal is, 26,9%-os arányt kapunk (35 adat). Ez a séma mindenekelőtt rész-egész konceptualizációt kezdeményez, jellemzően főnévi birtokos szerkezetekkel: *életvagyam hullája; A tél körme; [a ház] Kisfia, az ól; a korcsma szája; a szél, / nagy, lógó nyelve*. A séma nemcsak erős a nem igei megszemélyesítések csoportjában, hanem fogalmi specifikusságot is mutat: leginkább az EMBERI (esetenként ÁLLATI) TEST részeinek megjelenítésén keresztül kezdeményez megszemélyesítést. (Ez azonban nem kizárólagos, más fogalmi tartományok, mint a HANGZÁS vagy a TÁRSAS VISZONYOK megjelenítésében is közreműködik: az előbbire példa *A fa [...] csöpp sóhaja száll; az utóbbira a szabadság [...] kézenfogva vezeti / szép gyermekét, a rendet*, ahol azonban a határozói igenévvél szimbolizált folyamatban ugyancsak megjelenik az emberi végtag).

E mellett a három tipikus séma mellett vannak még olyan ritka nem igei megszemélyesítések, amelyek résztvevőket jelenítenek meg, vagy további résztvevőkre terjesztik ki a megszemélyesítést, illetve további folyamatokat tesznek hozzáférhetővé, amelyek perszónifikáló jellegűek. A résztvevők pusztá megjelenítése nominális szerkezettel történik: *Ősz anyó, Az idő / futva terem mint a bab* (ahol az idő növényként történő megelevenítése figyelhető meg) vagy az egyszerű *Igy [!] ōk* elemi mondat személyes névmása, amely a korábban említett természeti jelenségeket (hullámok,ombok, csillagok) jeleníti meg anaforikusan, személyként. További, nem elsődleges résztvevőt jelenít meg a *fürdik benne aranyos tagokkal / az óriási nyár*; ahol eleve az igei jelentés perszónifikál, de a *tagokkal* nominális (a referenciapont-szerkezetekhez hasonlóan) a folyamat további résztvevőit is megjeleníti (másodlagos figurákként), ezzel gazdagítva a megszemélyesített elmei jelenetet. Sajátos példa az *egy sovány nő feje nehezül / reád, aranyból öntött nagy vidék*: itt ugyanis a második személyű személyes névmás nem a trajektort jeleníti meg, hanem a folyamat elszenvedőjét, ugyanakkor az egyébként nem megszemélyesítő igei jelentés mellett kibontakoztat egy aposztrófikus perszónifikációt is, amely azonban nem válik le teljesen az elemi jelenet reprezentálásától. A nem igei megszemélyesítések további résztvevők mellett további folyamatokat is hozzáférhetővé tehetnek, perszónifikáló konstruálást kezdeményezve. *A füst [...] tűnődni [...] áll* szerkezetben a főnévi igenév, az *erőlködve [...] röppenne [...] a lángja* és a *kántálnak sírva lompos tyúkjai* szerkezetekben a határozói igenevek szimbolizálnak újabb, tipikusan emberi cselekvéseket. Igen összetett *A [...] búza [...] fekszik [...] Mint fáradt gyermek, anyjára borulva*, amelyben a trajektor mozgását kiegészíti egyfelől egy megszemélyesítő hasonlat, másfelől egy újabb – igenévvél szimbolizált – folyamat, amely még egy humán résztvevőt von be a jelenetbe. A *borul* igetőnek van megszemélyesítő jelentése ('<személy, rendsz. vmely heves érzelmének kifejezéséül> talpával a talajon maradva, többé-kevésbé meghajolva testsúlyának jelentős részével vmire nehezedik; egész testével vhoval dől'), az *anyjára* nominális pedig ezt egészíti ki a hasonlaton belül egy további személy megjelenítésével. A jelenet résztvevőinek, folyamatainak körét bővítő nem igei

megszemélyesítések tekinthetők a csoport legkevésbé koherens szerkezetének, összesen 19 előfordulással (14,6%) nem is igazán gyakoriak.

A nem igei megszemélyesítések szemantikai sémái a következőképpen jellemezhetők a korpusz adatai alapján. A nem igei megszemélyesítés egy folyamat elsődleges vagy másodlagos résztvevőjét valamilyen emberi (de legalábbis élőlényre jellemző) attribútummal ruházza fel, általában melléknévvvel vagy igenévi jelzővel. Ez a perszónifikálás összekapcsolódhat a folyamat egészének megszemélyesítő jellegével. (Az integrálódás módjai jelenleg nem tisztázottak.) Specifikus esete a nem igei megszemélyesítésnek az a séma, amely a folyamat résztvevőjét emberi (vagy állati) testtel rendelkezőként (illetve emberi társas viszonyok tagjaként) jeleníti meg, tipikusan referenciapont-szerkezetben, nominálisokkal. A résztvevők megszemélyesítésén túl a nem igei szerkezetek olyan minőségeket vagy további folyamatokat tesznek hozzáférhetővé az elemi jelenet reprezentációjában, amelyek kezdeményezik annak perszónifikáló értelmezését, még akkor is, ha a jelenet központi folyamata nem vagy kevésbé tipikus megszemélyesítés. E minősítő, további folyamattal vagy résztvevővel gazdagító séma jellemző kifejezései a pusztán nominálisok, a névmások, valamint az igenévek.

3. ábra. Az igei megszemélyesítések fogalmi tartományai a vizsgált korpuszban

Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a megszemélyesítés azért olyan heterogén kategória a korpuszban (és vélhetően általában véve a magyar nyelvben), mert még a két alapvető csoporton, az igei és a nem igei kompozitumokon belül is többféle séma valósíthatja meg, ráadásul ezek a sémák nem térnek el az elemi jelenet nem megszemélyesítő konstruálási módjaitól. Azaz nem azonosítható olyan jelentésszerkezet, amely sajátosan a megszemélyesítések kezdeményezésében funkcionál, vagyis a kutatás jelenlegi szakaszában nem lehet felmutatni megszemélyesítő konstrukciókat. Mégis nagy haszonnal jár a sémák részletező feltárása: egyrészt a korábbi, igen bonyolult nyelvi-nyelvtani jellemzést homogenizálja, amennyiben a sémák absztrakciós szintjén reprezentálja a perszónifikálás eseteit

(folyamatokkal, résztvevőkkel, minőségekkel, körülményekkel, viszonyokkal jellemezve őket). Másrészt ez a vizsgálat nem a megszemélyesítést motiváló konceptuális modellekre irányul, hanem arra, hogy az elemi jelenet entitásai miként perszónifikálódnak, hiszen ez a kérdés vezethet el a megszemélyesítés személyjelölésésként történő elemzéséhez. E tekintetben pedig a megkülönböztethető a folyamaton keresztül kibontakozó, valamint a folyamat résztvevőire irányuló (azokat esetenként újabb folyamatok résztvevőiként reprezentáló) két altípus, vagyis a kognitív nyelvtan eszköztárának alkalmazása alapján javasolható az igei és a nem igei megszemélyesítések elkülönítése a leírásban (a merev elválasztás elutasításával). Az elemzés eredményét a fenti ábra mutatja.

A megszemélyesítések további aspektusa tárható fel, ha azokat a fogalmi tartományokat is sorra vesszük, amelyekben a jelentés kialakul. Az igei megszemélyesítések fogalmi tartományainak megoszlását a 3. ábra diagramja szemlélteti. A leggyakoribb tartománynak a MOZGÁS tartománya bizonyult (75 előfordulás, 37,3%).¹⁵ Ezt a dominanciát azonban mindjárt árnyalja az a megfigyelés, hogy az ebbe a tartományba tartozó megszemélyesítéseknek csupán 22,7%-a (17) valódi megszemélyesítés, azaz olyan szerkezet, amely emberi mozgást szimbolizál. (És ebből egy aposztrofikus jellegű, az igei jelentést tekintve nem megszemélyesítő előfordulás. Ugyanakkor egy idiomatikus, de egyértelműen perszónifikáló adat is van a tartomány példányai között: *a szellők táncot járnak.*) Hasonló a tartományon belül az alapbeállítású megszemélyesítések aránya (13 adat, 7,3%): ezeknél az igéknél a szótári jelentésadás sem teszi kifejtetté a humán résztvevőt, de az alapbeállítású értelmezés azt feltételezi (ilyenek a következők: *gubbaszt, érkezett, fürdik, ül, meglapul, megindul*). Az általam konvencionálisnak nevezett, vagyis a megszemélyesítés mellett nem megszemélyesítő értelmezéssel is feldolgozható igei szerkezetek közül 3 tartozik e tartományba. A *mászik* ige két előfordulása során nem volt eldönthető a szótári validálás során sem, megszemélyesítő vagy megelevenítő jelentésnek tekinthetők-e. A tartományba sorolható igei szerkezetek több mint fele (53,3%, 40 adat) megelevenítésnek tekinthető, azaz emberi és állati mozgásként egyaránt értelmezhető a szótári jelentésadás alapján, vagy egyéb minőségek, illetve a folyamat kidolgozása (és másodlagos figurái) révén pusztán megelevenítésként értelmezhető. Nem csupán az állapítható meg tehát, hogy a vizsgált korpusz igei megszemélyesítései a legnagyobb arányban mozgást fejeznek ki, hanem az is, hogy ezek a megszemélyesítések a legkevésbé humanizáló szerkezetek, itt ugyanis sok megelevenítő vagy csupán alapbeállításként perszónifikáló adat jellemző.

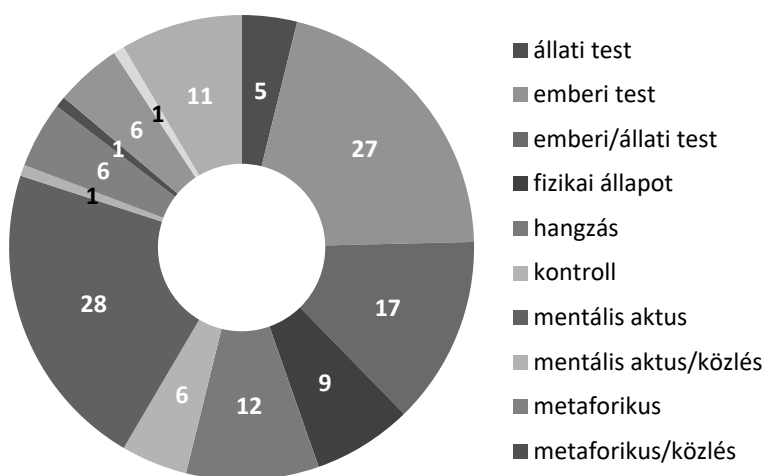
A MOZGÁS tartományának ellentéte a MENTÁLIS AKTUS tartománya: a négy konvencionális szerkezettől (ezek a *borong* ige alakjai, amely esetben mind az időjárási jelentés, mind a kedélyállapot egyformán működtethető, például *a szántón borong a nyárfa, gyümölcsük helyén hallgatag, / zömök varjú borong*), továbbá

¹⁵ A tartományba azokat az igei jelentéseket soroltam, amelyek a fizikai elhelyezkedéssel, továbbá annak megváltozásával függnek össze. Ezért a *szalad, fut, tántorog* mellett ebbe a kategóriába került az *ül, megáll, fekszik* igealak is, noha ez utóbbiak esetében éppen a helyváltoztató mozgás hiányáról van szó. Azokat az eseteket azonban, ahol a nyilvánvaló mozgáson túl a tárgymanipuláció kerül előtérbe (például *ráz, hoz, hord*), a KONTROLL tartományba soroltam, hiszen a mozgás helyett a mozgatás lesz jellemző ezekre a folyamatokra.

az öt alapbeállítású, azaz nem szükségképpen humanizáló jelentéstől (az *alszik* ige négy előfordulása, valamint a *csuka* [...] *ponty lágyságára lesne* szerkezet, ahol a 'rejtekhelyről vadászik' és a 'titokban figyel' jelentés is működtethető) eltekintve minden további előfordulás (a tartományba sorolható adatok 75%-a) szűkebb értelemben vett megszemélyesítés. Vagyis a mentális predikátumok esetében szinte biztos, hogy humán résztvevőként konstruáljuk meg a folyamat végrehajtóját. A két tartomány közötti átmenetre is van példa a korpuszban: a *nagy egybe csokolódik / A zsoldár, hullaszag s a virágok illata* szerkezetben az igei jelentés egyszerre idézi meg a mozgást és a szerelem érzelmét; a *gyár körül az ősz ólálkodik* szöveghelynél pedig az igei jelentés része a 'gyanús szándék' is, miközben egyértelműen mozgásról van szó. (Ezekben az esetekben a résztvevő emberszerűen konstruálható intuícióim szerint.)

Hasonló arányok jellemzik a KONTROLL tartomány példányait. Négy meglevenítést találunk közöttük ([*az álmok*] *meg-megrebbentik az elaludt / árnyú fűszálat, megrázza habos sörényét [a szappanosviz]*, *Az idő / futva terem mint a bab., véres-rőt avart szór vad-lombos szerelem*), két konvencionális szerkezetet (az *elfed* és az *öl* igékkel, amelyek egyaránt vonatkozhatnak élő és nem élő entitásra) és két alapbeállítású megszemélyesítést (*minden tagja a földre néz, A kék, vas éjszakét már hozza hömpölyögve / lassudad harangkondulás*). Mindez azt jelenti, hogy a tartomány adatainak 85,7%-a olyan megszemélyesítés, amely emberi cselekvőt feltételez.

A hangzás 13 adatából 8 megszemélyesítés, a fizikai állapot tartományába azonban az emberi testre jellemző állapotok (és fiziológiai folyamatok) mellett alapbeállításban humánfolyamatok is megjelennek (*vérzik, hány, pihennek*). AZ EMBERI TEST és a KÖZLÉS előfordulásai szűkebb értelemben megszemélyesítő szerkezetek, ám a létezés négy adatából kettő (*él az élet, újraéled a nap haragja*) inkább meglevenítő jellegű.

4. ábra. A nem igei megszemélyesítések fogalmi tartományai a vizsgált korpuszban

A nem igei kompozitumok fogalmi tartományai sokrétűbbek, a kevesebb példány több kategóriába sorolható, és így az egyes tartományok elemszáma sem kiemelkedő. Az elemzés eredményét a fenti diagram foglalja össze.

A tartományra jellemző sokszínűség azonban a megszemélyesítések humanizáló jellegét tekintve egyöntetűbb képet mutat, mint az igei szerkezeteké. Az ÁLLATI TEST, valamint az EMBERI/ÁLLATI TEST megelevenítő esetein túl (22 eset, 16,9%) a többi kategóriában túlnyomórészt megszemélyesítések vagy legalábbis alapbeállítású perszonifikációk figyelhetők meg. A nem igei kompozitumok 62,3%-a (81 adat) szűkebb értelemben megszemélyesítés (szemben az igei kompozitumok 50,7%-os arányával), ezen túl a default perszonifikációk érik még el a csoport összességének 20%-át (26 előfordulás), és csak ezt követik a megelevenítések (17 adat, 13,1%). A FIZIKAI ÁLLAPOT egyértelmű vagy alapbeállítású megszemélyesítések tartalmaz (az utóbbira példák: *a papír [...] indulni erőtlen, agyán pihennek elfáradt borok*). A HANGZÁS előfordulásai közül inkább az tűnik ki, hogy a *csendes* melléknév változatai több alkalommal is előfordulnak, és minden esetben kialakítható a nem megszemélyesítő konvencionális jelentésük is a szövegben (ilyen a *csendes homály* vagy *A hűs Alkony beborít csendes kéekkel*). A tartomány egy default eleme (*szuszogó mozdonyról*) mellett a többi hanghatás humán résztvevőt feltételez. A KONTROLL tartományba szintén egyetlen default előfordulás sorolható (*erőlködve [...] röppenne [...] a lángja*), és még az igei folyamatjelentéseknél kiemelkedően megelevenítő MOZGÁS tartományban is egyenletesen oszlanak meg a megelevenítő, default megszemélyesítő és szűkebb értelemben vett megszemélyesítő előfordulások (2-2-2 adattal). A megelevenítés talán csak a METAFORIKUS tartományban válik jelentőssé, ez azonban azzal is magyarázható, hogy ezek a szerkezetek állati vagy növényi forrástartományokat aktiválnak (*Az idő / futva terem mint a bab; Fehér szelek – csordában járnak*). Ugyanakkor a KÖZLÉS, illetve a TÁRSAS VISZONYOK egyértelműen emberi résztvevőt profilálnak, miként a MENTÁLIS AKTUS tartományának elemei is.

Az igei és a nem igei megszemélyesítések összevetéséből az derül ki, hogy bár nem kiemelkedően, de valamivel magasabb a humán résztvevőt megjelenítő adatok gyakorisága a nem igei szerkezeteknél. Ehhez járul e csoportban az alapbeállítású perszonifikációk magasabb, továbbá a konvencionális (nem megszemélyesítő értelmezést is fenntartó) adatok alacsonyabb aránya. Míg a megelevenítő esetek többségét az igei csoportban a mozgás tartománya adja, addig a nem igei kompozitumok körében egyértelműen az állati test, illetve az állatvilág figuratív reprezentálása dominál megelevenítő szerkezetnél. A nem igei szerkezetek több fogalmi tartományban kínálják fel a humanizáló konstruálás lehetőségét (TÁRSAS VISZONYOK, METAFORIKUSSÁG), és az EMBERI TEST fizikai megjelenítése, valamint az emberi MENTÁLIS AKTUSOK csaknem egyforma példányszámmal (27, illetve 28) válnak a csoport vezető tartományává. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a megszemélyesítő személyjelölés tipikusabb nyelvi szerkezetei a korpuszban a nem igei szerkezetek, míg az igei kompozitumok esetében a személyjelölés mértéke, a perszonifikált résztvevő humán vagy pusztán élő jellege nagyban függ az adott ige lexikális jelentésétől, illetve annak sematikusságától. Továbbra sem jelenthető ki, hogy a megszemélyesítés tipikus konstrukciója a nem igei (nemi-

nális, melléknévi vagy igenévi) szerkezet, hiszen szép számmal találunk az igei szerkezetek között is egyértelmű, specifikus megszemélyesítéseket. Mindazonáltal úgy tűnik a korpusz adatainak elemzéséből, hogy azok a perszónifikációk, amelyek nem igével realizálódnak, markánsabban jelenítenek meg humán résztvevőt az elemi jelenetben, míg az igei szerkezeteknél gyakrabban fordul elő, hogy a megszemélyesítés nem egyértelműen vagy nem tisztán emberi szereplőt profilál.

Érdeemes ezt a következtetést összefüggésbe hozni a két csoport szemantikai sémáinak az általános leírásaival. Az igei szerkezetek esetében azt figyelhetjük meg, hogy igen domináns séma az elsődleges figura kidolgozásával előálló perszónifikáció. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy ha az igei folyamatjelentés nem kellően specifikus (azaz nem tipikusan vagy legalább default interpretációban humánjellegű), akkor a trajektor integrálása a folyamatba még nem eredményez egyértelműen megszemélyesítő konstruálást. Ez magyarázza a séma azon változatait a korpuszban, amelyekben a másodlagos figura gazdagítja vagy árnyalja az elemi jelenetet (biztosítva ezáltal a megszemélyesítést), illetve akár a másodlagos figura maga kezdeményezi a perszónifikáló olvasatot. Összehasonlításképpen, a nem igei megszemélyesítések jellemző sémái közvetlenül a folyamat résztvevőjét ruházzák fel humánattribútumokkal, illetve emberi vagy állati testfelépítéssel, vagy magát a folyamatot specifikálják minőséggel, esetleg körülménnyel, amely egyértelműsíti annak perszónifikáltságát. A szemantikai sémák és a fogalmi tartományok összefüggései arra engednek következtetni, hogy az igei megszemélyesítések magasabb gyakoriságuk mellett sem feltétlenül hatékonyabb módjai a személyjelölésnek, és egy kidolgozott, komplex perszónifikáció mindenképpen igei és nem igei komponensek jelentésbeli integrációjaként bontakozhat ki a lírai diskurzusban.

5. Következtetések

A vizsgálatot megelőzően felállított hipotézisek az elemzések során csak részben igazolódtak. Valóban az igei megszemélyesítések kerültek túlsúlyba a korpuszban, ám a nem igei megszemélyesítések nem bizonyultak másodlagos jelentőségűnek, hiszen a kutatás éppen arra világított rá, hogy az igei szerkezet csak humánspecifikus folyamatjelentés mellett biztosítja önmagában a perszónifikálást, más esetekben egy ágenciát profiláló igei struktúra mellett további nem igei összetevők megjelenésére van szükség. Azaz miközben helytálló az a feltevés, hogy a nem igei kifejezések az ige folyamatjelentésébe integrálódva működnek közre a perszónifikálásban, ebből korántsem következik, hogy az utóbbiaknak alárendelt szerepük lenne. Sok példa volt a korpuszban arra, hogy a nem igei kifejezések egy folyamat résztvevőjének megnevezéseként vagy e résztvevő minősítésével, esetleg a központi folyamat további folyamatokkal való kiegészítésén keresztül intenzívebben kezdeményezi a megszemélyesítést. Következésképpen a további kutatásoknak egyfelől arra kell majd irányulniuk, hogy e kétféle nyelvi szerkezet-csoport (az igei és a nem igei) miként szerveződik egybe a tudatos, szándékolt, kidolgozott perszónifikálás megvalósításában. Másfelől azonban célszerűnek tűnik e két csoportot megtartani az újabb elemzésekben, mert noha mindkét kategória

példányai animizálják vagy humanizálják az elemi jelenet egyik vagy másik entitását, ennek a konstruálásnak a kiterjedése a jeleneten belül más és más lesz.

A második hipotézisem azt fogalmazta meg, hogy az igei folyamat elsődleges figurájának kidolgozása lesz a leginkább tipikus megszemélyesítő séma, ezt követi a másodlagos figurán keresztül történő perszónifikálás, végül a folyamathoz közvetten kapcsolódó minősítés vagy konstruálás (például a résztvevők jellemzőinek vagy a folyamat körülményeinek a feldolgozása). Másként fogalmazva ez a feltevés azt mondta ki, hogy a megszemélyesítés alapvetően leképezi az elemi jeleneten belüli tipikus figyelmi hierarchiát (figyelemirányulást), középpontban a folyamattal és annak végrehajtójával. Az adatok azt mutatják, hogy a leggyakoribb (sőt az igék között a legerősebb) séma valóban a trajektor és a folyamat együttes kidolgozása. Ehhez a sémához tartoznak azonban a legbizonytalanabb poétikai személyjelölések is egyúttal: a megelevenítő értelmezések, azok az esetek, amelyeknél pusztán a default értelmezés biztosít perszónifikálást, vagy azok az esetek, amikor a nem megszemélyesítő konvencionális jelentés lehetősége is fennmarad a szövegben. Ez utóbbiak aránya jóval csekélyebb azokban az esetekben, amikor a konstruálás a másodlagos résztvevőre, a résztvevők attribútumaira, illetve fiziológiájára vagy éppen a folyamat minőségére, körülményeire irányul. Tehát miközben a megszemélyesítés alapvetően az elemi mondat konstituenciájára, szerkezeti felépítésére alapozódik, ezt megbontja azáltal, hogy sok esetben éppen azon a ponton kezdeményez újszerű (perszónifikáló) konstruálást, amely konvencionálisan nem vagy nem nagyon áll a figyelem előterében. A megszemélyesítés feltűnősége és feldolgozhatósága vélhetően nagyban függ attól, hogy belesimul-e az elemi mondat konstruálási ösvényébe, vagy annak átrendeződésével kezdeményezi a jelenet szereplőinek perszónifikálását. E tekintetben valóban azok a tipikus, könnyen feldolgozható esetek, amelyeknél a trajektor válik megszemélyesítetté. Ám éppen ezért nem feltétlenül ennek a típusnak van a legnagyobb poétikai hatása.

E tanulmány gondolatmenete abból indult ki, hogy a megszemélyesítések a személyjelölés sajátos, de nem periférikus esetei a lírai diskurzusokban. A mégoly részletező elemzések sem vezettek egyelőre el ahhoz, hogy a megszemélyesítő személyjelölések könnyen kategorizálhatók és annotálhatók legyenek majd egy poétikai korpuszban. Van ugyanakkor néhány tanulsága a vizsgálatnak a korpusznyelvészeti poétikai kutatások számára is. Ezek egyike, hogy a harmadik személy jelölése igen bonyolult mintázatokban valósulhat meg, a megszemélyesítések alapos grammatikai-szemantikai elemzése azonban segíti e mintázatok feltárását. Másrészt a harmadik személy jelölése korántsem magától értetődő a megszemélyesítések esetében sem: az igei jelentés sematikussága vagy specifikussága, az adott szerkezet profilja, a jelentés fogalmi tartománya, valamint a szerkezetek integrálódása egyaránt fontos tényezőnek bizonyul, amikor azt próbáljuk meghatározni, személy-e a harmadik személyű résztvevő egy jelenetben. Csaknem biztosnak tűnik, hogy egyetlen címke a megszemélyesítések korpuszbeli jelölésére nem elegendő. Egy jól működő annotálási séma kialakításához még számos elemzést el kell végezni, ám már ezen a ponton látható, hogy célszerű lesz annotálni a megszemélyesített szereplő kidolgozottságát (lehetőség szerint leválasztva a megszemé-

lyesítésről a megelevenítés eseteit), a jeleneten belüli státusát (milyen mértékben kerül előtérbe a jelenet reprezentációjában), továbbá azt a jelentésbeli/fogalmi tartományt is, amely a megszemélyesítésnek keretet ad. Ezáltal lesz feltérképezhető, hogy az első és a második személyen túl milyen további szereplők és hogyan poétizálódnak, azaz válnak referenciálisan többértelművé a lírai diskurzusban.

SZAKIRODALOM

- Dorst, Aletta G. 2011. Personification in discourse: Linguistic forms, conceptual structures and communicative functions. *Language and Literature* 20: 113–35.
- Dorst, Aletta G. – Mulder, Gerben – Steen, Gerard J. 2011. Recognition of personification by non-expert readers. *Metaphor and the Social World* 1: 174–201.
- Kövecses, Zoltán 2010. *Metaphor. A Practical Introduction*.² Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Melion, Walter S. – Ramakers, Bart 2016. Personification: An Introduction. In: Melion, Walter S. – Ramakers, Bart A. M. (eds.): *Personification. Embodying Meaning and Emotion*. Brill, Leiden, 1–40.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*². Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sájtér Laura 2008. Megszemélyesítés. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 383–8.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rimelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Steen, Gerard J. – Dorst, Aletta G. – Herrmann, Berenike J. – Kaal, Anna A. – Krennmayr, Tina – Pasma, Trijntje 2011. *A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive Poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In: Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, London, New York, 279–324.
- Vandele Jeroen – Brône, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics: Goals, gains, and gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–29.

Simon Gábor

egyetemi adjunktus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

*Simon, Gábor***Semantic schemas of personification in Attila József's descriptive poetry**

The study explores the linguistic structures of personification in descriptive poems by Attila József. Its main aim is to analyse and to categorise the semantic schemas of the corpus data from a cognitive point of view. Personification is considered to be a specific construction of person marking in poetry. The hypotheses of the investigation are that (i) the personifying structures in the corpus are predominantly verbal constructions, and (ii) personification as a category is a matter of degree: in its centre the personified entity is the trajector of the verb, whereas near the periphery of the category the personified participant is the secondary figure or personification is connected to the meaning of the verb indirectly. The analysis demonstrates that although verbal constructions have an important role in personifying construal, the pattern of the data is more complex than a simple centre–periphery alignment. I also found a rich sub-pattern of non-verbal constructions that proved to be significant in person marking.

Keywords: personification, person marking, semantic schema, corpus

Állatalakú emberek és beszélő állatok

Zoomorfizmus, antropomorfizmus

Az antropomorfizmus (nem emberi dolgoknak emberi tulajdonságokkal való felruházása; emberi jellemző nem emberi lényekben) az a kommunikációs (nyelvi) jelenség, amikor az ember magához hasonlítja a világot. Ha azonban az ember is az állatvilág, az állatrendszeren része, akkor helyesebb lenne antropomorfizmus helyett zoomorfizmusról (állatalakúság) beszélni. Erre figyelmeztet Szilágyi N. Sándor: az antropomorfizmus terminussal „méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokkal többen vannak, mint mi emberek”. Ezért az antropomorfizmus helyett a zoomorfizmust kifejezést ajánlja, értelemszerűen a zoomorfizmusba beleértve, annak egyik formájának tartva az antropomorfizmust (Szilágyi N. 1996: 86). Ennek alapján a ki-jeszett zoomorfizmus minden állat-ember átmenet.

Különbséget mégis érdemes tenni. Zoomorfizmus: az állatalakúság, például isten megtestesítése állat alakjában, állatalakban való megjelenés, állattá változás. Tehát az a folyamat, amikor ember válik állatalakúvá, esetleg félig-meddig vagy egészen állatalakban jelenik meg. A jelenség egyes kirívó esetei akár úgy is tárgyalhatók, mint dezantropomorfizmus (nem emberi, az emberre nem hasonlító; emberi tulajdonságokkal nem rendelkező, emberi tulajdonságaitól megfosztott). Ide tartoznak az ember állatősei (állatelőzményei); a keveréklények (torz lények); állatok utánzása (állathangutánzás, állatutánzó tánc); állat-ember szexualitás (szodomizmus, bestialitás); az állat-ember rokonságok (hosszabb-rövidebb ideig állatalakban élő ember; állatvőlegény, állatmenyasszony; állatsógorok a magyar mesékben is), ennek végső állomása: átmenet ember-állat között (lélek-vándorlás).¹

Ha azonban nem ember (hanem pl. állat) viselkedik emberi módon, akkor mégis helyesebb az antropológizmus kifejezés. Ide soroljuk a minden nép folklórájában és irodalmában felbukkanó, emberhez hasonlatosan viselkedő, beszélő állatokat.

A tanulmány gondolatmenete a következő: Az antropológiai nyelvészeti, művészetantropológiai tanulmányban azokat a kulturális-művelődéstörténeti jelenségeket veszem sorra, amelyek állat-ember szoros kapcsolatát, átmeneteit mutatják. Azt kívánom megmutatni, hogy az állat-ember kapcsolat szerves, ter-

¹ A teljes rendszer: biomorfizmus (általában élőlények, pontosabban meg nem határozott élőlényekre vonatkozás), zoomorfizmus, antropomorfizmus, fitomorfizmus (növények megjelenítése, növényekre vonatkozás), poikilomorfizmus (élettelen dolgokra, tárgyra, készítményekre vonatkozás). Lehmann-Nitsche felosztási rendszerének magyar találos kérdésekre való vonatkoztatását l.: Vargha 1988, 2010.

mészetes, magától értetődő, föltehetőleg nagyon ősi jellegű, és folyamatosan jelen van a mindennapjainkban: 1. Az állat mint jelkép. 2. Zoomorfizmus: állat-ember kapcsolatok, átmenetek: állat és gyermek, az ember állatősei (eredetmítoszok), keveréklények (torz lények), állatok utánzása (állatutánzó tánc, állathangutánzás), állat-ember szexualitás (bestialitás, szodómia), állat-ember barátságok, rokonságok, lélekvándorlás. 3. Antropomorfizmus (kiterjesztett zoomorfizmus): emberi módra viselkedő állat, beszélő (író) állat. (a) Interanimális kommunikáció: állatok beszélnek egymás között, (b) interspeciális kommunikáció: az ember beszél az állatok nyelvét, kommunikál az állatokkal: utánzás, énekkel kommunikálás, beszéd az állatokhoz, vadgyermek, „beszélgetés” kedvencekkel; állat kommunikál az emberrel. 4. Állat és ember ősi közössége.

1. Az állat mint jelkép

Az ember az állatokhoz a legkorábbi időktől kezdve kapcsol szimbolikus (átvitt) jelentéseket. A természetben előforduló állatokat az ember folyamatosan fedezte fel (és a felfedezésnek még nincsen vége). A rejtőzködő állatok titokzatos képzeteket keltenek az emberben. Az ősember félelemmel, ugyanakkor csodálattal tekintett az állatokra. „A paleolit korszak barlangfestményeinek tanúsága szerint a vadászó közösségek kultikus életének középpontjában álltak a nagyvadak, különösen az őstulok, a vadló, a szarvas, a barlangi medve (pl. az altamirai barlangfestmények)” (Pál–Újvári 2001: 23). Az ember a kezdetektől igyekszik együtt élni, sőt barátkozni az állatokkal. „A háziasított haszonállatok termékenységét, szaporulatát szintén a természetfölötti erők beavatkozásával kívánták biztosítani, így a nomádok szakrális szertartásaiban is meghatározó szerepet játszott néhány állat, pl. a bika, a ló, a kos, a kecskebak. A totemizmus az ősnak gondolt állatot kultusz tárgyává teszi, és vallásos tiszteletben részesíti” (i. m. 23). Az egyes vallási rendszerekben kiemelt szerep jut az állatoknak. „A samanizmusban a sámánutazás segítőszellemei állat alakban jelennek meg (pl. sas, farkas, medve, holló), a sámánruha állat alakú fémdíszei ezekre utalnak [...] a görög mitológiában is gyakran jelennek meg az istenek állat alakban. Pl. Zeusz sas és bika; Poszeidón ló alakját öltötte magára; Pallasz Athéné ’bagolyszemű’, Héra ’tehén szemű’ jelzője az egyes állatokhoz kapcsolódó szimbolikus tartalmak istenekre való vonatkoztatását tanúsítják” (i. m. 23). Már a legkorábbi képzetekben megjelennek az állatokhoz kapcsolódó fantáziaképek. „Az állatkomponenst tartalmazó mitológiai keverék- és szörnylények szintén az egyes állatokhoz kapcsolódó jelképes tartalmakat hordozzák” (i. m. 23). Az állatös tudata tovább él. „A rómaiaknál a természeti népek totemizmusának nyomait is megtaláljuk: sok család felvette az ősnak tekintett állat nevét. Innen ered a címerállatok hagyománya” (i. m. 23). Az állatkultusz nyomokban megvan a mai világvallásokban is. „Isten állat alakban való megjelenését a zsidó és keresztény hit elutasítja, ugyanakkor a keresztény szimbolika újszövetségi eleme a Szentlélek – galamb/gerle, Jézus Krisztus – bárány/juh, hal megfeleltetés” (i. m. 23). A Biblia is utal az egykori állat-ember természetes együttélésére. „A paradicsomi létben az állatok közötti összhang e megelőző,

békés állapot, az aranykor jelképe. A teremtett világ egységét szimbolizálja Noé bárkája is, ahol az egész állatvilág képviselve van” (i. m. 23). Fontos felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy Noé bárkájában az egész állatvilág az emberrel együtt összezárva békében együtt van.

2. Zoomorfizmus: állat-ember kapcsolatok, átmenetek

Az állattörténet a minden emberi kultúrában meglévő állatmítoszokból eredeztethető, ősi és univerzális műfaj. Állatmese (fabula), állatregény, állatfilm stb. műfajmegnevezéssel napjainkig élő, eleven műfaj mind a folklórban, mind az irodalomban, mind pedig a hagyományos és a modern (digitális) tömegkultúrában. Az állattörténetekben az állatok az emberekhez hasonlóan viselkednek: gondolkodnak, beszélnek, cselekszenek. A befogadó (történetmesélő, hallgató, olvasó) pedig nem csodálkozik ezen, hanem ezt a legtermészetesebb dolognak veszi. Az európai állatmesék forrásai indiai irodalmi gyűjteményekhez, kelet-európai szájhagyományhoz, az ezópuszi példagyűjteményekhez és középkori európai irodalmi hagyományokhoz (Róka regény) vezetnek el. A magyar népmesehagyomány állatmese-típusai: ezópuszi vagy tanítómesé (a tücsök és a hangya), gyermekmese (Kacor király), mondókamesé (Icinke-picinke), valamint természetmagyarázó mese (Miért haragszik a kutya a macskára?), hangutánzó mese (Vadgalamb és a szarka, Ludak a tarlón) (Kovács 1977: 82–3). Számos további folklórműfaj is ide sorolható: párbeszédés gyermekjátékok (Hol jártál, báránykám?; Gyertek haza ludaim!) vagy például az állatalakban vagy állatalakot „megjelenítő” találós kérdések: „Száll a madár szárnya nékő, A fára ül lába nékő, Gyün egy kirá napkeletrő, Mind megeszi szája nékő. Mi az? (Hó és nap)” (Vargha 2010: 25).

Az állatmese, állatirodalom számos helyi változata, módosulása ellenére antropológiai (univerzális) élményt jelent. „A nevezetesebb népi állatmese-hagyományok (az óindiai, a közel-keleti, az ógörög, a latin, a szláv, az észak-európai, a közép-afrikai néger, az észak-amerikai néger, az indián) egyenként is bonyolult történeti változásokon mentek át, melyek feltárása eddig még nem történt meg” (Voigt 2014: 19).

Az emberi módra viselkedő állatok leginkább különös tulajdonsága az emberi gondolkodás és cselekvés mellett: a beszéd. Az állatszereplős történetekben az állatok embermódra beszélnek. A népmesék és irodalmi állattörténetek mellett más műfajokban is beszélnek az állatok. Ilyen például az állatalakban, de emberi hangon „megszólaló” találós kérdés: „*Fekete madárka vagyok, Fekete ruhába járok. Nincsen az a szent hely, A hun én nem járok. Nincsen az a szűz lány, Kive én nem hállok... Mi az? (bolha)*” (Vargha 2010: 25). Az egymással és emberrel beszélő állatok vicc alakjában is gyakoriak:

„Az elefánt és a kiséger együtt utazik a vonaton. Az elefántnak van jegye, a kiségernek nincs. Az elefánt látja, hogy jön a kalauz, ezért gyorsan bedugja a kiségeret a mellénye zsebébe. Azt mondja a kalauz: – Te elefánt! Én tudom, hogy a kiséger a legjobb barátod, és ti mindenhová együtt jártok, nincs itt ő vélet-

lenül? – Sajnos most nem tudott jönni – mondja az elefánt, és egy hatalmasat csap a mellénye zsebére – De a fényképe az itt van!”²

Az állatfilmek, rajzfilmek képileg is megjelenítették a beszélő állatokat. Az informatika korában pedig már nemcsak beszélhetnek, hanem írhatnak is állatok. Az interneten található blogot, könyvet „író” kedvenc (kutya, macska) is.

Állat és gyermek. A Föld minden gyermeke spontánul is közvetlen kapcsolatban van a körülötte lévő állatokkal, vonzódik hozzájuk, beszél hozzájuk, és az állatok többsége a gyermeket – a Felvidéken úgy mondják: *ameddig annak tejszaga van* – nem bántja. Az állatok és a gyermekek mély, ösztönös kapcsolatát jelzi, hogy az állatmese, állatirodalom a gyermekek egyik első és leginkább kedvelt műfaja. A műfajt a magyar irodalomban Fekete István állatregényei képviselik kiemelkedő színvonalon.

Az ember állatősei (eredetmítoszok). A népek eredetmítoszaik sokszor tartalmaznak állatősöket. Az egy-egy törzset jelképező állatot nevezzük totemnek (az algonkin indiánok nyelvéből vett szó), az ehhez kapcsolódó hiedelmek rendszere a totemizmus. A természeti népeknél megfigyelhető közös totemállat a közösség (törzs, nemzetség) őse, ezáltal egységének megtestesítője, gazdasági-kulturális javak adományozója, sőt halálképzetükben felbukkan a totemállathoz való visszatérés is. A totemizmus alapja tehát egy ősként tekintett állat vagy növény. Ennek egyik lélektani magyarázata a „közös rettegés”. Az egyes közösségek szoros kapcsolatot véltek fölfedezni az általuk ismert terület és annak valamely jellegzetes állatfaja között, részben függtek tőle, részben félték tőle, ezért megszemélyesítették, és szokásokkal, szertartásokkal tisztelték. A totemizmus jelensége a kőkorszakig visszavezethető, de a kutatók nem erősítették meg egységes rendszerként való megjelenését. A totemizmus „maradványai” a világvallásokban is felfedezhetők (Hahn 1980: 30–4). Az eredetmítoszok közül tehát sok az állatmítosz: „A 19. századi kutatás valamely hajdani »állat-tisztelet« nyomait fedezte fel bennük, és ezért az irodalom legkezdetére helyezte [...] Ma úgy látjuk, hogy az állatmítosz szoros rokonságban áll a kultúrhérosz-történetekkel és a trickstertörténetekkel, valamint általában az eredetmítoszokkal és eredetmondákkal. Legjellemzőbb formái a bozótdémon-történetek, az állatok ura történetek és általában az állatok átváltozásairól szóló átváltozás-mítoszok. A későbbi kifejtett irodalomban az állattá változó hősök, az állatattribútumokkal ellátott szereplők, a segítő állatok motívumai az állatmítoszokból erednek. Területileg a leggazdagabb a poláris népek, az amerikai indiánok és az afrikai őserdőlakó négek állatmítoszkincse” (Voigt 2014: 19–20). Az Árpádok totemöse az égi eredetű sas (turul). Pais Dezső szerint héjaféle vadászmadár lehetett (Erdélyi 2012: 261).

Keveréklények (torz lények). A világ minden részén a mesékben és az álmokban folyton felbukkanó keveréklények: félig állatok, félig emberek (sellők, vízi tündérek, szirének, avagy a kalandregényekben felbukkanó oroszlánemberek) ugyancsak ősi félelmekre, a félig-meddig ismert, rejtőzködő állatokra vagy talán valamiféle együttélésre, szimbiózisra is utalhatnak. (Vö. pl. Farkas 1982: 33–8,

² Az interneten található számos viccggyűjtemény közül az idézett vicc forrása: <https://viccek24.hu/viccek/fenykep>.

179.) A keveréklények a következő kérdést vetik fel: vajon valamiféle ősi, tudatalatti (mert másként racionálisan meg nem magyarázható) félelmek megnyilvánulásai, esetleg pusztán fiktív mitológiai alakok, netalántán mégis ősi emlékek, vagy külső behatások eredményeként minden kultúrában megjelenő lények? Mivel az állatok esetleges „keveredésére” vannak példák, ezért ősi és jelenkori tapasztalat egyaránt lehet a keveréklények mögött. Másik részről vannak elemi félelmek az ismeretlen, főleg ismeretlen állatok iránt. Az ember szinte minden korban talált vagy találkozott fura élőlényekkel. Ezért elképzelhető, hogy ez rögzült a kollektív tudatalattiban. A keveréklények kérdése egy általános vagy antropológiai nyelvészeti kérdést is fölvet. A keveredés, vegyülés (kontamináció) azt jelenti, hogy két, egymástól független elem találkozik, egyesül, és egy másik princípiumot hoz létre. A kontamináció az egyik magyarázata a nyelveletkezésnek. A kontamináció a mai napig élő nyelvi mechanizmus, egyfajta absztrakció. A keveréklények is kontaminációk, tehát absztrakt képzelet szülöttei. Az absztrakció mindig konkrétumokból táplálkozik.

A fantasztikus keveréklény mesebeli lény, amely félig az ember, félig valamelyik állat vagy két állat jegyeit hordozza. Legismertebb keveréklények: bika-, kutya-, madár-, oroszlán-, skorpiófejű ember, illetve a szirének (félig asszony, félig hal vagy lúd), kentaurók (félig férfi, félig ló), a baziliszkusz, a griff, a sárkány, a kígyó különféle változatai, a (szárnyas) szfinx. Állat-állat: griff, amely óriási méretű, oroszlántestű, sasfejű és sasszárnyú madár; ördög: denevérszárnyú keveréklény; sárkány: szárnyas, karmos, gyakran többfejű képzeletbeli lény, a kígyó és a madár alakját egyesíti. Ember-állat: sellő, amely nő-hal keveréklény (az európai néphit mitikus figurája); szfinx: fekvő oroszlántesttel és uralkodói fejdísz viselő férfifejjel rendelkező élőlény (egyiptomi mitikus keveréklény); szirén: asszonyfejű, madártestű keveréklény (a görög kultúrában egyiptomi–elő-ázsiai hatásra jelenik meg a Kr. e. 8. században). Az állat-állat és az állat-ember keveredések valami nagyon ősi jelenségre, tapasztalatra vagy félelemre alapoznak. Nincs ez távol a ma egyik nagy kérdésétől: az állat és az ember genetikai manipulációjától, amelynek tekintélyes sci-fi irodalma van.

Állatok utánzása (állatutánzó tánc, állathangutánzás). Az utánzás (mímelés) gesztusa a nyelv és a kultúra kialakulásáig vezet vissza. Az állatutánzások múltba vesző, ma már inkább játékos formája: az állatutánzó tánc, az állatalakoskodás, álarcos játék. „A természeti népek rituális vagy mágikus célú táncaival szemben a magyar nyelvterületen élő állatutánzó táncok – az elhalványult mágikus elemeket tartalmazó rókatánc kivételével – játékos táncok, s formai megjelenésük az egyes állatok viselkedésének, ill. csoportos mozgásának analógiájára épül.” Például: szarkatánc, békátánc, darutánc, kígyótánc, kacsatánc (Maács 1979: 89). A magyar folklórban ismert a medve-, ló-, kecske-, gólyaalakoskodás, de előfordul szarvas-, tehén-, ökör-, szamar-, disznó-, birka- és kutyaalakoskodás is. A néprajzosok az eredetét az európai kultúra kereszténység előtti rétegeiben keresik (Ujváry 1977: 80). Nyelvészeti szempontból kiemelt hely illeti meg az állathangutánzást. Az állathangutánzás lehet gyermeki játék (gyermekmondóka) is, de többnyire a háziállatokkal (esetleg más állatokkal) való (ún. interspeciális) kommunikációnak a része. (Lásd később.)

Állat-ember szexualitás (bestialitás, szodómia). Az állatokkal való közösülés nem ismeretlen a különböző kultúrákban. A legtöbb kultúrában elutasított, megvetett, aberrációnak tekintett, sőt bizonyos korszakokban büntetett cselekmény régi kulturális maradvány, nyomokban ma is felbukkan. A jelenséget korábban a latin eredetű *bestialitás* (állatiasság) kifejezéssel illették. A *szodómia* Szodoma város nevéből a bibliai történet nyomán elterjedt kifejezés. Jelentése: 'nemi eltévelyedés, állatokkal űzött fajtalanzkodás' (tágabb értelemben is használják sokféle szexuális tevékenységre). A szodómia a Biblia szerint a kánaániták (Lev 18,23), az egyiptomiak és a babiloniak körében is szokásos volt. Az Ószövetség szerint elkövetője az állattal együtt halállal bűnhődött érte (Kiv 22,18; Lev 20,15). A keresztény erkölcs szerint halálos, természetellenes bűn. VII. Sándor pápa azonban nem tartja külön megemléltendőnek a gyónásban (H. L. 1993–2010). A magyar néprajzban kevés adat van a szodómiára. Szentí Tibor (1985: 295–6) és Vajda Mária (1988: 96–7) ír le néhány esetet. Ez utóbbi forrásban szerepel: „Az állatokkal való közösülés főként pásztorok között, elmebetegéknél, fiatal fiúknál, továbbá hosszú ideig frontszolgálatot teljesítő katonáknál fordult elő. A pásztoroknál az elzárt, rideg élet, a nő hiánya okozta a szodomizmust és főként fiatal korban, valamint az egész öregeknél” (Vajda 1988: 96–7). Talán a szodómiára utalhatnak olyan megnevezések, mint: *kácsanyikató*, *libanyomorító* (nem szótározott nyelvi adatok a kisfiú péniszére). Balázs (1994: 331–2) szerint ez föltehetőleg a gyermeki szodómiára való utalás lehet. A fölvetést talán erősíti, hogy a *nyíkat*, *nyekerget*, sőt *nyegget* (*nyaggat*), *nyektet* hasonló hangzású szavaknak a jelentésköre is hasonló: *rikat*, *nyafogtat*, *ráncigál*, *rángat*, *piszkál*, *babrál*, *rongál*. Szilágysági szóbeli adat is erősíti ezt: *nyeggető* (a kisfiú péniszé) és *nyeggeti a lányokat*.³

Állat-ember barátságok, rokonságok. Az állat-ember kapcsolatok régi képze: az állatsegítő. A képzet mélyén bizonyosan ott rejlik állat és ember egymásrautaltsága, barátsága, sőt talán a folyamatos házasítási (megszelídítési) kísérletezései is. A „hálás” és esetleg segítő állat motívumát tapasztalati példák is erősítik. Azzal, hogy az ember esetenként megment vagy fölnevel egy állatot, az adott állat és az ember között szoros kapcsolat alakul ki. (Kedvelt tematika az állatok különös, barátságos, hálás viselkedéséről készült videók megosztása a közösségi oldalakon.) Állatsegítő mesealak a táltos ló, a griffmadár és olyan állatok, amelyek hálából vagy segítség céljából csatlakoznak az emberhez: róka, macska, eger (emberi hangon ad hasznos tanácsokat) (Kovács 1977: 83–4). Az állatokkal való rokonság képze is megjelenik a folklórban. Ilyenek az állatsógorok. Cselekménye: elszegényedett gazdag ember (király) vadászat közben eltéved. Három lányát odaigéri egy-egy véka aranyért egy sasnak, medvének és hálnak, akik őt az erdőből kivezetik. Az állatok emberi alakban el is viszik a lányokat... (Kovács 1977: 84–5). Ugyancsak gyakori mesemotívum: állatvőlegény, állatmenyasszony. Vannak párhuzamai Kis-Azsiában, a görög mitológiában, a nyugat-európai népi hitvilágban. A magyar népmesékben a következő formákban bukkan fel az állattá változó ember: a menyasszony lehet macska, béka, gyík, róka, malac (vagy öregasszony); tündérlányok hatyúalakban; anyja könnyelmű kívánsága folytán

³ T. Á. (21 é.) közlése, Szilágyság.

a világra jött fiú kígyó, disznó, agár, csikó állatalakban; szegény emberek gyermekükké fogadják az első lelkes állatot, a sündisznót. Berze Nagy János szerint a képzetnek talán nyitjául is szolgálnak az állatszeretők. Az állatszeretők: elkárhozott, nyugodni nem tudó lelkek, akiket a szeretőjük csókkal vagy közösüléssel válthat meg (Kovács 1977: 90).

Lélekvándorlás. A lélekvándorlás (vagy újraszületés, újjászületés, reinkarnáció) tanában „természetes” gondolat, hogy az állat és az ember „lelke” között átjárás van. Az újra- vagy újjászületés a buddhizmusban emberi, állati és egyéb formákban történhet. Az újjászületés függ a korábbi életek karmaitól (a test, a beszéd és a tudat általi cselekedetek). A jó karmák üdvösebb, míg a rossz karmák kevésbé üdvös újjászületést eredményeznek. A lélekvándorlás antropológiai nézet, amely szerint az ember (illetve általában az élőlények) lelke haláluk után bizonyos idő elteltével új (emberi vagy állati) testben ismételten megszületik. Egyes keleti vallások szerint az újjászületek sorozata, az úgynevezett szamszára (szanszára) mindaddig folytatódik, amíg az egyre tökéletesebb életek során az egyén meg nem szabadul a karmájától, és el nem éri a nirvána állapotát. Egyes természeti népeknek is vannak reinkarnációjellegű hiedelmek: például az eszkimók és ausztráliai bennszülöttek egyes csoportjainál.

A lélekvándorlás ma is elevenen élő voltát írja le Pajor László (2014: 141–2) egy jemeni eset kapcsán. A nemzetközi orvoscsoporthoz tagjai összejöttek beszélgetni. Megjelent az öreg indiai szemészorvos is. Elmaradhatatlan táskarádióját az asztalra tette, abból azonban előmászott egy svábbogár, amelyet a Fülöp-szigeteki nővér a papucsával agyoncsapott. Az indiai doktor rosszul lett, mert igazi lélekvándorlásban hívó, vegetáriánus indiaiként egy gyilkosság szemtanúja volt. „És ha a nagyapám lelke vándorolt a svábbogárba?” Nem lehetett vele vitatkozni, nem lehetett megvigasztalni. Kitámolygott, és többé nem jött a társaságba.

A lélekvándorlásnak sajátos, erdélyi környezetbe helyezett, folklórból táplálkozó, de fiktív ábrázolását adja Tamási Áron az úgynevezett csonka Jégtörő-trilógiában (Jégtörő Mátyás, Ragyog egy csillag). Már Féja Géza észreveszi ezt a különösséget: Tamási „a folklorisztikus hitet egyesítette a lélekvándorlás tanával...” (Féja 1970: 84). A tételes vallások naiv, népi megjelenítése mellett a Jégtörő-regényekbe a keleti filozófiákban meglévő panteizmust vagy lélekvándorlást is beleláthatjuk. A regényeket egy ősi, a mítoszokban is szereplő, népmesei alakban felbukkanó élményvilág (állatalakba költözés: avatár, metamorfózis, beszélő állat, segítő szellem) alapozza meg és köti össze. A regényben a földre kényszerült segítő szellem első avatárja (földi megtestesülése) bolha, majd metamorfózisai, különféle állatokban: pók, méh, szarka, gólya, fülesbagoly, sas, róka, (Bátor nevű) kutya; de lidérc, tűz és csillag is lesz egy-egy időre, és végül megtisztulva beköltözik az újszülött gyermekbe, Jégtörő Mátyásba, és annak óvó lelke lesz... Az állatalakba költözött szellem mintegy végigjárja a teremtmények láncolatát: előbb rovar, később madár, majd emlős (Balázs 2018: 302–19, megj. alatt).

3. Antropomorfizmus (kiterjesztett zoomorfizmus): emberi módra viselkedő állat, beszélő (író) állat

Az állatoknak nincs – emberi értelemben vett – nyelve, nyelvhasználata. Kommunikálni (jeleket adni) azonban tudnak. Az állatok „nyelve”, „beszéde” mégis szinte az egész emberiség számára elképzelhető jelenség. Az ember mindig erősen érdeklődik a más fajokkal való kapcsolatfelvétel iránt (Miklósi–Topál–Csányi 2003). Az ember kezdetektől fogva úgy „beszél” az állatokhoz, mintha értenék őt, és bizonyos esetekben az állatok válaszolnak is. Ezt a nyelvészetben etnolingvisztikai univerzáléknak, azaz antropológiai nyelvi egyetemlegességnek nevezzük. A hiedelem gyökerére Várkonyi (2009: 345) így világít rá: ez is nyoma annak, hogy valaha ember és állat értette (érthette) egymást, vagyis ez a hiedelem ősidőkbe nyúlik vissza. Ezt bizonyítani nyilván nem lehet. Állat-ember kapcsolatában a leglényegesebb különbséget a nyelvhasználatban látjuk. Az ember beszél, az állatok nem beszélnek. Van nemcsak ember-ember (interperszonális), hanem állat-állat (interanimális), sőt korlátozottan állatfajok (pl. kutya-macska közötti kommunikáció), és nyilvánvaló, hogy létezik ember-állat közötti (interspeciális) kommunikáció is. (Ha az embert is az állatok egy fajának tekintjük, akkor – akár csak az antropomorfizmus – zoomorfizmus esetében, az ember-állat, pl. ember-kutya kommunikáció ugyanolyan jelenség, mint a kutya-macska kommunikáció, vagyis interspeciális.)

3.1. Interanimális kommunikáció: állatok beszélnek egymás között

Az „állatok beszéde” jelenség a leggyakrabban az állatmesékben, fabulákban bukkan fel. Tapasztalati alapja van: az ember a kezdetektől tapasztalja, hogy az állatok valamiképpen kommunikálnak egymással, például úgy, hogy összehangolják a tevékenységüket. Hívják a párjukat vagy a kicsinyeiket, vészjelzéseket adnak le, jelzik a vadászterületüket, és olyasféle jelzéseik is vannak, amely a megelégedésnek, örömmel felel meg. Az antropológus Malinowski öncélú „fecsegésnek” vélte a madarak önfelelt csivitelését, és ehhez a viselkedéshez hasonlította az ember ugyancsak öncélú, különösebb jelentés nélküli (fatikus) társalgásait (Malinowski 1953; Balázs 1993). Ráadásul az állatok nemcsak fajtársaik között, hanem más fajokkal is képesek valamiféle kommunikációra: a madár például hangjával igyekszik elcsalni a macskát a fiókái közeléből. Az állatok kommunikációja azonban nem „beszéd”. Az ember fantáziájában viszont sokszor úgy jelenik meg, mint (bármilyen emberi nyelven elképzelhető) emberi beszéd. Ezt az antropomorfizmus teszi lehetővé. Az állatok kommunikációját az ember könnyedén a saját maga kommunikációjához hasonlítja. A mesékben, állatregényekben, állatfilmekben az állatok fajtársai, sőt idegen fajtársak közötti „emberi” beszéd valójában az emberi beszéd interpretációja. Az ember emberi tulajdonsággal ruházza fel az állatokat. Régi magyar kifejezés: *lelkes állat*. Azt jelenti: ’ember’. Kialakulását tekintve zoomorfizmus – az állathoz hasonlítja (egy fontos jelzővel bővítve) az embert. Persze ma már azt is értjük a *lelkes állat* kifejezésen: ’különlegesen értelmes állat’. Ez pedig antropo-

morfizmus: az állatot különleges (emberi) értelemmel ruházzuk fel. A filozofikus állatregényekre Orwell Állatfarm című regénye lehetne még példa.

3.2. Interspeciális kommunikáció: az ember beszél az állatok nyelvét, kommunikál az állatokkal

Utánzás. Folyamatos az ember próbálkozása, hogy kommunikáljon az állatokkal, hogy beszélje az állatok „nyelvét”. A kisgyerek folyamatosan beszél a háziállatokhoz. De az állattartó gazda is beszéddel irányítja az állatait. Az állatkertben is szölongatják az állatokat. A zoomorfizmus jelensége ez, amikor az ember hasonlítani kíván az állathoz, fölveszi az állat egyik tulajdonságát. Az ember folyamatosan igyekszik utánózni az állatok hangját. A hangutánzás elemi jelenség (állítólag az állatok is képesek megtévesztés céljából más állat hangjának az utánzására). Az ember hangutánzó tevékenysége a nyelvekben a hangutánzó szavakban, kifejezésekben rögzül. Ezek egy része állathangutánzás. Az így keletkező szavakból gyakran lesznek gyermeknyelvi szavak, állathívó kifejezések, állatnevek, mondókák (indulatszó: állathívó és -űző kifejezés, hangutánzó ige, névszó – név, rigmus). Az állathangutánzás lehet állathívogató: az állat csalogatására, összegyűjtésére szolgáló mozdulatokkal, füttyjelekkel, egyéb hangjelzéssel kísért ismétlődő szó, szósor, szókapcsolat (sokszor ikerszó). A hangutánzó nyelvi elemek állatfajonként eltérnek egymástól. A hangutánzó szavak megfigyelt szabályszerűségei miatt egyesek nagy területen ismertek, másoknak viszont nyelvi és táji sajátosságaik is vannak. Egyes állathívogatók eurázsiai egyezéséből arra következtettek, hogy egykori ősi műveltségi hatásokra, kapcsolatokra utalnak. Az egyezések azonban fakadhatnak a hangutánzás elemi jellegéből is, ahogy például a gyermeknyelvi szavak esetében is kimutathatók távoli területek közötti hasonlóságok. Az állathangutánzó szavak és az állatok kicsinyeinek megnevezése gyakran azonos, ez azt mutatja, hogy a hangutánzásból állatnév, főleg állatok kicsinyeinek a neve válhat. A magyar *csikó* szó például ilyen hangutánzó eredetű (Földes 1977: 82). A környezetünkben élő szinte minden állattal kapcsolatos kommunikációra van példa a gyermekfolklorban. Például: *Apró túró, / Az lesz a jó, / Lub-lub-lub, / Udri-udri-udri* (pulyka), *Vau, vau, / Én ör-zöm a há-zat!* (kutya), *Kukuró, kukoro, / Ugorka, ugorka* (galamb) (Faragó–Fábián 1982: 195–203). Az állatok hangjának összehasonlító nyelvi utánzása is megfigyelhető a gyermekfolklorban (Faragó–Fábián 1982: 196):

A farkas: Au-u-u-ú, / Adós nekem ez a falu!

A kiskutya: Megadom, meg, meg, / Megadom, meg, meg!

A nagy kutya: Nem adom, nem, nem, / Nem adom, nem, nem!

Énekekkel kommunikálás. Az ének is kommunikáció, és nem pusztán zenei, hanem szövege kapcsán nyelvi is. A görög mitológiában Orpheusz énekével és zenéjével az emberek mellett az Alvilág uraira, halottakra, vadakra és növényekre is hatni tudott: „énekére meglágyultak a tigrisek, megindultak a kemény tölgyfák” (Trencsényi-Waldapfel 1976: 269).

Beszéd az állatokhoz. Assisi Szent Ferenc – középkorban Magyarországra is eljutott – két legendájában is felbukkan az állatokkal való beszéd: Szent Ferenc prédikál a madaraknak, és meggyőzi az embereket gyilkoló farkast. A „naiv költészettel átszőtt legendának talán a fordult farkasról szóló csoda a legjellemzőbb része: Az fordólt farkasról, ki Bódog Ferencnek miatta fordóla nagy szőléségre”. Az állatok nyelve, az állatok nyelvén való tudás persze izgatja az embereket. Ezt mutatja az „állatok nyelvét értő juhász” mese egyik motívuma: a szegény juhász megment egy kígyót a tűzből. A kígyó (vagy apja – újabb „emberi” motívum) hátlából azzal a képességgel ajándékozta meg a juhászt, hogy értse az állatok beszédét. Módszere: a szájába kígyókövet ad, vagy egy darabot a fehér kígyó húsából. Azzal a feltétellel kapja meg a tudást, hogyha azt bárkinek elárulja, meghal... (Kovács 1979: 707–8).

Vadgyermek. A Föld minden gyermeke spontánul is közvetlen kapcsolatban van a körülötte lévő állatokkal, vonzódik hozzájuk, beszél hozzájuk, és az állatok többsége a gyermeket nem bántja. Részben ehhez a jelenséghez fűződnek a kitett gyermek, a vadgyermek, a farkaskölyök vagy Maugli története: vagyis azok, amikor egy-egy elveszett vagy kitett gyereket az állatok neveltek fel. Am amíg például a Maugli Kipling fantáziájának a terméke, a Hansági-lápból felbukkanó, majd újra eltűnő Hany Istók történetének reális alapjai vannak. A forrásokból és a Rába, Répce, Ikva körüli falvakban elterjedt mondákból kiderül, hogy – az 1749-ben – egy beszélni nem tudó gyermeket találtak a határban (erdőben, mocsárban). A mondák még hozzáteszik: félig ember volt, félig hal, ujjai között úszóhártya feszült, főtt ételt nem evett, kígyókkal, békákkal táplálkozott (Faragó 1981: 1). Ezekre azonban nem utalnak a történeti anyagok. Hasonló esetek még napjainkban is előfordulnak. A gyámügyi szakemberek találtak rá egy fiúra, aki óvodás korában jobbára a kutyákkal élt, velük evett és ugatott, négyéves korában nem beszélt, de metakommunikációs készsége fejlett volt (Hajba 2011: 12). Talán az ő esetének folytatása: a kőszegi gyógypedagógiai intézménybe került hatévesen egy tatabányai kisfiú, aki addig a kutyákkal együtt lakott, csak gügyögni tudott – akkor tanították meg beszélni (Hajba 2010: 5).

„Beszélgetés” a kedvencekkel. Beszélgetni csak az ember tud, az állatok mindenfajta hangokkal, mozdulatokkal, magatartással közvetített információcserevel kommunikálnak. A családi állatok esetében „a gazdák túlnyomó többsége beszél a kutyájához, nagyjából úgy, ahogy a 2-3 éves gyerekekhez szoktunk. A kutyák pedig érdeklődve néznek, hallgatják a beszédet, és azután cselekszenek valamit, az egyik így, a másik amúgy. A gazda nem várja, hogy a kutyája válaszoljon, de azt elvárja, hogy megértse, és megköveteli, hogy úgy tegyen, ahogy mondta. A gazdák teóriája tehát az, hogy a kutyák megértik az emberi beszédet, vagy legalábbis annak egy részét. Ha ez az elképzelés nem lenne olyan általános, akkor valószínűleg nem beszélnének annyit a kedvenceinkhez” (Csányi 2012: 207). Az állatok egymás közötti kommunikációját pontos megfigyelések alapján Konrad Lorenz (1976, 1993) alaposan tanulmányozta, hangsúlyozottan az állat szemszögéből: „Kár, hogy nem tud beszélni, hiszen ért minden szót” (Lorenz 1993: 140). Megfigyelések szerint egy átlagos kutya legalább 30–40 szót megért, ráadásul „ők maguk is kitalálnak és értelemszerűen használnak egyszerűbb sza-

vakat. [...] külön hangja van a kérdésnek, a méltatlankodásnak, az idegen vagy az ismerős jelzésének, de ezek nem az állatoknál szokásos, öröklött kommunikációs jelek, hanem tanultak, [...] igyekeznek utánozni a beszédünket. Még hozzá célszerűen, a megértetés szándékával” (Csányi 2012: 207). „Az ugatás tulajdonképpen az ember tagolt beszédének az utánzása. Sok értelme még nincs, de már hasonlít” (Csányi 2013: 183). Ez a másik oldalról (az ember oldaláról) is hasonlóan működik, etológusok által végzett kísérletekben „mindenki jóval a véletlen szint felett találta el, hogy milyen szituációból származtak az ugatások” (Gácsi–Pongrácz 2006: 137). Ráadásul „a kutyák, ha figyelünk rájuk, maguk is kérdeznek. A kérdező információt vár. Ha reggel [...] megkérdezi, ki megy vele sétálni, a választ elfogadja. Nem tud beszélni, és a kérdése csak az én emberi, szociális megértésem keretében értelmezhető, de a megértés egyértelműen következik abból, ahogy ő a válasz után viselkedik” (Csányi 2012: 216). Elmondhatjuk tehát, hogy „a kutyákkal folytatott kommunikáció nem egyoldalú, nemcsak az ember mond, mutat, kér vagy kérdez valamit, hanem a kutyák is ezt teszik. A kommunikáció kétoldalú. A kutyák is igyekeznek a nekik fontos dolgokról számunkra érthető közléseket nyújtani” (Csányi 2012: 219). A családi állatokhoz való (interspeciális) beszéd a mindennapi kommunikáció szerves része. Horváth Krisztina (2018) megállapította, hogy az állatokkal való kommunikációra leginkább a rövid, tömondatok, az utasítás, parancs, kérdés; a megszólítás a jellemző; nincsenek vagy csak nagyon jelzésszerűek a leíró vagy narratív részek. Például:

Mi van, megfáradtál? Ennyi? Ennyi tellett? Macsesz! Még nincs a 10 perc, az biztos! Na, na. Elfáradtál, mi? Sok dolgoz volt ma. Fáradt macska. Hm, nem? Nem. Jajj, te! Na gyere le! Gyere le, hadd szeretgesselek meg! Na miért, na. Jól van, na. Nagy macska. Te. Jajj, az vagy. Nagy tohonya dög. Az vagy bizony. Mutisd ki a fogad. Jól van. Szép cica. Na, a kezem nem játék. Te. Vérengző állat. Tappancs! Tappancs, tappancs, tappancs... (Horváth 2018: 283).

A szövegrészletből kiderül a sajátos, kisgyermekhez is hasonlóan szóló, szülői-nevelői hangnem, kedveskedő beszédmód: becéző-játékos (tegező formájú) megszólítás, tréfás feddés, tanító-nevelő szándékú utasítás, helyreigazítás, sok dicséret, ismétlés. Mindez tömondatokban, jól tagolható-ritmizálható egységekben, és sok indulatszó (mondatszó) használatával valósul meg. Több olyan kísérletről tudunk, ahol állatokat próbáltak megtanítani az emberi nyelvre vagy az emberi nyelvre jellemző kommunikációra, sikertelenül. Egyetlen állat sem tudta átlépni az absztrakciónak azt a szintjét, amely az emberi nyelv jellemzője, amely azt a bizonyos evolúciós „megugrást” jelentette, és elindította a kulturális evolúciót.

3.3. Interspeciális kommunikáció: az állat kommunikál az emberrel

Némely állat ösztönösen is tud kommunikálni az emberrel: gondoljunk csak a háziállatokra, amelyek minden eszközzel igyekeznek felhívni a gazdájuk figyelmét arra, hogy ideje lenne a táplálékukat odaadni. Olyan ritka példák is előfordulnak,

hogy egy-egy állat valamilyen vészjelzéssel megmenti egy ember életét. Sok példát tudnának mondani erre a jelenségre az állattartók. Egyes állatok megtaníthatók bizonyos jelzések vételére és adására, de ezek a jelzések soha nem állnak össze emberi értelemben vett beszéddé. Az ember képzeletében azonban léteznek beszélő állatok. Az irodalomban az állatszereplők emberi módra beszélnek. Tamási Áron Jégtörő Mátyás című regényében a sas végrendelet formájában mondja ki véleményét az emberről. A főszereplő, Mátyás elbizonytalanodik az újabb és újabb beszélő állatokon, rossz szellemet vél bennük, el akarja vágni a sas nyakát. Ekkor a sas ezt mondja:

Ne késlekedj, hanem vágd el a nyakamat, amit megadással ime lefektetek a lábad elé. Vágd el irgalom nélkül! De ha elvágtad, akkor menj, és vágd ki mind a fákat is a kertedből, tépd ki a virágokat, süsd meg a tüzet és égesd el a vizet, öld meg a méheidet, koncold fel a kutyádat és macskádat, pusztíts el minden állatot és növényt, de legjobb lesz, ha egyszerre felfordítod a világot a nappal, a holddal és a csillagokkal együtt. Mert amíg ezt meg nem teszed, addig szellem mindig és mindenben lesz!

Mátyás ekkor kiejtette kezéből a fejszét, és zokogni kezdett: *Bocsáss meg nekem...* (Tamási 1980: 125). Ebbe a jelenetbe, egy (lelkes) állat, a sas gondolataiba sűrítette bele Tamási Áron a mű legfontosabb gondolatait.

4. Állat és ember ősi közössége

Várkonyi Nándor (2009: 37–78) a csoportosan élő méheknél és hangyáknál keresi az értelem korai formáit. Feltételezi, hogy „az ember eredetileg benne élt a világot fenntartó nagy harmóniában, teljes közösségben a természettel. Tárgya volt a rendnek, mint a növény és az állat” (Várkonyi 2004: 401). Ez pedig benne van az ember „ősemlekezésében”. A világ minden részén fellelhető hasonló szövegek, motívumok (Paradicsom-mítosz, barátság az állatokkal, teremtés, bűnbeesés, vízözön) alapján Várkonyi feltételezi, hogy ezekben az emberiségnek valós, közös emlékei vannak leírva. Valamikor szerves együttélés a természettel (Paradicsom), az állatvilághoz való szoros kötődés (az értelem jelei az állatoknál, az állati múlt jelei az embernél). „Az alapok oly mélyre nyúlnak, hogy elvesznek tudatalatti világunkban” (Várkonyi 2009: 485). Az ősi ember a „paradicsomi tudás” által együtt élt a szelíd állatokkal. Nem „természetközelségben” élt, ahogy a tudomány terminusa állítja, hanem benne élt a természetben, kozmikus kapcsolatok közepette (Várkonyi 2009: 243). Az ősi letűnt, de vágyakban, emlékekben élő egyetemes világ: a Paradicsom, a harmónia világa. Ezért is él az emberben a sóvárgás az elveszett paradicsomi boldogság után. „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban (az ember) együtt élt az állatokkal, ismerte a természetüket, értette a beszédüket” (Várkonyi 2009: 345). Mindezt az általunk ismert történelem előtti időre teszi. „Tény, hogy az általunk ismert, történelmi idők kezdete óta az ember egyetlen vad növényt sem tudott megnevelni, egyetlen vad-

állatot sem háziállattá szelídíteni. [...] A mondák és mítoszok tisztában vannak a házínövények és állatok régi eredetével... [...] A mítoszok nyelvén ez annyit mond, hogy szelídítésük valamely magasabb tudás műve” (Várkonyi 2009: 254). Az elképzelés hibája, hogy ebben a történelem előtti korban az ember föltehetőleg még nem beszélt. Hasonló kommunikációja lehetett, mint az állatoknak. De talán ezért is „érthette” egymást állat és ember. A „régiben ember nem racionális lény volt, nem fogalmakat használt, hanem természeti lény, azért a természet nyelvén, azaz képekben beszélt” (Várkonyi 2009: 339). A paradicsom, az állatok és az ember harmonikus világának léte, emlékének nyomai felbukkannak Mircea Eliade, román folkloristánál is. A sámánok extázisba esése során az állatok hangjának utánzása kapcsán említi a paradicsommítoszokat. „A sámánok állathangutánzása, ami oly nagy hatást gyakorolt a megfigyelőkre, s amit az etnológusok oly gyakran ítélnék holmi kóros megszállottság megnyilvánulásának, valójában az állatok barátságának visszaszerzésére és következképp az őseredeti Paradicsom helyreállítására irányuló vágyat tükrözi” (Eliade 2006: 108). Féja Gézánál is visszacseng az aranykor, a paradicsom létének feltételezése: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak a 'aranykorról', midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymás nyelvét” (Féja 1970: 84). Eliade a Paradicsom stabilan velünk élő képéből erre következtet: „A mítoszok, amelyek ezt az ideológiát alkotják, a lehető legszebbek és leggazdagabbak közé tartoznak: a Paradicsomról és a bukásról szólnak, az őseredeti emberi halhatatlanságáról és kapcsolatáról Istennel, a halál eredetéről és a szellem felfedezéséről...” (Eliade 2006: 108–9). A „beszélő” állatok képe, az embernek az állatokkal való kommunikációja, ennek régmúltba nyúló egyetemes (univerzális) műfajai az embert visszavezetik kialakulásának kezdeteihez.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi értekezések 137.)
- Balázs Géza 1994. Kácsanyikató, libanyomorító. *Magyar Nyelv* 90: 331–2.
- Balázs Géza 2018. *Folklórból stilizált világgép. Nyelv és stílus Tamási Áron csonka trilógiájában*. *Magyar Nyelv* 114: 302–319.
- Csányi Vilmos 2008. *Kis etológia*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos 2012. *A kutyák szőrös gyerekek*. Libri Kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos 2013. *Segítség, kutyás lettem!* Libri Kiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea 2006. *Mítoszok, álmok és misztériumok*. Cartaphilus, Budapest.
- Erdélyi István 2012. *Magyar őstörténeti minilexikon*. Cédrus–Napkút, Budapest.
- Faragó József és Fábián Imre (közéteszi) 1982. *Bihari gyermekmondókák*. Kriterion, Bukarest.
- Faragó Sándor dr. 1981. *Mi lehet az igazság Hany Istók körül?* Rábaközi Múzeum, Kapuvár.
- Farkas Henrik 1982. *Legendák állatvilága*. Natura, Budapest.
- Féja Géza 1970. *Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Földes László 1977. *Állathívogató*. 82. In: Ortutay Gyula főszerk. 1977.
- Gácsai Márta–Pongrácz Péter 2006. Kommunikáció a csoportban: kutya–ember csoport. In: Miklósi Ádám – Topál József (szerk.): *Kutyagondolatok nyomában*. Typotex, Budapest, 117–33.
- Hahn István 1980. *Istenek és népek*. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Minerva, Budapest.

- H. L. 1993–2010. Bestialitás. In: Diós István (főszerkesztő) – Viczián János (szerkesztő): *Magyar katolikus lexikon*. I–XV. Szent István Társulat, Budapest. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/bestialit%C3%A1s.html>. (2018. május 21.)
- Horváth Krisztina 2018. Az interspecifikus kommunikáció szintaktikai jellegzetességeiről. In: Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszzerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Tanulmánykötet. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 277–86. (Magyar Szemiotikai Tanulmányok 41–42.)
- Kovács Ágnes 1977. Állatmese. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 82–3.
- Kovács Ágnes 1977. Állatsegítő. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 83–4.
- Kovács Ágnes 1977. Állatóságok. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 84–5.
- Kovács Ágnes 1977. Állatvőlegény, állatmenyasszony. 90. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 90.
- Kovács Ágnes 1979. Kakas tanácsa. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 707–8.
- Lorenz, Konrad 1976. *Salamon király gyűrüje*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Lorenz, Konrad 1993. *Ember és kutya*. Katalizátor Iroda, Budapest.
- Maácz László 1977. Állatutánzó táncok. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 89.
- Malinowski, Bronislaw 1953. The problem of Meaning in primitive languages. In: Ogden, C. K. – Richards, I. A. (eds.): *The Meaning of Meaning*. New York, London.
- Miklósi Ádám – Topál József – Csányi Vilmos 2003. Kivel lehet még „beszélgetni”? – A fajok közötti kommunikáció problémája, különös tekintettel az ember-kutya kapcsolatra. *Magyar Tudomány* 8: 998.
- Ortutay Gyula főszerk. 1977. *Magyar néprajzi lexikon*. Első kötet. Akadémiai, Budapest.
- Ortutay Gyula főszerk. 1979. *Magyar néprajzi lexikon*. Második kötet. Akadémiai, Budapest.
- Pajor László 2014. *A műezzin hangja*. Szerzői kiadás, Szeged.
- Pál József – Újvári Edit 2001. *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Budapest. Forrás: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm (2018. május 21.)
- Szenti Tibor 1985. *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Gondolat, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tamási Áron 1980. *Jégtörő Mátyás*. Szépirodalmi, Budapest.
- Trencsenyi-Waldapfel Imre 1976. *Görög regék*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Ujváry Zoltán 1977. Állatalakoskodás. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977, 80.
- Vajda Mária 1988. *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*. Erdei Ferenc Művelődési Központ, Kecskemét.
- Vargha Katalin 1988. Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához. In: Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 13–57.
- Vargha Katalin (összeállította) 2010. *Magyar találós kérdések 19. századi antológiája*. Tinta, Budapest.
- Várkonyi Nándor, 2004. *Pergő évek*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Várkonyi Nándor 2009. *Az elveszett paradicsom*. Második, javított kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Voigt Vilmos 2014. *A folklorisztika alapfogalmai*. Argumentum, Equinter, Budapest.

Egyéb idézett helyek:

- Hajba Ferenc 2010. Speciális iskola a léthatáron. *Népszabadság*, 2010. júl. 13. 5.
- Hajba Ferenc 2011. Farkas Berci stációi. *Népszabadság*, 2011. aug. 13. 12.

Balázs Géza
 egyetemi tanár
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
 PKE Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék

SUMMARY

*Balázs, Géza***Zoomorphic humans and talking beasts**

This paper in anthropological linguistics and the anthropology of art offers a cultural historical and linguistic systematization of phenomena pertaining to a close relationship between animals and humans, as well as transitional creatures. Its sections are as follows: 1. Animals as symbols. 2. Zoomorphism: animal-human relationships and transitions: animals and children, non-human forefathers of man (origin myths), hybrid creatures (freaks), imitation of animals (animal imitation dances, vocal mimicry of animals), animal-human sexuality (bestiality, sodomy), friendship/relationship of animals and humans, transmigration of souls. 3. Anthropomorphism (extended zoomorphism): animals behaving like humans, speaking (writing) animals. (a) Inter-animal communication: animal talks to animal, (b) Inter-species communication: man talks the language of animals, communicates with animals: mimicry, communication by singing, talk to the animals, wolf children, "conversation" with pets; animal communicates with human. 4. The ancient symbiosis of man and beast. The relationship between animals and humans is organic, natural, self-evident, ancient, and is continuously present in human culture, communication, and our everyday lives.

Keywords: anthropomorphism, zoomorphism, ethnolinguistic universals, animal/human transitions, hybrid creatures, the speech of animals, inter-animal/interspecies communication

Konstrukciós nyelvtani leírás a *be-* igekötős igék kapcsán – a magyar mint idegen nyelv nézőpontjából

1. Bevezetés

A tanulmány a *be-* igekötős igék példáján keresztül vizsgálja az igei argumentumszerkezet és az igei jelentésszerkezet kapcsolatát konstrukciós nyelvtani szemléletben. Célja a már meglévő funkcionális-kognitív leírások segítségével bemutatni a predikátum és az argumentumszerkezet konstrukcióként történő kezelésének lehetséges módját a magyar mint idegen nyelv tanításában. A *be-* igekötős konstrukciók korpuszvizsgálatának segítségével példát ad a grammatika használatalapú tanítására, bemutatva a lehetőségeket és a nehézségeket egyaránt.

Míg nemzetközi szinten több tanulmány foglalkozik a konstrukciós nyelvtan idegennyelv-pedagógiai alkalmazásával az angol, a spanyol, a német vagy akár a francia mint idegen nyelv tanításában (De Knop–Dirven 2008; De Knop–Gilquin 2016; Ellis 2013; Manzanares–Rojo López 2008), addig a magyar nyelvre vonatkoztatva csak néhány elméleti tanulmány ad némi adalékot az idegennyelv-pedagógiai alkalmazás lehetőségéről (Borsos 2012; Dóla 2014; Tolcsvai Nagy 2014). Az elméleti megállapítások gyakorlatba ültetése pedig még várat magára.

2. Konstrukciós nyelvtan és idegen nyelvi grammatikatanítás

A konstrukciós grammatika a forma és a jelentés egységét teremti meg az egyes nyelvtani szerkezeteket konstrukcióként bemutatva. A konstrukciók olyan szimbolikus nyelvi egységek, amelyek (1) jelentése motivált, (2) a prototípuselv figyelembevételével hálózatokba rendeződnek, (3) teljes nyelvi leírást adnak a szemantikus konstrukcióktól az idiómáig egy taxonomikus hálózaton (Croft 2010). Mindezek alapján alkalmasnak látszanak a nyelvtan kommunikatív tanítására az idegen nyelvi órán. Amellett, hogy az egyes konstrukciók rendszert alkotnak, a jelentés felőli megközelítésük és a kontextusban való értelmezésük segíti a nyelvtanulókat az egyes szerkezetek kommunikatív funkciójának a megértésében, a tanult szerkezet szituatív használatában.

Elemzésemhez azért választottam a szintaktikai konstrukciók szintjét, mert véleményem szerint itt ragadható meg leginkább a grammatikai forma a hozzátartozó kommunikatív funkcióban. Emellett a konstrukciók hálózatos elrendezése, mint látni fogjuk, komoly jelentőséggel bírhat taníthatóságuk szempontjából.

A mondat szintjén a grammatikai konstrukciók egy jelenetet alkotnak, ez a fogalmi konstrukció a mondat (Tolcsvai Nagy 2013a: 279). A jelenetleképezésben a nyelvtani konstrukciók szintjén kiemelt jelentőségű a perspektíváltság, illetve a profilálás, amely a trajektor-landmark viszonyban jelenik meg (Tolcsvai Nagy 2013a: 142). A profilálás megmutatja, hogy az eseményszerkezetnek mely része került előtérbe, ez a grammatikai struktúra szintjén megjelenik a szórendben, de ahogyan a példa is mutatja, a lehetséges argumentumok formájában is (például: *Péter vásárol [egy kiló krumplit] [a boltban]* vs. *Péter bevásárol [a boltban] [a vacsorához]*).

A tanításban jó kiindulópontot jelent az egyes jelenetekben alapuló csoportosítás, illetve azon belül az egyes konstrukciók prototípuselv mentén haladó bemutatása. Azért is járhatunk el így, hiszen mindezek sematikus leírhatók. A lépések, amelyekben ez megtörténhet: 1. a jelenet bevezetése, 2. egy, a jelenetet leképező prototipikus példány, illetve gyakori megvalósulásainak a megmutatása, 3. további példányok képzése a prototipikus példány, illetve a minták alapján. A Langacker-féle kategorizációs viszonyok (Langacker 1987: 12–3), illetve a Goldberg-féle öröklődési láncok sugaras elrendezése (Goldberg 2006) lehetőséget kínál a fenti módszertani stratégia kidolgozásához: „[I]nduljunk el a prototípustól, majd haladjunk a nagyobb nyálábok felé, és eközben eleinte a leggyakoribb, legalapvetőbb igékre fókuszáljunk. A konstrukcióval kapcsolatban csak fokozatosan szerzünk teljes, a konstrukció konvencionális használatára vonatkozó tudást is magába foglaló jártasságot” (Langacker 2014: 30).

A továbbiakban – egy grammatikai szerkezet konstrukcióalapú leírásának példaként – a predikátum és az argumentumok viszonyát vizsgálom a *be-* igekötős konstrukciókban. Azért ezt a grammatikai jelenséget választottam, mert egyrészt ezeknek az igéknek a funkcionális-kognitív leírása elég részletes a magyar szakirodalomban (Szili 2005; Tolcsvai Nagy 2013b; Tóth 2014), másrészt a *be-* igekötős komponensszerkezet szemantikailag jól kidolgozott és transzparens (Tolcsvai Nagy 2013a: 271–5).

3. A predikátum és argumentum mint konstrukció

Az argumentum a predikátumhoz úgy kapcsolódik, hogy kidolgozza annak egy releváns alstruktúráját. Fontos, hogy a viszony nem az ige argumentumszerkezetéből vezetődik le, és nem is a belső jelentésszerkezet az elsődleges, hanem az általa motivált konstrukció, amely valamilyen jelenetet képez le. Erre a jelentre irányul a jelentése (Tolcsvai Nagy 2013a: 330).

Az egyes jeleneteket az ige jelentésszerkezetéből kiindulva kategorizálhatjuk. A konstrukciók a prototipikus szerkezetektől indulva haladhatnak az egyre sematikusabb jelentés felé (a *be-* igekötős igék esetében például a 'belépés zárt térbe' jelenettől a metaforikus jelentésű jelenetekig: *bejön a szobába* → *bejön az utcába* → *bejön a képbe* → *bejön az a lány* ['tetszik az a lány']). A jelentésszerkezeten alapuló kategorizáció lehetséges módjának a bemutatásához a következőkben megvizsgálom a *be-* igekötős konstrukciók szakirodalmi elemzéseit.

Ezek eredményeit felhasználva, a Magyar nemzeti szövegtár adatain alapuló Mazsola adatbázis példáinak a segítségével tesztek megállapításokat a szemantikai kategorizáció módszertani alkalmazásához.

4. Funkcionális-kognitív leírások a *be*- igekötős igék argumentumszerkezetéről

A számos, erről az igecsoportról készített korábbi tanulmány közül a funkcionális-kognitív szemléletmódjuk miatt hármat emelek ki: Tóth Katalin (2014) tanulmánya mellett Szili Katalin (2005) és Hegedűs Rita (2004) írásait. Azt vizsgálom, hogyan csoportosítják a *be*- igekötős igéket, és ez a csoportosítás mennyiben használható az idegennyelv-pedagógia nézőpontjából.

4.1. Funkcionális leírások

Szili egyaránt végez szemantikai és szintaktikai csoportosítást. A szemantikai vezérlőelve a grammatikalizáció, amelyet „szemantikai kiüresedésként” határoz meg (Szili 2005: 151). Megvizsgálja, hogy a grammatikalizációval párhuzamosan hogyan változik a vonzatkeret. Egyrészt az argumentumok szerint csoportosít, illetve külön csoportokat állít fel aszerint, hogyan változik a trajektor és a landmark az egyes csoportok tagjainál. A szintaktikai szerkezetben zajló jelentésbeli változásokat kognitív keretben közli, a metaforizáció folyamatában elemzi. Ezzel együtt nem kapcsolja össze a szintaktikai és a szemantikai változásokat egy közös rendszerbe.

A kognitív nyelvelírás alapelve szerint a kettő együtt történik, a szintaktikai kapcsolatok közvetlenül motiváltak a szemantikai változással (Tolcsvai Nagy 2013a: 279). A konstrukciós grammatika a grammatikalizációt sematizációként írja le, így nem a szemantikai kiüresedés folyamatát követi nyomon, hanem azt, hogy ugyanaz a jelenet hogyan játszódik le egyre távolodva a prototipikus példánytól mintegy sémaként (Tolcsvai Nagy 2013a: 57). Ez a szemlélet azért lehet közvetlenül célravezetőbb az idegennyelv-tanításban, mert így nem kell két kategória (szemantika és szintaxis) között váltani, illetve hidakat keresni, hanem egy közös rendszerben vizsgálható ugyanaz a grammatikai szerkezet.

Hegedűs ezzel összhangban azt is megállapítja, hogy a vonzat az igekötő, illetve az ige szemantikájából fakad, valamint hogy „az ige vonzatkerete az ige szituatív jelentésétől függ”, sőt a skaláris változásra és a közös rendszerszerű szerveződésre szintén felhívja a figyelmet, kiemelve, hogy nem állandó kategóriákról van szó az argumentumok tekintetében, hanem egy lexikalizálódási folyamat változó stádiumairól (Hegedűs 2004: 246). Ezzel együtt saját kategóriáinak felállításakor nem veszi figyelembe a folyamat szemantikai motiváltságát, így nem ad teljesen rendszerszerű leírást, ahogyan azt a sematizációt alapul vevő, prototípus-*el*vű konstrukciós grammatika teszi.

4.2. Az igei jelentésszerkezet funkcionális-kognitív leírása

Tóth Katalin a kognitív szemantika eredményeit széleskörűen felhasználva csoportosítja a *be-* igekötős igék előfordulásait (Tóth 2014). Egyes csoportjai az ige jelentésszerkezetén alapulnak, azon belül a prototípuselv mentén szerveződnek. Központi példánynak a *bemegy* igét tekinti, amelyben a *be-* elsődleges térbeli irányulást, a *megy* pedig szándékos térbeli előrehaladást jelent, így közös jelentésszerkezetük alapján jól megfelelnek a prototipikus példánynak.

Az első csoportba a térbeli irányulást kifejező igék sorolhatók, amelyeket a szerző három alcsoportra bont (i. m. 94–7). A fizikai térben való mozgás igéi (*bemegy*, *belép*) mellett a CÉLT ÉS IRÁNYULÁST a középpontba állító igék (*beköszön*, *bekiabál*) és ennek a kategóriának a tranzitív igéi (*bevisz*, *betesz*) is megjelennek. Vonzatszerkezet szempontjából ez a csoport alapvetően a valahonnan valahová struktúrával rendelkezik, természetesen a tárgyias igéknél megjelenik a tárgy is: *Bemegy (a kertből) a házba*; *Beköszön az utcáról a szobába*; *Bevisz a kamrából a konyhába egy kiló krumplit*.¹

A második csoport már jobban eltávolodik a *be-* igekötős ige szemantikai prototípusától, így az argumentumszerkezetben is változás érzékelhető. Ide tartoznak az elvont térjelentéssel rendelkező igekötős igék. A landmark egyre erősebb metaforizációjával az időbeli végpont kerül előtérbe (például: *beír*, *bead*, *bejelent*). Ezen igéknél eltűnik a térbeli haladás közvetlen jelentése, így az ige is a tárgyi és a lativusi vonzatokat dolgozza ki: *István bead egy papírt a hivatalba*; *A tanár beír egy jegyet a naplóba*.

A térjelentés tovább sematizálódik. A harmadik csoportot a felületi térjelentéssel rendelkező igekötős igék (*beken*, *bekormoz*) alkotják. Ebben a csoportban már eltűnnek a helyhatározói vonzatok. A felületet, amelyre a cselekvés irányul tárgyrag fejezi ki: *Bekeni a gyerek arcát*; *Befesti a házat*.

Az utolsó csoportba a térjelentés nélküli igekötős igék kerültek. Egyrészt azok az igék, amelyek jelentésében a folyamat időbeli végpontja hangsúlyozódik (*befejez*, *begyűjt*), másrészt a lexikalizálódott igekötős igék (például: *bevásárol*, *berüg*). Míg a már sematizálódott térjelentésű (azaz az időbeliség végpontját kidolgozó) igék argumentumszerkezetében megjelenik a tárgyi vonzat (*Befejezek egy könyvet*), addig a lexikalizálódott igekötős igék önállóan, vonzat nélkül is megjelenhetnek, illetve szabad bővítményekkel egészíthetők ki: *Bevásárol (a boltban)*; *Berüg (minden este) (a kocsmában)*.

Jól látható, hogyan alakul a jelentés változásával együtt az argumentumszerkezet. A konstrukció szemantikai és grammatikai oldala nem választható el, együtt láthatjuk a sematizálódást mindkét területen: a folyamat szintaktikailag és szemantikailag párhuzamosan történik.

¹ Az idézett tanulmány problémafelvetéséből adódóan Tóth Katalin az igéket nyelvjárási előfordulásban adja meg. A fenti példamondatok Tóth igei példáit felhasználva jelen tanulmány szerzőjétől származnak.

4.3. Az igei jelentésszerkezet és az argumentumszerkezet kapcsolata: módszertani megfontolások a magyar mint idegen nyelv tanításában

Az igei jelentésszerkezetből kiindulva a fentiek alapján jól átláthatók és hálózatba rendeződnek egy adott igei forma, jelen esetben a *be-* igekötős igék példányai. Ezt a felosztást alátámaszthatjuk az igéket és azok bővítményeit korpuszba foglaló Mazsola adatbázis példáival is. A következőkben a *be-* igekötős igék listájáról mutatok be a korpusz keresőeszközének segítségével kiválasztott példákat az egyes szemantikai csoportokra, az igevonatokkal együtt, hogy illusztráljam az adott konstrukció tanítását.

- (1) *A fiú bemegy a kertbe.*
- (2a) *A csontokat beviszik a múzeumba.*
- (2b) *Bevittem a kávé.*
- (2c) *A gyerekeket megint beadtuk a síiskolába.*
- (3a) *A bőrönd elvesztését bejelentette.*
- (3b) *A brit kormány bejelentette, ...*
- (4) *Befestették a táblát.*
- (5) *Befejeztem a játékot.*
- (6a) *Bevásárol az áldott házmesterné.*
- (6b) *Előbb bevásároltam napi élelműnket a boltban.*
- (6c) *Ákos rögtön berúgott.*
- (6d) *A pálinkától némán berúgtunk.*

Kiindulópontnak tekinthető a prototipikus lativusi bővítményű *bemegy* ige, amely az (1) mondatban a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát dolgozza ki, az ige jelentésszerkezetéből a séma CÉL részét kiemelve. Ehhez az igecsoporthoz prototipikusan a lativusi bővítmény kapcsolódik. Hasonló sémát valósítanak meg a (2) példa mondatai is, de az ebbe a csoportba tartozó igék jelentésszerkezete nemcsak a CÉL konceptualizációját megvalósító vonzatot tartalmazza, hanem kidolgozódik egy másodlagos figura, egy páciens, amelyre hat ez a mozgás. A (2a) mondat mindkét lehetséges vonzat kidolgozását megvalósítja, de kiemelten jelennek meg azok a fizikai tárgyak (*a csontok*), amelyek elszenvedik ezt az állapotváltozást. A csoport igéinél megjelenő tárgyi vonzat kiemelt szerepét mutatja az is, hogy az ide tartozó igéknél a CÉLT kidolgozó helyhatározói vonzat el is maradhat (l. [2b]) szemben a tárgy megjelölésével (természetesen ez megtörténhet a kontextus segítségével is). Fontos a tanítás során is megmutatni, hogy ezek az igék metaforikusan is értelmezhetők (vö. [2c]).

A (3) példamondatokkal illusztrált következő csoportnál kezd elhalványulni a konkrét helyhatározói jelentés, továbbra is megmarad természetesen a CÉL kidolgozódása, de itt már metaforikus terek jelennek meg. Ezek a mondatban vagy realizálódnak, vagy sem. Az igei szerkezetek a fizikai dologra (3a) vagy elvont entitásra (3b) vonatkozó állapotváltozást emelnek ki, így a tárgyi vonzat jelenik meg kötelezően mellettük. Hasonló a következő két csoportot megjelenítő (4) és (5) példa sémája is, a (4) esetben a páciensen végbemenő állapotváltozás dolgo-

zódik ki az ige jelentésszerkezetéből, az (5)-ben ez az állapotváltozás temporális. Mindkét esetben tárgyi vonzatokat követelnek meg ezeknek a jeleneteknek a megkonstruálásához az adott csoporthoz tartozó igék.

Végül az utolsó csoportba az önmagukban teljes jelenetet megjelenítő igék tartoznak. Ezeknél az igéknél a *be-* igekötős konstrukciók jelentésszerkezetéhez kapcsolódó CÉL kidolgozása szintén nem irányulásként vagy állapotváltozásként, hanem elsősorban temporális változás formájában jelenik meg: (6). Ezért is állhatnak önmagukban, vonzat nélkül: (6 a, c). Emellett a tanítás során is el kell mondani, hogy kerülhetnek melléjük különböző szabad bővítmények (vö. 6 b, d).

A példák segítségével igyekeztem megmutatni, hogyan mutatható be a magyar mint idegen nyelv tanítása során egy igei konstrukció a jelentésszerkezetéből kiindulva, és hogyan jeleníthető meg egy skaláris felosztásban, amely a tanulás folyamatát erősíti. A fenti példákon látszanak az adott jelentésű igei csoporthoz kapcsolódó argumentumszerkezetbeli változások. Ez a változás egyfajta haladási irányt jelölhet ki a magyar mint idegen nyelvi tanítás során a prototipikusnak tekintett jelentést hordozó példányok felől a kifehéredő, sematizálódott példányok felé (vö. Fazakas 2004: 21–2), ahogyan az argumentumok szintén követik ezt a változást a prototipikus lativusi vonzattól (*bemegy a szobába*) egészen azok eltűnéséig (*berúg*). Mindenképpen fontos tehát a jelentésszerkezet és az argumentumszerkezet párhuzamba állítása, ami a konstrukciós nyelvtan alapfelfogásával teljesen összhangban áll.

Fontos kérdés azonban, hogyan válasszuk ki a prototipikus példányokat. Az igei jelentésszerkezet felől kiindulva a legtranszparensabb jelentés kerül ebbe a helyzetbe. Ha az idegennyelv-tanítás módszertanának szempontjait is szem előtt tartjuk, akkor viszont jelentősége van annak, hogy a leggyakoribb példányokat tekintsük kiindulópontnak, mert ezek szükségesek leginkább a mihamarabbi, hatékony kommunikáció megvalósításához, azaz kiemelt szerepet kap a használatalapú csoportosítás. Egy konstrukción belül szintén a gyakori példányokat érdemes keresni, didaktikailag mindenképpen ezek a prototipikus példányok. Emellett persze fontos, mennyire áll közel egymáshoz a forma és a jelentés. (A *be-* igekötős igék argumentumszintjén a *bejön* igét kiemelve, például gyakori és feltűnő példánynak látszik a *bejön a szobába* szerkezet, a skála másik végén olyan konstrukció állhat, mint a *bejön az ösztinteséged* – l. fentebb.) Az előfordulási gyakoriság és a szalienencia mindenképpen segíti a bevéődést (Boyd–Goldberg 2009). Goldberg (2006: 99) azt is megállapítja, hogy a nyelvtanulók csak akkor használnak egy új igét egy meghatározott argumentumszerkezeti konstrukcióban, ha az ige jelentése elég közel áll olyan igékhez, amelyeket már hallottak ebben a mintázatban megjelenni.

5. Szemantikai központi példány és előfordulási gyakoriság korpuszvizsgálatok alapján

Az idegennyelv-pedagógia módszertani megfontolásait figyelembe véve tehát egy grammatikai szerkezet tanításakor a legkommunikatívabb példánynak kell a taní-

tás középpontjában állnia. Felmerül a kérdés, hogy ez a példány vajon egyezik-e a szemantikailag legtranszparensőbb csoporttal. Ennek vizsgálatához J. Soltész Katalin (1959) kutatásait használom fel, aki szemantikai alapon csoportosította az egyes ősi igekötős igéket előfordulási gyakoriságuk szerint is, majd a Magyar nemzeti szövegtáron alapuló magyar igei szerkezetek szótárának segítségével (Sass et. al. 2010) az igei argumentumszerkezetek gyakorisága szerint csoportosítom a *be-* igekötős igéket, és vetem össze a szemantikai felosztás kategóriáival.

5.1. *Be-* igekötős igék előfordulási gyakorisága jelentéskategóriák szerint

A prototipikusnak tekintett irányjelentést kifejező példányok egyben a leggyakoribbak J. Soltész Katalin vizsgálata alapján (J. Soltész 1959: 123). A történeti korpuszal dolgozó, de a kortárs szépirodalom szókincsét, a sajtónyelvet és a műszaki, politikai szaknyelvet is vizsgáló szerző szerint az általa gyűjtött *be-* igekötős igék nagyjából 80%-a ebbe a kategóriába tartozik (i. m. 123–4). Az irányjelentést J. Soltész tágan értelmezi, a 'zárt tér belsejébe való irányulás' (*bemegy, benéz, beázik*) és a 'belsőségbe kerülés' (*becsuk, becsomagol, behorpad*) jelentéskategóriái mellett ide sorolja a 'bizonyos térnek vagy felületnek a cselekvéssel vagy a cselekvés eredményével való megtöltését' (*befagy, beüvegez, bevándorol*) is (i. m. 108–17). Ez a felosztás eltér Tóth Katalin idézett kategorizációjától, illetve annak több csoportját magában foglalja, de ezzel együtt gyakorisági alapon alátámasztja az irányjelölő jelentés prototipikusságát. Az argumentumszerkezetre vonatkozóan sajnos nem választja szét az egyes csoportokat, illetve mivel ennyire tág kategorizációval dolgozik, nem különülnek el jelentéstani alapon az egyes argumentumtípusok, mint Tóth kognitív szemantikai felosztásában.

A második legtöbb példányt számláló csoportba J. Soltész által perfektiváló funkciót betöltőnek tartott igék kerültek. Az általa vizsgált korpuszban a *be-* igekötős igék mintegy 20%-a tartozik ebbe a csoportba. Végül a hivatalos nyelv „törvénykezési igéknek” nevezett csoportja következik (pl. *beiktat, beválaszt*), a mindig tárgyatlan, a térjelentést már elvesztő igékkel (pl. *beebédel, beborozik*) (vö. Tóth Katalin harmadik csoportját) és a belső jelentésfejlődési igékkel (pl. *beér, beszámol*). Ezt a három kategóriát együtt vizsgálja gyakorisági szempontból. Ezeknél a csoportoknál szintén problematikus az argumentumszerkezet szerinti csoportosítás, amely ismét rámutat a szemantikai elv kizárólagos alkalmazásának a korlátaira az osztályozásban. Az utolsó csoport, mivel inkább történeti szempontokat érvényesít, prototipikusnak tekinthető irányultságot kifejező igéket is tartalmaz. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy a „törvénykezési igékhez” jól köthető a tárgyi és a határozói vonzat, illetve a térjelentésüket elvesztő igék a már említett módon mindig vonzat nélküliek.

A szemantikai kategorizáción alapuló gyakorisági vizsgálat azt mutatja, hogy ténylegesen az irányjelentést kifejező *be-* igekötős igék állnak az első helyen, de az argumentumokat nem figyelembe vevő felosztás önmagában nem segíti a nyelvtanuláshoz szükséges haladási menet kialakítását. A csak funkcionális jelentéstani kategorizálás korlátozottan alkalmazható a nyelvtanítási gyakorlat-

ban, hiszen elválasztja egymástól az adott ige szemantikai és szintaktikai tulajdonságait.

5.2. Be- igekötős igék előfordulási gyakorisága argumentumszerkezet szerint

Az igék legjellemzőbb vonzatkereteit és névszói szókapcsolatait gyakorisági alapon mutató, a Magyar nemzeti szövegtár (MNSZ) adatait felhasználó vonzatszótár (Sass et al. 2010) segítségével megvizsgálhatjuk a 250-es gyakorisági küszöb feletti *be-* igekötős igei szerkezeteket. Ha ezeket sorrendbe állítjuk, akkor a szemantikai alapú gyakorisági csoportosításhoz képest más eredményeket kapunk (l. 1. ábra).

Az adatok kiszámolásához először kilistáztam a vonzatszótárban szereplő *be-* igekötős igéket, majd csoportosítottam őket a vonzatok szerint. (A szabad és kötött bővítményeket nem választottam el egymástól, így egyben vizsgáltam minden lehetséges vonzatot. Ha egy adott igének több vonzata volt, minden egyes csoportba felvettem, így például a *bemutat -bAn, -nAk, -t* ige háromszor, három kategóriánál szerepel.) Az így kapott csoportokban összesítettem az egyes igék példányelőfordulási-számait. Ennek eredményeképpen első helyre a tárgyat vonzó igei szerkezetek kerültek, és csak második helyre kerültek a szemantikai elemzésben a prototipikus előfordulási példányhoz kapcsolódó lativusi vonzatok, majd a szintén helyviszonyra vonatkozó inessivusi és superessivusi vonzatok következnek. A példányszámokból jól látható az is, hogy míg a lativusi vonzat gyakorisága kiemelkedő a többi vonzathoz képest, addig a tárgyi vonzattal szereplő igék száma még ezeknek is több mint háromszorosa.

Példánygyakoriság-alapú sorrend	Vonzat	Igék száma	Példányszám
1.	-t	97	76397
	Hová?	32	20251
2.	-bA	28	19011
	-rA	2	606
	-hOz	1	312
	közé	1	322
3.	Hol?	22	9347
	-bAn	14	6368
	-n	8	2979
4.	-rÓl	5	5819
5.	alany	8	5817
6.	vonzat nélkül	13	3508
7.	-vAl	6	2513
8.	-nAk	6	2450

1. ábra. Az MNSz-ben szereplő, 250-nél magasabb példányszámú *be-* igekötős igék argumentumszerkezete (használt korpusz: Sass et al. 2010)

A tárgyi vonzatok kiemelkedően magas aránya természetesen magyarázható egyrészt a korpusz tulajdonságaival. Az MNSZ nagy számban tartalmaz sajtónyelvi, illetve közéleti szövegeket, amelyek közül sok a J. Soltész által „törvénykezési igéknek” nevezett kategóriába tartozik, és magas arányban állnak tárgyi vonzattal; mások gyakori sajtónyelvi fordulatok (a három legnagyobb példányszámban előforduló, tárgyi vonzatos ige: *bejelent* [6317], *bemutat* [4884] és *befejez* [4022]). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az említett igék ne lennének kommunikatívak az adott stílusrétegen kívül is.

A tárgyi vonzat ezen kívül, leszámítva a J. Soltész által ’zárt tér belsejébe való irányulást’ jelentő első szemantikai kategóriát, már a ’belsőségbe kerülés’ igéinél is megjelenhet, sőt a mindig tárgyatlan igék kategóriáig minden csoportban jelen van. J. Soltész azt is kiemeli, hogy a tárgyasság az olyan mozgást jelentő igéknél is terjed az általa vizsgált szövegekben, amelyek igekötő nélkül tárgyatlanok. Igekötővel viszont tárgyat kapnak: *jár az erdőben* vs. *bejárja az erdőt*. Még a tárgyatlan, igekötő nélküli példányoknál is megjelenhet a tárgyi vonzat speciális nyelvhasználatban (pl. *Ezt a kerek erdőt járom* [J. Soltész 1959: 171]). A jelenséget ő nyelvtörténeti okokkal magyarázza, hiszen korábban a tárgyrag jelölhetett lativust is (az accusativusi-helyhatározói vonzatváltakozás korpusz-alapú elemzését l. bővebben Tóth-Czifra 2015). Emellett megfigyelhető, hogy a neologizmusok között szintén nő a *be-* igekötős igék száma, minden esetben valamilyen többletjelentéssel az irányjelöléshez képest (Ladányi 2007: 266–71; Sólyom 2016). Közöttük vannak olyanok, amelyek korábban igekötő és tárgyi argumentum nélkül álltak (Sólyom 2012, 2016). Az említett példák ugyancsak magyarázhatják a tárgyi argumentum magas számú reprezentáltságát, ráadásul az irányjelentés elhomályosulása (így az ezzel párhuzamos tárgyi argumentum megjelenése) és a gyakoribbá válás egymást erősítő folyamatok (MNyt. 2003: 411).

5.3. Központi példány vs. példánygyakoriság a magyar mint idegen nyelv tanítás nézőpontjából

Miközben láthattuk, hogy a hálózatba rendeződő, prototípuselvre épülő kategorizáció jó kiindulási alapot jelent a nyelvtanításhoz, a prototipikus példány kiválasztása nehézségeket okoz (vö. még Barsalou 1993). A prototípus státusz kiválasztása alapulhat a szemantikai transzparencián, az adott konstrukció nyelvtörténeti kialakulási sorrendjén vagy a példánygyakoriságon is. A fenti elemzés megmutatta, hogy ezek nem minden esetben esnek egybe, ezzel együtt a konstrukciós grammatika irányelvein alapuló sematizáció mint a folyamat előtérbe helyezése – akárhonnan indul ki az adott nyelvtani szerkezet bemutatása – minden esetben segíti a hálózati struktúra kialakítását, amely rendszerszerű alapot kínál az adott nyelvi jelenség tanításához és elsajátításához. Míg a szemantikai alapú kategorizáció egyfajta folyamatosságot biztosított az argumentumszerkezet változásának a nyomon követéséhez, addig a példánygyakoriságon alapuló sorrendiség az adott grammatikai szerkezet kommunikatív használatát erősíti. Nyelvtanításmódszertani szempontból tehát mindkét csoportosítást érvényesíteni kell.

6. Konstrukcióalapú nyelvtantanítás a magyar mint idegen nyelvi órán

A be- igekötős igék példáján keresztül a konstrukcióalapú grammatikatanítás idegennyelv-pedagógiai használati lehetőségére hívtam fel a figyelmet a magyar nyelv tanítása kapcsán. Az olyan gazdag morfológiájú nyelvekben, mint a magyar, különösen nehézséget okoz a nyelvtan kommunikatív szemléletű tanítása. Gyakran a formai jellemzők kerülnek túlsúlyba, és csak hosszabb idő után képes a magyarul tanuló diák megfelelő megnyilatkozások létrehozására. Ezért is kiemelt jelentőségű a jelentés és forma minél egységesebb, ugyanakkor funkcionális megjelenítése. Erre nyújt alkalmat a konstrukcióalapú felfogás.

Az igei vonzatkeretek tanításában a jelentés- és az argumentumszerkezet párhuzamba állítása és változásainak skaláris folyamatba rendezése nagyban hozzájárulhat funkcionális elsajátításukhoz. A diákok rendszerben és kommunikatív funkciójukban szemlélhetik az adott szerkezetet. A kognitív szemléletű megközelítés a jelentéskonstruálásra helyezi a hangsúlyt, így közvetlenül megmutatható a nyelvtanulóknak az adott nyelvtani szerkezet nyelvhasználatban betöltött szerepe, használati lehetősége.

Problémát jelenthet az egyes nyelvtani szerkezeteknél a kiindulási pont, a prototipikus példány kiválasztása, mert miközben a szemantikai változások jelenthetik az alapját az adott szerkezet használati körének, a kommunikatív nyelvtanításban kiemelt jelentőséggel bír a gyakoriság is. Az egyes nyelvtani konstrukciók gyakorisági elven alapuló tanítása mindenképpen elősegíti a hatékony kommunikációt, tehát a két szempontot érdemes párhuzamosan alkalmazni. Előfordulhat, hogy a példánygyakoriság alapján leggyakoribb szerkezet eltér a szemantikai prototipikus példánytól, ilyenkor mindig a kommunikatív értéket kell szem előtt tartani mint legfőbb célt. Ezzel együtt módszertani megfontolásokból a haladási menetben lehetnek eltérések. Ilyen módszertani szempont a haladási menetet tekintve például a transzferhatás is, mivel a tanuló az anyanyelvéhez közelebb álló formát, igei jelentésszerkezetet, vonzatstruktúrát, sémát egyszerűbben tanulja meg az attól távol(abb) állónál (vö. pl. De Knop–Dirven 2008).

További kutatások szükségesek annak megállapítására, milyen haladási menet lenne a leoptimalisabb, ha a fenti szempontokat érvényesítjük az egyes grammatikai szerkezetek tanításában. Ennek pontos kidolgozása és kipróbálása a jövő feladata.

SZAKIRODALOM

- Barsalou, Lawrence W. 1993. Flexibility, structure, and linguistic vagary in concepts: manifestations of a compositional system of perceptual symbols. In: Collins, A. C. – Gathercole, S. E. – Conway, M. A. (eds.): *Theories of memory*. Lawrence Erlbaum Associates, London, 29–101.
- Borsos Levente 2012. Kognitív nyelvészet és idegennyelv-oktatás. In: Parapatics Andrea – Csernák Szuhánszky Debóra (szerk.): *Félúton 7. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola-jának konferenciája*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. (https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/8087/Borsos%20Levente_KESZ.pdf?sequence=1&isAllowed=y 2018.01.29.)

- Boyd, Jeremy K. – Goldberg, Adele E. 2009. Input Effects Within a Constructionist Framework. *The Modern Language Journal* 3: 418–29.
- Croft, William 2010. Construction Grammar. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (ed.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 463–508.
- De Knop, Sabine – Dirven, René 2008. Motion and location events in German, French and English: A typological, contrastive and pedagogical approach. In: Sabine De Knop – Teun De Rycker (ed.): *Cognitive Approaches to Pedagogical Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 295–324.
- De Knop, Sabine – Gilquin, Gaëtanelle (ed.) 2016. *Applied Construction Grammar*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston.
- Dóla Mónika 2014. Lexikon és grammatika kapcsolatáról – különös tekintettel az idegennyelv-tanulásra. *Hungarológiai Évkönyv*, 8–29.
- Ellis, Nick 2013. Construction Grammar and Second Language Acquisition. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (ed.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford University Press, Oxford, 365–78.
- Fazakas Emese 2004. Igeközös igék tanítása idegen anyanyelvűeknek. (Javaslatok). *Hungarológiai Évkönyv* 4: 18–24.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press, Oxford.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar, vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2014. A kognitív nyelvtan jelentősége a nyelvpedagógia számára. In: Vančo Ildikó (szerk.): *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nyitra, 11–36.
- MNSZ = *Magyar Nemzeti Szövegtár* (<http://mnsz.nytud.hu> 2017.12.18.)
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. 2003. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.). Osiris Kiadó, Budapest.
- Manzanares, Javier Valenzuela – Rojo López, Ana María 2008. What can language learners tell us about constructions? In: De Knop, Sabine – De Rycker, Teun (ed.): *Cognitive Approaches to Pedagogical Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 197–230.
- Sass Bálint – Várad Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sólyom Réka 2012. *Becéloz, betámad, bevállal – be* igekötős neologizmusaink szemantikájáról. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK 2010. október 7–8*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 203–13.
- Sólyom Réka 2016. Napjaink néhány *be* igekötős neologizmusának szemantikája. *Tanulmányok (Novi Sad)* 1: 35–48.
- Szili Katalin 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–64, 282–99.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013b. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–276.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A funkcionális kognitív nyelvészeti program az anyanyelvi és második nyelvi oktatásban. In: Vančo Ildikó (szerk.): *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia*. Konsztantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyitra, 85–104.
- Tóth Katalin 2014. A *be* igekötő jelentései Nyitragerencsér nyelvjárásában. *Jelentés és nyelvhasználat* 1: 87–106.

Tóth-Czifra Erzsébet 2015. -t és -ról között: megírom vagy csak írok róla? Az accusativusi és a helyhatározói vonzatok szinkron változásának szemantikájáról. In: Tóth Katalin (szerk.): *Nyelv és művészet II. A 2. Nemzetközi Doktorandusz Konferencia tanulmánykötete*. Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 67–87.

Kruszlicz Tamás

doktori hallgató

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Alkalmazott nyelvészeti alprogram

SUMMARY

Kruszlicz, Tamás

**A construction grammar description of
verbal constructions with the verbal prefix *be-* from the point of view of
teaching Hungarian as a foreign language**

This paper discusses the possible contributions of construction grammar to second language instruction and L2 curriculum design. Based on theories of construction grammar the paper examines the possibilities of their integration in L2 curriculum design. Furthermore, this study offers an example through the possible teaching of verbal constructions with the verbal prefix *be-* for a more effective teaching of Hungarian verbal constructions to foreigners. The paper presents the results of an empirical investigation (carried out on the Hungarian National Corpus) to prove the connection between the prototypical meaning of a construction and its token frequency. Summarising the results, the paper offers a usage-based teaching method of verbal constructions in Hungarian.

Keywords: construction grammar, teaching Hungarian as a foreign language, verbal constructions with the verbal prefix *be-*, prototypical meaning, token frequency

A csukák neveinek történeti-etimológiai vizsgálata

A tulajdonképpeni csukák (*Esox L.*) nemzetségébe tartozó fajokra elsősorban az erős kapófogak jellemzők. Testük hosszúkas, hengeres, fejük lapos, elülső része olyan, mint a kacsacsőr. A pikkelyek aprók.

KÖZÖNSÉGES CSUKA *J. Esox lucius* (VN. 4548). Európában és Észak-Amerikában honos. Igen nagyra nyitható, félelmetes fogazattal felfegyverzett szája széles. Megnö 2 m hosszúra is, tömege 35 kg-ra rúghat.

1395 k.: *chuka* (BesztSzj. 296), 1405 k.: ua. (SchlSzj. 794), 1533: ua. (Murm. 1158), 1568: *chwka*, 1579: *chúka*, 1582: *chyuka*, 1585: *czhywka*, 1589: *chywka*, *czuka* (SzT. 2: 223), 1590: *Lucius: czuka* (SzikszF.), *chyuka*, 1595: *czúka*, 1597: *chiuka*, 1617: *czuika*, 1637: *czuka* (SzT. 2: 223), 1673: *csuka* (Com:Jan. 34), 1622: ua. (HalK. 778), 1632: *chiuka* (SzT. 11: 977), 1637: *czuka* (uo. 6: 521), 1649: ua., 1652: ua., 1685: *csuka* (uo. 2: 223), 1708: *tsuka* (PP. 354), 1735: ua., 1753: ua., 1760: ua. (SzT. 2: 223), 1793: *csuka* (Allg.Pol.-Lex. 1: 1535), 1797: *tsuka* (SzT. 6:177), 1801: ua. (Term.Hist. 262), 1817: ua. (SzT. 2: 223), és innen kezdve *csuka*: 1830: Reisinger 47, 1882: Chyzer 7, 1884: Nyr. 13: 554. A kihangsúlyozottság, a nyomaték kedvéért használják a *csukahal* magyarázó összetételt is. A népnyelvben ÚMTsz. 1: 914: *csukahalacska* 'Esox lucius' | Népr.Közl. 4/3: 108: *jeges csuka* 'halfaj' | Kovács 61: *zödcsuka*, *mezei csuka*, *mónáracsuka*, *tigris-*, *krokodil-*, *nyurga-*, *pöttöscsuka* 'Esox lucius' | SzlavSz. 1: 135: *csuka* 'ua.'. Nyelvünkben szláv jövevényszó, egy *šč-* kezdetű alak átvétele. A szláv megfelelők, mint a faj or. *уука* (FB.; 1793: *tschuka* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), szlk. *štuka*, blg. *уука*, szln. *ščuka* (W.), cs. *štuka* (FB.), le. *szczupak* (uo.; 1558: *fejuka* [Hist.An. 593]), 1604: *szczuka*, *stzuka* [Ges.Med. 502], 1613: *szczuka* [Aldrovandus 640], 1793: *szczuka*, *szczupak* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), fehéror. *wczynak*, bosny. *štuka* (W.), hv. *štuka* (uo.; 1793: *schtschuka* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), ruszin *уука* (W.), szerb *umyka* (uo.; 1793: *szczupa* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]) neve, mind 'Esox lucius' jelentésű. A száv halnevek egy *összláv *ščuka* 'ua.' (ZslPh. 19: 67) elnevezésre vezethetők vissza. A tény, hogy egy *összláv* halnév – amely számos variánssal az összes szláv nyelvben kimutatható, és ráadásul minden nyelvben ugyanannak a fajnak a neve – azzal függ össze, hogy a csuka igen jellegzetes, más hallal összetéveszthetetlen, és az elterjedtsége is igen nagy. Eurázsia szinte minden vízében előfordul ez a falánk ragadozó, Peter Simon Pallas szerint: „In omnibus fere Imoreii Rossici aquis, fluviis majoribus, lacubus usque in ultimos Asiae orientalis fluvios [...] imo in ipso mari glaciali ut et in mare Vaspio vulgatissimus oiscis” (Zoogr.R. 337). Szláv jövevényszó a románban is; vö. ro. *știucă* 'ua.' (FB.). Ezt a román nevet átvette a csángó nyelvjárás, és a *styuca* 'ua.' (Gyurkó 92) nevet a magyar *csuka* helyett használja. Ugyanakkor a ro. *ciucă* 'ua.' (UngEIRum. 229) és a szlk. nyelvjárás *čuka* 'ua.' (TESz. 1: 571) a magyar *csuka* átvételei.

Az *Esox lucius jászsefi csuka* (Kovács 61) elnevezése az ívási időre utal, a március 19. körüli napokra. Hasonló a *márciusi csuka* (uo.) szigetközi halnév, a csukát szintén korai ívási ideje alapján nevezték így el. És ugyanez a névadási szemlélet háttére a *mátyáscsuka* (1921: *mátyáscsuka* 'már február végén fürdik' [Lóczy 110]; ÚMTsz. 3: 1022: *mátyáscsuka* 'Mátyás-nap, vagyis febr. 24-e táján fogott csuka'; 'tavasszal, Mátyás napján már fogták a mátyáscsukát, mert akkor volt az ívásuk' | Kovács 61: *mátyási csuka* 'ua.' | OrmSz. 92: *Mátyás-csuka* 'mátyásnap körül ikrásztak') esetében is. Még itt-ott még van a vizeken, de a csuka már kezdi az ívást, erre utal *jeges csuka* (Népr.Közl. 4/3: 108) neve. Ilyen sv. *isgädda* (1835: ua. [F.Sch. 79]), azaz 'jégcsuka' neve is. A legnagyobb csukák jóval később ívnak, ezek neve a sv. *blomstergädda* (uo.), azaz 'virágcsuka'.

A méretre utal a *bicska* vagy *bugylicsuka* (W.), az egynyaras 18–20 cm hosszúságú példányok neve. A *bugylibal* 'csuka [növénydek]' (ÚMTsz. 1: 620: ua. 'kis hal') összefügg a *bugylibicska* 'kis zsebkés' szó előtagjával. A *kacsafejes csuka* (Kovács 11) szigetközi halnév: „ennek a szájfórmá-

ja különösen lapos, nem turcsiorrú” (uo.). A *zsidókrokodil* (Bálint 425) név előtagjának lehetséges alapja Kálmány följegyzése (Ethnológiai Adattár, Néprajzi Múzeum 2809) nyomán az, hogy „a csuka szent hal, mert a fejében megvan Jézusnak minden kínzó eszköze: lándzsa, kalapács, söprű, nádszál, kereszt, minden. Ezért a zsidók nem szeretik enni”. Valószínűbb magyarázat azonban, hogy ez a hal a „makai kóserzsidóknak kedvelt eledele volt” (Bálint 425). Az összetett szó *krokodil* utótagjának a csuka hatalmas szája, fogazata és rendkívül falánk természeté a magyarázata. Akárcsak a *krokodilcsuka* (Kovács 61) szigetközi név esetében. A *mezzei csuka* (uo.) az egyéves kor alatti csuka neve a Szigetközben. A *mónárscsuka* (uo.) ugyancsak szigetközi elnevezés, azon a tájon tucatnyi csukafélét tudnak felsorolni. Például *pöttöscsuka* (uo.), pöttösnek nevezik a színes, foltos csukát. Hasonló a *tigriscsuka* (uo.), a síkos ragadozó hal népi neve. Fiatal példányokon – különösen ívás idején – a feketés szín helyét zöld foglalja el, erre utal a *zöldcsuka* (uo.) szigetközi elnevezés. A németben is *Grashecht* (FB.; 1793: *Grashechte* 'kleine Hechte' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *Esox Lucius: grüner Hecht, Grashecht* [Adelung 2: 1045], 1838: *kleine oder Grashechte* [BrockhausB. 2: 353], 1859: az 1-2 éves olivazöld, a neve *Grashecht* [Univ.Lex. 8: 148], 1907: *junge Hechte werden wegen ihrer grünlichen Färbung Grashechte genannt* [Meyers 9: 33]), azaz a fiatal csukákat zöldes színük miatt fűcsukának hívják.

A csuka latin *lucius* neve először a 4. században élt római költő, Decimus Magnus Ausonius írásaiban bukkan fel. Az ógörög *lykosz* (λύκος) 'csuka', illetve 'farkas' állatnévre vezethető vissza. 1670-es években Gesner a *lucius* megjelölést használja. A latin *lucius* az ókori görögből származhatott, mert a *lykosz* (λύκος) mind a farkas, mind a csuka neve. Ez a név két ragadozó nevével nem ritka. A csuka ragadozó természetéről kapta az *édesvizek ragadozó farkasa* nevet. A Régi magyar glosszáriumban többször is a *Lupus* 'farkas' főnévi hasonlat olvasható mellette. Bél Mátyás ugyan csak azt írja, hogy „Csukának hívom azt a nagyon ismert halat, amelyet egyesek farkasnak szeretnének elkeresztelni.” A régi latin terminus a magyar írásbeliség első emlékeiben is rendre felbukkan; vö. 1395 k. *luceus*: *chuka* (BesztSzj. 296), 1405 k. *lucius* (SchlSzj. 794), 1435 k. ua. (SoprSzj.), 1500 k.: „...quam si (*lucius*) lupus aquaticus per caput apprehenderit” (Temesvári-glosszák), 1533: „...dicitur *lucius*, quasi *lycius* é graeco nomine *lycos*, quod lupus interpretatur: Ein Hecht: Czuka” (Murm. 1158). Régi magyar nyelvemlékeinkben többször is a *lupus* 'farkas' főnévi hasonlat olvasható a csuka mellett: 1500 k.: ...silitet nomine dergeceze, vel siger vel perca, quam si (*lucius*) *lupus aquaticus* per caput apprehenderit (Temesvári-glosszák), 1533: *Lupus*. Hic uulgo, dicitur *lucius* ... quod *lupus* interpretatur; *Luppulus*: Ein hechtlin: kis czuka (Murm. 1158), 1590: *Lucius, Lupus*: Czuka (SzikszF.), 1708: *Lÿpus* Farkas. Item *Tsuka* (PP. 354). A régi névalkotásnak felel meg a csuka ném. *Wasserwolf* (W.; 1884: ua. [BrehmsT. 8: 248]), azaz 'vízifarkas', az Egyesült Államokban ang. *wolf* (FB.), vagyis 'farkas' neve, 1765: *Lucius, Lupus, Hecht* [Icht.Bor. 38], 1794: *loup de leaux brochet* (Allg.Pol.-Lex. 3: 1235), 1794: *lobo lucio* [uo.: 1590]). De hasonló a *belvízi cápa, édesvízi cápa*, fr. *requin de rivière, requin d'eau douce* (W.) és az ang. *freshwater shark, slough shark* (FB.), azaz 'folyami cápa, édesvízi cápa, mocsári cápa' elnevezés is.

A csuka régi latin *lucius* (később 1485: *lucius* [Hort.San. 702], 1553: ua. [Aq.an. 95], 1557: *Lucium* [Filbűch 35], 1670: *lucius* [Gesnerus red. 4: 179], 1765: *Lucius* [Icht.Bor. 38]) nevéből származik az ang. *luce* (FB.; 1653: *luce* [Comp.Ang. 142], 1793: ua. [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), fr. *luci, lucie, luceau* (FB.; 1793: *luczi* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *luceau* [Adelung 2: 1045]), port. *lúcio* (FB.; 1793: *lucio* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), katalán *lluç* (W.), sp. *lucio* (FB.; 1793: *lucio* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), ol. *lucio, luccio, luzzu* (FB.; 1553: *lucio* [Aq.an. 95], 1795: *lucio* 'Esox lucius' [Allg.Pol.-Lex. 2: 1020]), népnyelvi Venezia Giulia: *liuzz, luzz*, Piemonte: *luss, luz*, Lombardia: *lusc, luz, loess*, Toszkána: *luccio*, Kalabria: *luzzu, luzzato*, Szicília: *luzzuo* 'ua.' (Porcellotti 2005), Veneto: *luz, luzzo* (uo.; 1738: ua. [Artedi 87]). A latin szaknyelvi *Esox* generikus név a gör. ἰσοχ 'nagy hal' (W.) szóból származik, és rokonságban állhat a kelta, a walesi *eog* és az ír gael *iasc* 'hal', illetve az eredeti indoeurópai **pei(k)sk* (uo.) szóval. Plinius latin *isox* neve a Rajna nagy halaira vonatkozott, tőle való Linné latin szaknyelvi *Esox* nemzetségnéve (1758: Syst.Nat. 1: 313).

A csuka ném. *Hecht* (FB.; 1553: *hecht* [Aq.an. 95], 1557: *Hecht* 'Lucium' [Filbűch 35], 1558: *hecht* [Hist.An. 592], 1575: ua. [Fischb. 175], 1604: ua. [Ges.Med. 502], 1613: ua. [Aldrovandus 630], 1639: *Hechte* [Micraelius 6: 384], 1670: *Hecht* [Gesnerus red. 4: 179], 1682: *Hechten* [Hohberg 2: 17], 1703: *Hechte* [Herc.Cur. 122], 1765: '*Lucius, Lupus*' *Hecht* [Icht.Bor. 38], 1778: *Hecht* [Musäus 2: 121], 1793: *Hecht, Hehkt* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *Hècht, Hechtchen*,

Oberdeutsch *Hechtlein* [Adelung 2: 1045], 1835: ua. [F.Sch. 78], 1857: *eigentlicher Hecht* 'Esox', *gemeiner Hecht*, *Flußhecht* 'Esox lucius' [UnivLex. 8: 148]), 1858: *Hecht* [Schlegel 2: 176], 1869: ua. 'Esox lucius' [Brehm 6: 715], 1907: ua. [Meyers 9: 33]) neve a német nyelvjárásokban *heekt*, *heichit*, *hengste*, *höcht* (FB.) igen régi, a középfelnémet kor óta változatlan alakú, őfelnémet eredetű halnév; vö. ófn. *hechit*, *hachit* 'ua.' (Dwb. 1683; 9. század: *haecid* [MonGl.], 1793: teuton *haecid* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]). A ném. *Haken* 'horog, kampó' (< ófn. *hako*, ang. *hook* 'ua.' < idg. **kek* 'horog, hegy, szeg' [Dwb. 1683]; 1793: lat. *hakedus*, ang. *hacod* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: alsószász *heked*, angolszász *hacod*, ang. *hakot*, lat. *hakedus* [Adelung 2: 1045]) szócsaládba tartozik. A névadás alapja a ragadozó csuka számos hegyes foga. Ezt a halat több nyelvben szintén valamely hegyes eszköz nevével jelölik, fogaira, hegyes orrára utalva.

Az angol *pike* 'hegyes', egyébként a zoológiában 'csuka' jelentésű a *pike* (1486: *pyke* [BSA.], 1558: *pike* [Hist.An. 592], 1604: *pike*, *pyke* [Ges.Med. 502], 1653: *pike* [Comp.Ang. 144], 1738: ua. [Artedi], 1796: ua. [Adelung 2: 1045], 1858: ua. [Schlegel 2: 176], 1865: ua. [Norris 127], 1902: *common pike*, *Great Lakes pike* [Am.F.G. 236], 1904: *pike* 'Esox lucius' [Am.Nat.Hist. 394], 1919: ua. [Henshall 121]), ugyancsak a hegyes fogakra utaló terminus. Minden bizonnyal a *pikefish* névből rövidült jelentéstapadással, tlk. a 'hegyes' jelentésű *pike* szóból. Az ang. *pike* eredetileg kifejezetten a felnőtt, nagy csukákra vonatkozott, a kicsinyítő képzős *pickeler* ma a kisebb csukák (pl. *Esox americanus*, *Esox niger*) neve. Szintén régről adatolható (1558: *pickrelles* [Hist.An. 593], 1653: *pikrell* 'Esox' [Comp.Ang. 142], 1738: *pickrell* 'ua.' [Artedi], 1793: *pickeler* 'kis csuka' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1842: *common pickeler* 'Esox reticulatus' [Nat.Hist.N.Y. 223], 1857: *pickeler* 'ua.' [Geol.Cape 147], 1865: ua. 'Esox lucius' [Norris 127], 1882: *little pickeler* 'Esox umbrosus' [Bull.US. 2: 67], 1902: *pickeler* 'Esox lucius' [Am.F.G. 236], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 395], 1919: ua. [Henshall 137]).

És ugyanez a névadási szemlélet háttere a csuka fr. *brochet*, *brouché*, *brouchet*, *brouchetta* (FB.; 1553: *brochet* [Aq.an. 95], 1584: ua. [Linocier 181], 1604: ua. [Ges.Med. 502], 1738: ua. [Artedi], 1793: *brochet*, *brocheton* 'kis csuka' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *brochet*, *brocheton*, *brochette*, *brouché*, *buché* [Adelung 2: 1045], 1799: *l'esoce brochet* [Lacepède 297], 1858: *brochet* [Schlegel 2: 176]), Kanadában fr. *grand brochet* (FB.) nevének esetében, hiszen a *broche*, *brochette* 'tű, nyárs, kopja, lándzsa' jelentésű szóból való. Ugyanígy a túhegyes fogazat az alapja a csuka fr. *lanceron* 'ua.' (FB.; 1793: *lanceron*, *lançon* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]; 1796: *lanceron*, *lançon* [Adelung 2: 1045]) elnevezésének, a fr. *lance* főnévnek ugyanis 'lándzsa, dárda' a jelentése.

Akárcsak az északi nyelvekben; vö. ang. *gedd*, *ged*, *gid* (W.), skót *gade*, *ged*, *gidd*, norv. *gedde* (FB.), izl. *gedda* (uo.; 1793: *giedda* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), dán *gedde* 'ua.' (FB.; 1738: *gedde* [Artedi 87], 1793: *gede*, *giedde* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *giedde* [Adelung 2: 1045]), valamint sv. *gädda* 'ua.' (FB.; 1738: *giädda* [Artedi 87], 1746: *giädda* [FS. 114], *näbbgiädda*, *horngiädda* 'Acus vulgaris / prima' [uo. 115], 1793: *gädda*, *gjädda* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: *gädda* [Adelung 2: 1045], 1835: ua. [F.Sch. 79]) neve az ősi *gaddr* 'fullánk, túske' (W.; 1796: *gadd* 'túske' [Adelung 2: 1045]) szóból származik, és természetesen a fogakra utal. Akárcsak a csuka lapp *kaito* (NyK. 49: 20) neve esetében, amely a fi. *kaito* 'hegyes, éles' főnévből származik. Már az ókori latinban hasonló volt a névadási szemlélet alapja, hiszen a csuka Caius Plinius Secundusnál olvasható alakleíró neve *sudis* (Naturalis historiae libri 37) volt, amelynek tlk. 'karó, cövek' a jelentése.

A németben a felnőtt, nagy csukák neve *Haupthechte* (1838: *Haupthechte* [die größten]) [BrockhausB. 2: 353], 1859: sehr große heißen *Haupthechte* [UnivLex. 8: 148], azaz 'főcsuka'). A csuka lapos, hosszú, hegyes szájára utal a ném. *Schnabel* 'csőr' szóval ném. nyelvjárási *Schnäbele* (W.) neve. A német nyelvjárásokban *Taubenhacht* (1796: Adelung 2: 1045). A sárga vagy fekete foltos csukák neve a németben *Hechtkönige* (1859: *Hechtkönig* [UnivLex. 8: 148], 1907: ua. [Meyers 9: 33]), azaz 'csukakirály[ok]'. A csuka régi ném. nyelvjárási *schnock*, *schnöck*, *schnuck*, *snook* (FB.; 15. sz. *snouch* [Adelung 2: 1045], 1884: *Schnöck*, *Schnock* [BrehmsT. 8: 248]), valamint holl. *snoek* (FB.; 1793: *snoek* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535], 1796: ua. [Adelung 2: 1045], 1858: *gewone snoek* [Schlegel 2: 176]), továbbá 1738-ban belgiumi *snooc* (Artedi) neve Adelung szerint a holl. *snoijen* 'vágni' igéből való. Ez ugyan nem meggyőző, de a fenti csukanevek nyilván összetartoznak. Észak-Amerikában a csukát *kigyó* néven is nevezik; vö. ang. *snake*, *slough snake* (FB.). Lehetséges, hogy ez összefügg a fenti csukanevekkel, és német vagy holland bevándorlók révén, a fenti nevek határára hívták így a csukát.

Összefügg etimológiailag a faj kirgiz кадимки чортон (FB.), kazak шортан (W.), tat. чуртан (uo.), *šurtan* (FUF. 1: 13; 1793: *tschortun*, *tsortan* [Allg.Pol.-Lex. 1: 235]), kojából *šortan* (FUF. 1: 13), baskír *tsortun* (1793: *tschortun* [Allg.Pol.-Lex. 1: 235]), jakut *sordon* (NyK. 28: 178), csuv. *šurtan* (uo.), *šurtan* (FUF. 1: 13; 1793: *schurtan* [Allg.Pol.-Lex. 1: 235]) neve. Az *Esox lucius* társneve Észak-Amerikában az ang. *American pike*, *Great Lakes pike*, *jack*, *jackfish*, *northern pike*, *snot rocket*, *slimer*, *gator*, *hammer handle*, Kanadában és az Egyesült Államokban *great northern pickerel*, *great northern pike*, Kanadában a fr. *brochet du nord* (FB.). További idegen nyelvi neve a ném. *Scheckhecht*, *Bunthecht*, nyelvjárási *heekt*, *hengste*, ír *lius*, gör. ζούρνα, τούρνα, ro. *marlita* (uo.), tör. *bayağı*, *turna balığı* (W.), fr. *bec de canard*, *beked* (FB.), *poignard* (uo.; 1796: *pognan*, *pogneau*, *poignard* [Adelung 2: 1045]), *bec de canne* (FB.), *sifflet* (uo.; 1796: ua. [Adelung 2: 1045]), *gros bec* (FB.; 1796: *grand-bec* [Adelung 2: 1045]), *béquet* (W.; 1793: *becquet*, *bechet* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), 1796: *becquet* [Adelung 2: 1045]). Johann C. Adelung följegyezte még 1796-ban fr. *filaton*, *flute*, *goulu*, *grand-gousier*, *gobe poisson*, *fusil* (uo.) nevét. A csuka honosságára, illetve élőhelyére utal ném. *europäischer Hecht* és *Flußhecht* (FB.), azaz 'európai csuka, folyami csuka' elnevezése. A lett *lidaka* (FB.; 1793: *lihdeks* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1535]), litv. *lydeka* (FB.) neve az óporosz *liede* 'ua.' (uo.) névből való.

Minden uráli nyelvű nép lakóhelyének vizeiben honos a csuka, nevei ezekben a nyelvekben meg is vannak. Nyilvánvaló a csuka néhány finnugor nevének etimológiai összetartozása; vö. lp. *hauk*, vepsze *haug*, liv *haugi* (W.), fi. *hauki*, *hauet*, észt *haug*, *harilik haug* (FB.; 1793: fi. *hauki*, *hauwin*, lp. *hauk*, észt *haug* [Allg.Pol.-Lex. 1: 236]). Szintén etimológiai összefüggés áll fenn a csuka osztják *sar*, *särt*, *sort* (DEWOS 1375), *sört*, *särt* (FUF. 1: 11), a vogul *sort*, *särt*, *sart* (Wog.Wb. 564a; 1793: *sorto*, *sorko* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1536]) és a zürj. *šir* (UEW. 492), *cup* [*šzir*] (W.) neve esetében. Az osztják és a vogul névben a szóvégi *-t* denominális névszóképző. Az osztják *hursärt* 'kis csuka' (DEWOS 1073) összetételben az osztják *nür* (~ vogul *ňor*) előtagnak 'meztelen, csupas' a jelentése, a halnév értelme tehát eredetileg 'csupaszcuka, csupaszhal' lehet, ezzel minden bizonynyal a csuka apró pikkelyeire utal a terminus.

További uráli nyelvi neve az osztják *penaş* (FUF. 1: 11), vogul *šaj* 'csuka' (WogWb. 598a), a lapp *kaito* (NyK. 49: 20), *nükkeš*, *nuikkeš* 'fiatal csuka' (uo: 52) és a szamojéd *kalafatamā* (uo. 39), *kinthae* (Zoogr.R. 3: 336), jurákszamojéd *sätura*, *seatorei*, *sätorei* (NyK. 49: 25), *puča* (uo. 20), *pytscha* (Zoogr.R. 3: 336). A vogul *ňalk* 'kis csuka' (DEWOS 1053), osztják *ňäläk*, *ňäläk* 'fiatal, kis csuka' átkerült a zürjénbe; vö. *šir-ňuleg*, *šir-ňilik* 'ua.' (NyK. 66: 19). Etimológiailag összetartoznak a jurákszamojéd *ňöloku*, *ňöloko* 'kicsi hal' (FUF. 2: 179) szóval. A csuka a permi nyelvekben: cser. *нужгол*, *нужговлä* (FB.), *nuš*, *nuz-yol* (NyK. 49: 28), mordvin *bedьgaz*, *нучко* (W.), zürjén *tschéri*, *tšerik* (NyK. 49: 42), *šir-tšeri* 'csukahal' (uo.: 67), votják *tsipei*, *čipej*, *tšipej* (uo: 45), *zipé* (Zoogr.R. 3: 336), *tsopug* (1793: *tschopug* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1536]). A 'kis csuka' jelentésű vogul *čurāχäi* (Wog. Wb. 607b), *tšorakai*, *tšorake* (WogVd.), *šürkäi* (FUF. 17: 189) terminus a tatár *čurayai*, kirgiz *šorayatai*, mongol *caraxaj* 'ua.' (NyK. 28: 179), burját *surχai*, *curχai* 'csuka' (uo.; 1793: *surochaj* [Allg.Pol.-Lex. 1: 235]), *cyрxäi* (W.) nevekkal függ össze, Kálmán Béla megállapítása szerint a vogul halnév a tatárból származó or. *čurgaj* 'ua.' (RLw. 484) átvétele.

Annak idején a csuka az obi-ugoroknál totemállatnak számított, amelynek a nevét lehetőleg nem mondták ki. Ilyen az osztják *sört-vēs* 'olyan csuka, amely a néphit szerint magas korban mammuttá változik' (Ost.Arb. 4: 337). Tabunév az osztják *sort öika* 'csuka-öreg' és a *tijən-ňöl* (uo.), azaz 'hegyesorrú' (< *tij* 'hegyes'), valamint a vogul *iürsärt* (Wog.Vd. 97) elnevezése is, amelyben az *iür* előtagnak 'mitikus állat' a jelentése. Emil Nestor Setälä említi a fi. *sampi*, *sampihauki* 'Esox lucius' (FUF. 2: 150) terminust, amelynek nála 'végtelen nagy csuka, olyan hosszú, mint egy parasztház' értelmezését idézi. Igen valószínű az uráli rokonság a jurákszamojéd *pürre* (Zoogr.R. 3: 248), *pur*, *purre* (NyK. 49: 20), *purie*, *purea*, *pure* 'csuka' (uo. 34), a fi. *hauvipura* 'kis csuka' (uo. 32), *haukipurras*, *hauinpurikka* 'ua.' (uo. 34), és az észt *purikas*, *purikkas* 'ua.' (uo.; 1793: *purrikad* 'kis csuka' [Allg.Pol.-Lex. 1: 236]) nevek esetében. A zürjén *tšu-pi*, *tšu-pi-sir* (NyK. 49: 45) és *sir-pijan* (uo.: 67) szavaknak 'csukaivadék' a jelentése.

MUSKELLUNGE J. *Esox masquinongy* (W.). Észak-Amerika folyóiban és tavaiban honos. Igen nagyra nő, hosszúsága 1,8 m, tömege 32 kg is lehet.

1930: ua. (Brehm.Hal. 14: 72), 1963: ua. (HorgK. 27). A *muskellunge* név eredetével kapcsolatban nincs egységes álláspont, sokan francia eredetű indián szónak tartják, mások fordítva, elfranciásított indián szónak tekintik. A végső forrás az ojibwa indián *maashkinoozhe* 'csúnya csuka' vagy 'nagy hal' (W.) terminus lehet. Népetimológiailag az indián szót a fr. *masque allongé*, azaz 'hosszú masz' névvel társították. A faj amerikai élőhelyén a nevének igen sok alakváltozata használatos; vö. kanadai fr. *maskinongé* 'ua.' (FB.; 1824: *masquinongy* 'Esox nobilior' [Henshall 122], 1919: *maskinonge*, *maskenonge*, *maskanonge*, *mascinonge*, *moscononge* 'ua.' [uo. 125]), az Egyesült Államokban ang. *muskellunge* (FB.; 1842: *muskellunge* [Nat.Hist.N.Y. 222], 1897: *mascalonge* [Bull.Am.Mus. 9: 353], 1902: *muskallunge* 'Esox masquinongi' [Am.F.G. 237], 1903: *muskallunge pickerel* [Am.F. 274], 1904: *muskallunge* [Am.Nat.Hist. 394], 1919: *maskalonge*, *mascalonge*, *maskallonge*, *maskalunge*, *masquallonge*, *mascalinga*, *muscalunge*, *muskalonge*, *muskalinge*, *muskalinga*, *moskalonge* 'Esox nobilior' [Henshall 125]).

Az európai nyelvekben is adatható a terminus; vö. ném., dán *muskellunge* (FB.), ol., sp., holl., norv. *muskellunge*, sp. *muskallonga*, cs. *štika muskalunga*, ol. *muskie*, or., fehéror., ukr., bg. *маскинонг*, *уька-маскинонг*, tör., sp. *maskinonge* (W.), ang. *maskinonge*, észt *maskinong*, kanadai fr. *maskinongé* és sv. *maskalung* 'ua.' (FB.). A latin szaknyelvi *Esox masquinongy* binómet Samuel L. Mitchell adta a fajnak 1824-ben (Mitchill 1: 297), ebben a faji jelző szintén a faj indián nyelvi eredetű amerikai neve. Amerikai honosságára utal sp. *muskallonga americano* és holl. *amerikaanse snoek* (W.) elnevezése. Társneve a sp. *milliganong* (uo.), az Egyesült Államokban a földrajzi neves ang. *Allegheny river pike*, *Ohio muskie*, *Wisconsin muskie* (FB.) neve is használatos, Ohioban (továbbá Pennsylvania és New York állam tavaiban) a régebben *Esox ohiensis* néven leírt változata él, amelyen a fekete keresztcsávok elmosódott foltokra is oszolhatnak. Wisconsin és Minnesota vizeiben az *Esox immaculatus* otthonos. További társneve az ang. *muskie*, *tiger*; *white pickerel*, *white pike*, *barred muskie*, *great pike* és a *lunge* (FB.). A finnben *jättihauki* (uo.), vagyis 'óriáscsuka', a portugálban *lúcio-almiscarado* (W.), azaz 'pézsmaszagú-csuka' néven ismert. A *Tigerhecht* (uo.), vagyis 'tigriscsuka' a muskellunge és a csuka 'Esox lucius' meddő hibridje, amely időnként természetes vizekben is előfordul, de általában mesterségesen állítják elő. Nevének a tigris csikossága az alapja, a hal keskeny sávokkal díszített.

RECÉS CSUKA J. *Esox reticulatus* (HorgK. 27). Az USA keleti felén honos édesvízi faj. Teste hengeres és vékony, átlagosan 40 cm hosszú. Jelentős gazdasági értékű hal.

1930: ua. (BrehmL. 14: 73). Az oldalán látható láncszerű mintázatról kapta *lácscsuka* (vadászat-horgaszat.gportal.hu) társnevét, az ang. *chain pickerel* (FB.; 1897: ua. [Bull.Am.Mus. 9: 352], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 395], 1919: ua. 'Esox reticulatus' [Henshall 149]), sv. *kedjepickerell* (FB.), ném. *Keitenhecht* (EL.) és holl. *kettingsnoek* 'ua' (W.) pontos megfelelőjét. Élőhelye az alapja Amerikában ang. *eastern pickerel* (W.; 1902: ua. 'Esox reticulatus' [Am.F.G. 235], 1919: ua. [Henshall 149]), azaz 'keleticsuka' nevének. Amerikai honosságára utal fr. *brochet noir américain*, ném. *amerikanischer Hecht*, ol. *luccio nordamericano* (EL.), dán *østamerikansk gedde* (FB.) elnevezésében a földrajzi neves faji jelző. Társneve még az ang. *federation pike*, *federation pickerel*, *gunfish*, az or. *уька ноло*, az Egyesült Államok délkeleti területén pedig ang. *southern pike*, *jack* és *jack fish* (W.; 1882: *Jackfish* [Bull.US. 2: 67], 1902: *Jack* [Am.F.G. 235], 1903: North: *pickerel*; South: *Jack* 'Esox reticulatus' [Am.F. 277]), azaz 'délcsuka, jack-hal'. Testének háti része zöldes, erre utal ang. *grass pike* (uo.), vagyis 'fücsuka', *green pike* (1882: ua. [Bull.US. 2: 67], 1902: ua. [Am.F.G. 235]), azaz 'zöldcsuka' színneves elnevezése.

Szintén testének mintázata a névadási szemlélet háttere ang. *reticulated pickerel* (1919: ua. [Henshall 121]), fr. *brochet maillé* (FB.) és a latin szaknyelvi *reticulatus* faji jelző esetében. A latin szaknyelvi *Esox reticulatus* binómet a francia természettudós, Charles Alexandre Lesueur adta 1818-ban (Lesueur 1: 414). Szinonim neve az *Esox niger* (uo.), az ebben szereplő lat. *niger* 'fekete' faji jelző egészen sötét árnyalatú hátára utal, akárcsak sp. *lucio negro*, norv. *svartgedde*, sv. *svartgädda*, or. *чёрная уька* (W.), észt *must haug*, fi. *mustahauki* (FB.), azaz 'feketecsuka' elnevezése. Említették régebben egyszerű *pickerel* (1842: *common pickerel* [Nat.Hist.N.Y. 223], 1857: *pickerel* 'Esox reticulatus' [Geol.Cape 147]) néven is, a törökben *kara turna balığı* és *Niger turna*

balığı (W.) néven ismert. A háti részből függőleges sávok futnak le, erre utal ukr. *щука смугаста* (uo.) és or. *щука полосатая* (FB.), vagyis 'csikoscsuka', illetve port. *lúcio malhado* (uo.), azaz 'tarkacsuka' neve.

ALPESI CSUKA J. *Esox cisalpinus* (KHESZ). Újonnan felfedezett csukafaj, Olaszország középső és északi részein élő édesvízi ragadozó. Legfeljebb 1 m hosszú lehet hosszúkás teste.

Szinonim neve a szaknyelvben a lat. *Esox flaviae* (FB.). A latin szaknyelvi *Esox cisalpinus* binóment a fajnak Pier Giorgio Bianco és Giovanni Battista Delmastro adta 2011-ben (B.–D. 7), az olasz endemikus halfajok sorában. A lat. *cisalpinus* faji jelző az Alpok közeli honosságra utal, akár csak a magyarban az *alpesi* faji jelző. A magyaron kívül néhány más nyelvben is kapott már nevet ez a faj; vö. sp. *lúcio cisalpino*, ang. *southern pike*, fr. *brochet du sud* (W.), *brochet des Alpes* (www.aquaportail.com), észt *alpi haug* (FB.), azaz 'déli csuka, alpesi csuka'.

SÁVOS CSUKA J. *Esox americanus* (W.). Észak-Amerikában az Atlanti-óceán közelében, és a Mexikói-öböl északi részén honos édesvízi faj. Legfeljebb 40 cm hosszú és 1020 gr tömegű.

1930: ua. (BrehmHal. 14: 74), 1963: ua. (HorgK. 27). A sávos csuka testén zöldes vagy fekete, függőleges sávok húzódnak, ezek között pedig szélesebb világosabb sávok vannak. A fiatal példányok esetében a sávozás fordítva van, a sötétebb sávok a szélesebbek, és a világosabbak a keskenyebbek. A faj Amerikában is 'csikoscsuka' értelmű nevet kapott; vö. ang. *banded pickerel* (1897: ua. 'Lucius americanus' [Bull.Am.Mus. 9: 351], 1902: ua. 'Esox americanus' [Am.F.G. 234], 1903: ua. [Am.F. 277], 1919: ua. [Henshall 154]). Helyi elnevezése a – földrajzi neves – ang. *Long Island pickerel* (1903: ua. [Am.F. 277], 1919: ua. 'Esox americanus' [Henshall 154]), a *trout pickerel* (1903: [Am.F. 277]), azaz 'pisztrángcsuka', valamint az élőhelyre utaló ang. *brook pickerel* (1903: ua. [uo.], 1904: ua. [Am.Nat.Hist. 395], 1919: ua. 'Esox americanus' [Henshall 154]), vagyis 'pataki csuka'.

A latin szaknyelvi *Esox americanus* binóment Johann Fr. Gmelin adta a fajnak 1789-ben (*Efox americanus* [GmelinSyst.Nat. 1: 1390]), amerikai honosságára utal a terminusban a faji jelző. Ugyancsak honossága az alapja a faj észt *ameerika haug*, fi. *amerikanhauki*, kanadai fr. *brochet d'amérique*, le. *szczupak amerykański* (FB.), cs. *štika americká* (www.biolib.cz), ang. *American pickerel* (W.; 1919: ua. 'Esox americanus' [Henshall 154]), or. *американская щука*, sp. *lúcio americano*, port. *lúcio americano*, fr. *brochet d'Amérique* (W.) és ném. *amerikanischer Hecht* (uo.; 1798: *amerikanischer Hecht* [Donndorf 4: 660]), azaz 'amerikaicsuka' földrajzi neves elnevezésének. A megkülönböztető faji jelző arra szolgál, hogy a sávos csukát elkülönítsék az európai csuka (*European pike* 'Esox lucius') fajtól. Ma a rendszertanban a sávos csuka két alfaját különböztetik meg, az *Esox americanus vermiculatus*, fr. *brochet vermiculé* (FB.), ang. *grass pickerel*, ném. *Grashecht* (W.) Észak-Amerika keleti és középső részén honos. A másik alfaj az *Esox americanus americanus*, ang. *brook pickerel*, *redfin pickerel*, ném. *Rotflossenhecht* (uo.) szintén édesvízi ragadozó hal a Szent-Lőrinc folyóban, az USA keleti részén Georgia és Florida államokig.

KIS CSUKA J. *Esox vermiculatus* (HorgK. 27). Korábbi rendszertani besorolás alapján megkülönböztették a sávos csukától. Az Ohio- és a Missisipi-medencében és a Nagy-tavakban él.

1930: ua. (BrehmL. 14: 75), 1963: ua. (HorgK. 27). Nem nő meg nagyobbra 30 cm-nél, ezért kapta kis csuka nevét. Amerikában is *little pickerel* (BrehmL. 14: 75; 1902: *little pickerel* 'Esox vermiculatus' [Am.F.G. 234]) volt a neve. Társneve az ang. *grass pike*, *grass pickerel* (FB.; 1890: *grass pike / pickerel* 'Lucius lucius' [Bull.US. 8: 223]), azaz 'fücsuka' volt. Hasonló értelmű neve az európai nyelvekben is használatos; vö. ném. *Grashecht*, sv. *gräspickerell*, dán *græsgedde* (FB.). További társneve a pirosas uszonyaira utaló ang. *redfin pickerel*, or. *северная красноперая щука*, dán *rødfinnet gedde*, sv. *rödfenpickerell* (FB.), *rödfenad pickerell* és az or. *красноперая щука* (W.). Szintén pirosas uszonyai alapján kapta régi ang. *brier creek* (1890: ua. [Bull.US. 8: 228]), azaz 'vad-rózsapatak' nevét, élőhelyére utal *wilder creek* (uo.) neve, testének a hátoldali görbülete miatt kapta *hump-back pickerel* (1903: ua. [Am.F. 278]), vagyis 'púpos hátú' elnevezését. Hosszúkás, hengersizű a teste, 1919-ben írja James A. Henshall: „Esox vermiculatus, wormlike its marking” (Henshall 153). Féregszerű alakjára utal fr. *brochet vermiculé* (FB.) elnevezése is.

AMURI CSUKA *J. Esox reichertii* (KHESZ). Kelet-Ázsiában honos édesvízi faj, akár 115 cm hosszúra is megnőhet, tömege legfeljebb 20 kg. Jelentős mértékben halásszák.

Földrajzi neves elnevezésének fő élőhelye az alapja, ugyanis Ázsia egyik legnagyobb folyója, az Amur vízrendszerében honos. Előfordul még a Szahalin szigeten és a mongóliai Onon és Kerülen folyók torkolatvidékein. Az Amur névvel alkották a faj ang. *Amur pike*, or. *амурская уйка*, ném. *Amurhecht*, le. *szczupak amurski*, észt *amuuri haug*, dán *amurgedde*, sv. *amurgädda* (FB.), cs. *štika amurská*, fr. *brochet de l'Amour*; ukr. *уйка амурська* (W.), holl. *amoersnoek* (EL.) nevét is. Szintén földrajzi neves terminus az ol. *luccio del Pacifico* (uo.), fr. *brochet du Pacifique*, port. *lúcio-do-Pacífico*, sp. *lucio del Pacífico* 'ua.' (FB.), vagyis 'Csendes-óceáni csuka'. Ennek az a magyarázata, hogy az Amur folyó a Tatár-szorosnál az Ohotszki-tengerbe ömlik, amely a Csendes-óceán nyugati részén terül el.

Az amuri csuka ezüstös testét és az uszonyait apró fekete foltok tarkítják, erre utal fr. *brochet à points noirs* (EL.), ang. *blackspotted pike*, dán *sortpletlet gedde* (FB.) és fi. *täplähauki* (EL.), azaz '[fekete]pettyes csuka' elnevezése. A latin szaknyelvi *Esox reichertii* binómet a lengyel zoológus és limnológus, Benedykt Dybowski (1833–1930) adta fajnak 1869-ben (Dybowski 950). Szinonim neve a *Lucius reicherti* (uo.).

Nem az Esox nemzetségbe tartozó, de csukának nevezett fajok.

CSŐRÖSCSUKA *J. Belone belone* (VN. 1472). Európai tengerekben gyakori, fehér húsa miatt halásszák. Átlagos hossza 45 cm, megnyúlt alsó állkapcsa kicsit hosszabb, mint a felső.

1898: *árcsőrű csuka* 'Belone acus' (Földr.Közl. 339), 1905: *csőrös csuka* (BrehmK. 8: 311), 1911: *közönséges csőrös csuka* 'Belone belone' (RévaiLex. 3: 65), 1912: *csőrös csuka* 'Belone' (uo. 5: 165). A csőrösrű szájában sok kúpos fog sorakozik, hosszú, csúcsos, csőr alakú, hegyes orráról neveztek így el; vö. sv. *näbbgäddfiskar* (W.), azaz 'csőrös-csukahal', ném. *Schnabelhecht* (1798: Adelung 3: 720) a ném. *Schnabel* 'csőr' főnévvel, ang. *longnose* (VN. 1472), azaz 'hosszú orr', fi. *nokkakala*, fr. *poisson cornu* (FB.), vagyis 'orrhál, illetve szarvhal'. Ennek a fajnak a hasonló neve a *tűcsőrű csuka* (VN. 1472), más európai nyelvekben is a *tű* főnév megfelelőjével alakultak nevei; vö. ang. *needle-fish*, *see-needle* (uo.; 1793: *sea-needle* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), ném. *Meernadel* (1575: *Meernadeln* [Fischb. 48]), 1793: *Nadelhecht*, *Meernadel* 'Efox belone' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1533], 1796: *Meernadel* [Adelung 2: 1290], 1798: ua. [uo. 3: 139], 1907: *Nadelfisch* 'Belone vulgaris' [Meyers 9: 563]), sp. *agulla*, *aguja* (FB.), *ahuja* (VN. 1472; 1793: *aguja paladar* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534], fr. *aiguille*, *aiguille de mer* (FB.); 1793: *l'aiguille broche* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534], 1796: *aiguilles* [Adelung 2: 1290]), ol. *aughia*, *aguggia*, *aguglia* (FB.; 1793: *auglia* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), tör. *sargan baluk* (FB.), port. *agulha*, *agulhão* (uo.; 1793: *peixe agulha* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534], azaz 'tű, tűhal, tűcsuka, tengeri tűhal, tengeri csuka'. A latin szaknyelvi *Belone* generikus név is a gör. *belone* 'tű' halnévvel jött létre. A hosszú csőrösrű orrán kívül a név alapja a testalkat is, ennek a hálnak ugyanis hosszúkás, vékony, kígyósrű teste az angolnáéra hasonlít.

Hosszú, hegyes, csőrösrű orra a күрthöz hasonlítható, ezért kapott több nyelvben is a *horn* 'kürt' szóval társneveket; vö. ném. *Hornfisch*, *Hornhecht* (FB.; 1575: *Hornfische* [Fischb. 48], 1792: *Hornhecht* [Bechstein 1: 740], 1793: ua. [Allg.Pol.-Lex. 1: 1533], 1796: *Hörnfishch* [Adelung 2: 1290], 1798: *Hornhecht* [Donndorf 660], 1859: ua. [Univ.Lex. 8: 148], 1869: ua. 'Belone vulgaris' [Brehm 5: 837], 1884: ua. [BrehmsT. 8: 253], 1907: ua. [Meyers 9: 563]), vagyis 'kürtal, kürtcsuka'. Az északi nyelvekben is megvan így ez a fajnév; vö. izl. *hornfiskur* (FB.), norv. *hornjel* (uo.; 1776: *horngive* [Zool.Dan. 49], 1793: *horngiel* 'Efox belone' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1533]), sv. *horngedda* (FB.; 1793: *horngiäll* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), továbbá ang. *hornfish* (FB.; 1793: *hornfish* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), valamint dán *almindelig hornfisk* (FB.; 1776: *horn-fisk* [Zool. Dan. 49], 1793: *hornfisk* Efox belone [Allg.Pol.-Lex. 1: 1533]).

Mivel a háta sötétzöld, erre utaló színneves elnevezést kapott több nyelvben is; vö. ném. *Grünknochen* (FB.; 1869: ua. 'Belone vulgaris' [Brehm 5: 837], 1884: ua. [BrehmsT. 8: 253], 1907: *Grünknochen*, *Grünkarpfen* 'ua.' [Meyers 9: 563]), ang. *greenbone*, *green-ben* (VN. 1472), skót *green bane* (FB.). Társneve a ném. *Sturmfisch* (FB.), vagyis 'viharhal', *Windfisch* (1907: ua. [Meyers 9: 563]), azaz 'szélcsuka', és az ugyancsak 'szélcsuka' jelentésű észt *tuulehaug* (FB.). 1793-ban ang. *sea-pike* (Allg.Pol.-Lex. 1: 1534), vagyis 'tengericsuka' nevét említik. Társneve még a fr. *orphie*

(FB.; 1796: *l'orphie* [Adelung 2: 1290]) és az ang. *gar-fisch* (FB.; 1793: *garfifh* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), *garpike* (FB.), *garrick*, *gerrock*, *gerrick*, *gerbeak* (VN. 1472). Az egyik élőhelyére utal a földrajzi neves or. *ατλαντικησικυκλιου καρπαν* (uo.) és az észti *Atlandi tuulehaug* (W.), honosságára or. *εσπονυικυκλιου καρπαν* (uo.) elnevezése, a szalonka nevével alkotott az ang. *snipe mackerel* és a fr. *bécasse de mer* (FB.). További társneve az ang. *sword-fish* és a skót *gaugnet* (VN. 1472).

A latin szaknyelvi *Efox belone* binómet Linné adta a fajnak 1758-ban (Syst.Nat. 1: 314), számos szinonim nevében is említették; vö. 1884: *Belone vulgaris / rostrata*, *Macrognaathus scolopax*, *Hemirhamphus balthicus* (BrehmsT. 8: 253). A latin szaknyelvi *Belone* generikus név a gör. *belone* 'tű' halnévvel jött létre, de olvasható személyneves magyarázat is, a francia zoológus, Pierre Belon (1517–1564), az 1551-ben megjelent *La nature et diversité des poissons* című kötet szerzőjét említik. Több nyelvben is szerepel a hal neveként a latin terminus; vö. fr. *belone* (1793: ua. [Allg.Pol.-Lex. 1: 1534]), gör. *βελόνι*, *βελονίδα*, le. *belona*, *belona pospolita* (FB.). Két alfaja a *karcsú tűcsőrű csuka* 'Belone belone gracilis' (VN. 1474), a fr. *auiguille*, sp. *aguja* (uo.), valamint a *Fekete-tengeri tűcsőrű csuka* 'Belone belone euxini' (uo. 1473), ennek magyar neve a faj ném. *Schwarzmeer-Hornhecht* (uo. 1472) nevének részfordítása. Megfelelője még az or. *черноморский карпан* 'ua.' (uo.).

NÍLUSICSUKA J. *Gymnarchus niloticus* (BrehmL. 14: 35). Afrikai folyókban (Nílus, Niger, Volta és Gambia) honos. Testhossza 167 cm, tömege 19 kg is lehet.

1870: *nilusi csukát* 'Mormyrus oxyrhynchus' (Term. 2/1: 142), 1916: *nilusi csuka* 'Gymnarchus' (RévaiLex. 18: 481), 1937: *nilusi csukák*; nilusi csőrösszájú hal 'Gymnarchus niloticus' (Ujld.Lex. 5-6: 1551), 1941: *nilusi csuka* (uo. 19–20: 4779). A faj magyar neve egyik élőhelyére utal, a ném. *Nilhecht* 'ua.' (FB.) szó szerinti megfelelője. Szintén a folyó nevével keletkezett fr. *gymnarque du Nil*, le. *mruk nilowy* (W.), cs. *gymnarch nilský* és sv. *nilgädda* (FB.), valamint a tekintélyes méretére utaló ném. *großer Nilhecht* (uo.), *Großnilhecht* (W.) neve. A sp., port. *aba-aba* (uo.), ang. *aba*, *aba aba* (FB.) a hal Nigeriában használatos *aba* (uo.) nevének átvétele. A test alakjára utal ang. *African knifefish* és sp. *pez navaja africano* (W.), azaz 'afrikai késhal' elnevezése. További idegen nyelvi neve az ang. *freshwater rat-tail*, fr. *poisson-cheval*, litv. *elektriniai unguriai* (uo.), rokon nyelvekben az észti *uimselg* és a fi. *nauhanorsukala* (FB.).

INDONÉZ FÉLCSÖRŐSCUKA J. *Nomorhamphus liemi* (W.). Ázsiában a Celebesz-szigetek, Indonézia gyors folyású tiszta vizeiben honos. 6–8 cm hosszú, nálunk akváriumi díszhal.

Honosságra utal magyar neve. A *celebeszi félcsőrös csuka* (W.) társnevének szintén egyik élőhelye az alapja, a faj számos európai nyelvi nevében megvan ez a földrajzi név; vö. sp. *mediopico de Célebe*, port. *agulha das Celebes* (W.), ang. *Celebes halfbeak* (EL.), ném. *Celebes-Halbschnäbler* (www.interaquaristik.de), fr. *demi bec des Célèbes* (www.aquaportail.com), norv. *Celebes-halvnebb* (akvaforum.no › Fiskebasen). Az úgynevezett félcsőrös csukafélék közé sorolják az alsó ajak meghosszabodása miatt. Természetes környezetben rovarevő, többek véleménye szerint az alsó állkapocs kinövése azért alakult ki, hogy a vízfelszínre tolva ingerelhesse kedvenc zsákmányait, a kis rovarokat. Szintén sajátos, csőrszerű orrára utal fi. *koukkunokkakala* (FB.), cs. *polozobánka duhová* és szlk. *polozúbka duhová* (https://rybicky.net/atlasryb) és ang. *beakless halfbeak* (https://fish.mongabay.com) elnevezése. A németben *Schlammpringer* (FB.), azaz 'sárugró' néven ismerik. A latin szaknyelvi *Nomorhamphus* generikus név a gör. *nema* 'szál, rost' és gör. *rhamphosz* 'csúcs' szavakkal keletkezett.

ZANZIBÁRI TARKACSUKA J. *Pachypanchax playfairi* (W.). Afrika keleti partjai mentén, állóvízekben élő hosszúkás testű hal, lapított fejjel és kerek uszonyokkal. 10 cm hosszú.

1955: ua. (Akv. 119). A faj egyik élőhelye Zanzibár, ezzel a földrajzi névvel alkották magyar nevét. Ugyancsak honos Mozambikban, valamint a Seychell-szigeteken, ott a fr. *gouzon* néven ismerik. A latin szaknyelvi *Pachypanchax* generikus név előtagja a tömzsi testre utaló gör. *pachysz* 'kövér' szó. Szinonim neve az *Aplocheilus playfairi*, *Haplochilus playfairi*, *Panchax playfairi*. Ezek mindegyikében személynév szerepel, a fajnev Sir Robert Lambert Playfair nevéből származik, aki 1862 és 1867 között brit konzul volt Zanzibárban, és az általa gyűjtött példányokat megküldte a német ichthyológusnak, Albert Günthernek. Ő volt a faj első tudományos leírója. Playfair neve örökdik

meg a faj ang. *Playfair's panchax*, le. *szczupienczyk playfaira* (EL.) és fr. *panchax de Playfair* (FB.) elnevezésében is.

A hal háta aranybarnás, a has pedig sárgás-fehéres színű, oldalának alapszíne arany sárga, erre utal sp. *panchax dorado* (W.) és ang. *golden panchax* (EL.) elnevezése az arany jelzővel. Az oldalát rozsdabarna pettyek sorozata díszíti, ez az alapja sv. *pricktandkarp* (uo.), azaz 'pöttyös fogasponty', ném. *Tüpfelhechtling* (FB.), vagyis 'pöttycsukácska', és dán *rødprikket panchax* (uo.), azaz 'piros pöttyös panchax' nevének. A finnben *käpykala*, *käpykilli* (uo.) néven ismerik. A 'durvahátú' jelzővel alkották ang. *roughbacked killie* (EL.) társnevét.

VÉRTECSUKA J. *Lepidosiren* (BrehmL. 13: 20). A *Lepidosireniae* család egyedüli tagja, a *Lepidosiren* paradoxa Brazíliában és Paraguayban honos. Fekete teste arany foltos.

1927: *Észak-amerikai vértés csuka* 'Lepidosleusosseus' (TolnaiÚj. 6129), 1937: csontos csukák, *vértés csukák* 'Lepidosteidi' (Ujld.Lex. 5–6: 1540). Honossága alapján kapta ang. *South American lungfish*, ném. *südamerikanischer Lungenfisch*, or. *чешуїчатник американский*, fi. *amerikankeuhkokkala*, cs. *bahník americký* (FB.), fr. *dipneuste sud-américain*, le. *praplaziec*, *prapletwiec* *południowoamerykański*, dán *sydamerikansk lungefisk* (W.), azaz '[Dél-]amerikai tüdőshal', valamint *American mud-fish* és sp. *pez de barro americano* (uo.), vagyis 'amerikai sárhal' nevét.

A latin szaknyelvi *Lepidosiren* generikus név a gör. *lepsz* 'pikkely' és a gör. *seiren* 'mitológiai kígyó' szavakkal keletkezett. Ennek alapján hívják sp. *lepidosirena*, gör. *λεπιδοδοσειρήνα*, észt *sireenkala*, or., ukr. *ленидоцупен* (W.) néven. A faj kétéltű jellegű megjelenése az alapja ném. *Schuppenmolch* és sp. *pez salamandra escamoso* (uo.), azaz 'pikkelyes szalamandra[hal]' nevének. Hasonló ang. *Lurchfisch* (uo.), vagyis 'kétéltűhal', illetve braziliai port. *cobra d'água* (FB.), azaz 'vízikígyó' neve is. Alakjáról kapta a kígyószzerű angolna nevével fr. *anguille tété* (uo.) elnevezését. További idegen nyelvi neve a port. *piramboia* (W.), braziliai port. *boi una* (FB.). A cs. *karamuru* neve a faj braziliai port. *caramuru* (uo.) nevének átvétele.

GYÖNGYFOLTOS SOKÚSZÓS-CSUKA J. *Polypterus ornatipinnis* (Akv.Lex.). A Kongó középső és felső folyásának környékén honos. Hosszúsága akár 45 cm is lehet.

A *sokúszós csukafélék* 'Polypteridae' (W.; 1922: *sokszárnyú csuka* 'Polypterus' [RévaiLex. 15: 569], 1930: *sokszárnyú csukák* [BrehmL. 14: 292], 1936: *sokúszós csukák* 'Polypterini' [UjldLex. 3: 1629]) arról a jellegzetességükről kapták a nevüket, hogy a hátuszonyuk tíznél több részre tagolt. A latin szaknyelvi *Polypterus* generikus név is erre utal, a gör. *poly* 'sok' és a gör. *pteron* 'szárny, uszony' szavakkal alkották. Ennek a *gyöngyfoltos sokúszós csuka* nevű fajnak a hátuszonya is számos, egy-egy tövis által tartott úszócskára oszlik. A fejen, a testen és az úszókon szabálytalan, de összefüggő rajzolatból álló sötét hálóminta látható, erre utal a *gyöngyfoltos* faji jelző, továbbá a 'pettyes, foltos' jelzővel alkotott dán *pletlet bikir* és észt *kirju hulkuim* (FB.), valamint a 'díszes' jelentésű faji jelzővel az ang. *ornate bichir* (W.) és cs. *bichir zdobeny* (FB.) neve is. Földrajzi névvel, a Nílus nevével keletkezett észt *niiluse hulkuim* és fi. *kirjoniilinhauki* (uo.) elnevezése.

TÖRPE SOKÚSZÓS-CSUKA J. *Polypterus palmas* (Akv.Lex.). Kongó, Ghána, Kamerun, Libéria vizeiben honos. Sárgásbarna alapszínű, világosszürkés rácsmintákkal hátán és oldalán.

A viszonylag kisebb, mindig 30 cm alatt maradó testméretre utal a megkülönböztető *törpe* jelző. A *sokúszós* faji jelző és a latin szaknyelvi *Polypterus* generikus név magyarázatát l. a **gyöngyfoltos sokúszós-csuka** szócikkében. A latin *palmas* faji jelzőt M. Büttikofer, a faj gyűjtője adta, ez alapján kapta észt *palmase hulkuim* (FB.) nevét is. A világosszürkés rácsmintákra utal cs. *bichir šedy* (uo.) neve a szürke színnévvél, márványozott testére pedig ang. *marbled bichir* (uo.) elnevezése. Más állatnevekkel alkotott a faj ang. *dinosaur eel* (W.), azaz 'dinoszaurusz-angolna' társneve. A szokásosnál rövidebb uszonyain alapul ang. *shortfin bichir* és dán *kortfinner bikir* (FB.) neve. A finnben *harmaanilinhauki* (uo.) néven ismerik.

SZENEGÁLI SOKÚSZÓS-CSUKA J. *Polypterus senegalus* (W.). Közép- és Nyugat-Afrika mocsaras vizeiben és a Nílusban honos, nálunk akváriumi díszhal. Testhossza lefelejtöbb 30 cm körüli.

1922: *senegáli sokszárnyú csuka* 'ua.' (RévaiLex. 15: 569), 1930: *senegáli sokúszós csuka* 'ua.' (BrehmL. 14: 294). Földrajzi névvel az egyik élőhelyére utal a neve, akárcsak számos idegen

nyelvi elnevezése; vö. ang. *Sénégal bichir*; ném. *Senegal-Flösselhecht*, le. *wielopletwiec senegalski*, észt *senegali hulkuim*, cs. *bichir senegalský*, dán *senegal-bikir* (FB.), or. *сенега́льскі́й мно́гоно́бь*, tör. *Senegal bişiri*, sv. *senegalfengädda*, sp., port. *bichir de Senegal* (W.). A latin szaknyelvi *Polypterus senegalus* binóment Georges Cuvier tette érvényesen közzé 1829-ben, ebben szintén szerepel a földrajzi név. Van is a fajnak a francia természettudós nevével alkotott ang. *Cuvier's bichir* és port. *bichir-de-Cuvier* (W.) társneve. A *sokúszós* faji jelző és a latin szaknyelvi *Polypterus* generikus név magyarázatát l. a gyöngyfoltos sokúszós-csuka szócikkében.

Társneve a *nilusi sokúszós-csuka* (tudasbazis.sulinet.hu; 1922: *bisir* vagy *nilusi sokszárnyú csuka* 'Polypterus bichir' [RévaiLex. 15: 569], 1930: *nilusi sokúszós csuka* 'ua.' [BrehmL. 14: 294]), a finnben is *viherniilinhauki* (FB.), mert elsősorban a Fehér Nílusban az Albert-tóig fordul elő, élőhelyéről kapta nevében az egyik faji jelzőt. Jellegzetes uszonyára utal ang. *sail-fin* (uo.), vagyis 'vitorlauszony' elnevezése. Szenegeálban wolof *kháb, khabé*, Kenyában *ngir* (uo.) néven ismerik. Az ang. *gray bichir* és port. *bichir-cinza* (W.) neve szürke testszínén alapul, a sv. *vanlig fengädda* nevének 'közönséges tündércsuka' a jelentése. A dinoszaurusz névvel alkotott ném. *Dinosaurieraal* és a tör. *dinozor bişir* (uo.) elnevezését valószínűleg az őshalakra emlékeztető külseje miatt kapta.

SÁVOS SOKÚSZÓS-CSUKA J. *Polypterus delhezi* (Akv.Lex.). Afrikában, Kongó tavaiban honos. A természetben gazdag vegetációjú vizekben él szívesen. Ragadozó hal.

Sötétszürkés-barnás háta fekete sávokkal díszített, erre utal a sávos faji jelző, akárcsak ang. *banded bichir*, sp. *bichir rayado*, sv. *randig fengädda* (W.) és dán *stribet bikir* (FB.) elnevezésében. Az ang. *barred bichir* (W.) nevében a *rácsos* jelző szerepel, a pettyes test az alapja észt *vöödiline* hulkuim (FB.) nevének. A *sokúszós* jelző és a latin szaknyelvi *Polypterus* generikus név magyarázatát l. a **gyöngyfoltos sokúszós-csuka** szócikkében. Földrajzi név az alapja ném. *Zaire-Flösselhecht* (uo.) nevének, további neve a fi. *äpläniilinhauki*, természetes élőhelyén, Kongóban a *nkonga* (uo.). Az ang. *armoured bichir* (W.) nevének 'páncélos bichir' a jelentése. A lat. *Polypterus delhezi* binóment George Albert Boulenger (1858–1937), a Belgiumban született, honosított brit zoológus és ichthiológus adta a fajnak 1899-ben (Boulenger 4: 66). A latin szaknyelvi faji jelzővel alkották a cs. *bichir delheziv* 'ua.' (FB.) terminust.

KÖZÖNSÉGES TENERICSUKA J. *Merluccius merluccius* (VN. 7066). Nagy rajokban úszó tengeri ragadozó, nyílt vizekben él, a tőkehalfélék közé tartozik.

Vagy egyszerűbben *tengeri csuka* (uo.; 1897: *tengeri csuka* 'Merlucius', *közönséges tengeri csuka* 'Merluccius vulgaris' (PallasLex. 16: 85), 1905: ua. (BrehmK. 8: 218), 1925: *tengeri csuka* 'ua.', *közönséges tengeri csuka* 'ua.' ((RévaiLex. 18: 141), 1929: *tengeri csukák* 'Merluccius' (BrehmL. 13: 83), 1930: *tengeri csuka* 'Merluccius vulgaris' (TolnaiÚj. 17: 37). A latin szaknyelvi *Merluccius merluccius* (Linnaeus 1758) binómenben az összetett nemi és faji terminus utótagjában ugyancsak szerepel a *csuka* halmnév, mert ez a lat. *lúcius* 'csuka' és a lat. *mare, maris* 'tenger' szavak összetétele. Régtől adatható, Pierre Belon természettudóstól (1517–1564) származik, világosan látszik az előtag eredete nála 1533-ban: *maris lucius* (Belon 121), azaz 'tengeri csuka'. Utána 1554: *merlucius piscis* (Rondelet 274), merlus, quasi *maris lucius* (uo. 273), 1558: *maris lucium* [Hist. An. 98], *Merlucius* (uo. 84), 1638: Galli *Merlucium*, quasi *maris Lucium* (Aldrovandus 284), 1667: *Merlucius* (Merret 184), 1828: *Merluccius vulgaris* (Hist.Brit.An. 195).

A latin szaknyelvi terminus alapján jött létre fordítással a faj név. *Seehecht* (FB.; 1604: ua. [Ges.Med. 502]), *Meerhecht* (DWb. 2392; 1558: Merlucium, id est Lucium marinum, ein *Meerhecht* [Hist.An. 108], 1598: *Meerhecht, kleiner Meerhecht* [Fischb. 39a]; 1604: Merlucium, Lucium marinum: *Meerhecht* [Ges.Med. 93]) elnevezése, és ennek tükörfordítása a magyar *tengeri csuka* terminus. A német összetételekben a *See*, illetve *Meer* 'tenger', a *Hecht* utótagnak pedig 'csuka' az értelme, így tengeri csukát jelentenek a nevek; a csukához való hasonlóság volt a névadás alapja. Megvan a név szó szerinti megfelelője más nyelvekben is; vö. ang. *sea-pike* (FB.), *sea luce* (MD. 432 és 855), illetve fr. *brochet de mer* 'ua.' (FB.; 1794: ua. [Allg.Pol.-Lex. 3: 1108]). A végső forrás a faj egykori lat. *maris lucius* (1533: Belon 121), *maris lucium* (1558: Hist.An. 98) neve.

Társneve a magyarban a *csacsihal* (VN. 7066; 1929: ua. 'Merluccius vulgaris' [BrehmL. 84; 1937: ua. [UjId.Lex. 5–6: 1418], 1969: ua. 'Merluccius merluccius' [Urania 209]). A nálunk megjelent Brehm második magyar kiadás Halak fejezetének szerkesztője és átdolgozója, Leidenfrost

Gyula fordítása lehet. Nála szerepel az Adriánál, Triesztben és Fiumében használatos ol. *asinello* (BrehmL. 84), azaz 'csacsi', a hekk egyik társneve. A hal hv. *magarčić* (FB.), fr. *ânon* (EL.) neve ugyancsak 'szamár', fr. *âne de mer* (VN. 7066), 1558: *Afello pifce* [Hist.An. 108], 1604: *asellopifce* (Ges.Med. 93) és ném. *Meeresel* (uo.; 1598: „primum de Merlucio, *Meeresel* [Fischb. 39b], 1603: *Meeresel* [Schwenckfeld 450]) elnevezése 'tengeri szamár' jelentésű. Közismertebb társneve a *hekk* (ÉKsz. 5: 10), amely a faj or. *xēük*, *xek*, *xək* (VN. 7066), *xəük* (FB.) vagy ang. *hake* [MD. 432; 1686: *hake* 'Merlucius' [Hist.Pisc. 23], 1730: *hake* (Taylor-Dale 429), 1738: ua. 'Asellus primus, Merlucius' [Artedi 22], 1828: *common hake* 'Asellus primus, Gadus merlucius' [Hist.Brit.An. 195]) nevének átvétele. Az angol halnév az óang. *haki* 'horog' (< ógerm. **hakan-* 'ua.') szóból magyarázható, a tühegyes fogakra, az állkapocsra utal. Mivel a hekk a Gadidae, azaz tőkehalfélék családjának egyik nemébe tartozó faj (volt is nevének *Gadus merluccius* [Linnaeus 1758; Hist.Brit.An. 1828]) latin szaknyelvi szinonimája, illetve említették más nyelven is a tőkehal nevével; vö. ném. *erster Stockfjch* (1598: ua. [Fischb. 39b], 1603: *StockFijch* 'Merlucius' [Schwenckfeld 450]), azaz '[első] tőkehal', felbukkant a magyarban is – megkülönböztető jelzővel ellátott – *tőkehal* neve. A nálunk 1929-ben megjelent Brehm Halak fejezetének fordítója és átdolgozója, Leidenfrost Gyula „*földközitengeri* vagy *szürke tőkehal*, *Merluccius vulgaris* Flem.” (BrehmL. 13: 84) adata olvasható 1937-ben: *szürke tőkehal* 'ua.' (UjId.Lex. 5–6: 1418), később 1979-ben *földközi-tengeri tőkehal*, *szürke tőkehal* (VN. 7066). További társneve a németben *Hechtdorsch* 'csukátőkehal' (DWb. 1683), az olaszban *pesce lupo* (FB.), azaz 'farkashal'. A tengeri csuka *kalmul* társneve (VN. 7066; 1930: *kalmük* 'Merluccius vulgaris' (TolnaiÚj. 17: 37), 1935: *kalmul* [RévaiLex. 18: 141]) a dán *kulmul* 'ua.' (BrehmL. 84) szó átvétele. A különböző Merluccius fajok dán *kolmuler* (EL.), *kulmule* (MD. 186, 432) neve összetétel (< dán *kul* 'szén' és *mul* 'pofa'), a névadási szemlélet háttere az, hogy a hekk „szájürege és nyelve teljesen fekete” (Urania 209). Az olaszban is használatos *pesce prete* [FB.; 1929: ua. [BrehmL. 13: 84]), azaz 'paphal' neve, ezzel ugyancsak a sötét szín miatt hasonlíthatják a reverendásokhoz.

KÉKCSUKA J. *Aplocheilus panchax* (W.). Ázsiában honos, kedvelt a hazai akvarisztikában. Hosszúakás, hengeres testalkatú, ragadozó életmódú hal.

Kék díszcsuka 'Aplocheilus panchax' (Akv.Lex.). Igen szép színezete ezüstszerű, viszont pikkelyei kékesen irizálnak, erről kapta a faji jelzöt. A farokúszó is ezüstkék színű. Szintén a *kék* színnél megfelelőjevel keletkezett sp. *panchax azul*, fi. *sinivaanija* (W.), *sinisukkulakala*, ang. *blue panchax*, le. *szczupienczyk niebieski* (FB.) elnevezése. Több nevében is rizshal, rizspontyocska a neve; vö. ang. *estuarine ricefish*, ném. *gefleckter Reiskärpfling*, *schwarzfleckiger Reiskärpfling* (uo.). Foltosságára utaló jelzővel alkották a testéhez hasonló színezetű, kékes pöttyök alapján ang. *spotted medaka*, *white spot*, *spotted ricefish* (uo.) nevét. Egyik élőhelyére utal ang. *Java medaka* és ném. *Javakärpfling* (uo.) elnevezése. Ott pedig *bekatul*, *gatul*, *katul*, *kemprit*, *pernet* és *wader* (uo.) néven ismerik. Hegyes, szürkés-ezüstös feje az alapja ang. *lead-head*, illetve *silver-head* (uo.), vagyis 'ólomfej', ezüstfej' nevének. A németben ismert *gemeiner Hechtling* (uo.), azaz 'közönséges csukácska' néven is. További társneve a fi. *täplamedaka* (uo.) és a sv. *nätkilli* (W.). A latin szaknyelvi *Aplocheilus panchax* binóment Francis Hamilton adta a fajnak 1822-ben (Acc.F. 6), szinonim neve az *Esox panchax* (uo.).

MAKRÉLACSUKA J. *Scomberesox saurus* (W.). Az Atlanti-óceánban és a Földközi-tengerben honos, átlagos hossza 32 cm körüli. Esetenként a parthoz közel nagy számban fogható.

1905: ua. (BrehmK. 8: 313), 1915: ua. (RévaiLex. 13: 314). Magyar neve a ném. *Makrel-enhecht* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még az or. *макреле цука* (VN. 10228), dán *makrelgedde*, norv. *makrellgedde*, sv. *makrillgädda*, *makrillgädda*, holl. *makreelgeep*, fi. *makrillihauki* 'ua.' (FB.). A fajnak a latin szaknyelvi *Esox saurus* binóment a német Johann Julius Walbaum (1724–1799) adta 1792-ben (Walbaum 3: 93), ez ma szinonim név, a ma érvényes *Scomberesox* generikus terminus szintén Walbaum névalkotása. A nemi névnek ugyancsak 'makré-lacsuka' a fordítása, hiszen a lat. *scomber* 'makréla' és az *esox* 'csuka' nevek összetétele. A faj orosz társneve is *макреле скомбресука* (VN. 10228). A franciában egyszerű *maquereau* (uo.), a lengyelben *makrelosz* (W.) neve használatos. Fő élőhelyére utal ang. *Atlantic saury*, *Atlantic needlefish*, ro. *scrumbioara de Atlantic* (FB.), or. *атлантическая сайра*, *атлантическая макреле цука*,

атлантическая скумбрия, fr. *balaou atlantique*, sp. *paparda del atlántico*, sauro *atlántico*, ukr. *саїра атлантична* és blg. *атлантическая саїра* (W.) elnevezése. Ugyancsak az egyik előfordulási helye az alapja a szintén földrajzi névvel alkotott skót *Egyptian herring* (VN. 10228) nevének, a heringhez azért hasonlítják, mert nagy csapatokban bukkan fel.

Hegyes orrára utal ang. *needlefish*, *needlenose*, fr. *aiguille de mer*; *orphie-maquereau* (FB.), azaz 'túhal, túorr', illetve 'tengeri tű, túhal-makréla' elnevezése, és hosszú vékony testére ném. *Echsenhecht* (uo.; 1869: *Echfenhecht* [Brehm 5: 623], 1884: *Echsenhecht* 'Scomberesox saurus' [BrehmsT. 8: 254]), azaz 'gyíkkal' neve. Társneve a németben a *Seehecht* (uo.), vagyis 'tengericsuka'. Az olaszban *costardella*, *gastodella* (W.) néven ismerik, de számos társnév és alakváltozat használatos az olasz nyelvjárásokban, a spanyolban és az angolban, valamint a franciában, továbbá a portugálban is (l.: FB.). A görögben *λουτοσαργάνα* (uo.), a törökben *zurna balığı* (W.) néven ismert. Régen a németben *Hüpfel* (1859: ua. 'Scomberesox saurus' [Univ.Lex. 8: 148]) néven is említették.

CSÍKOSCSUKA *J. Aplocheilus lineatus* (W.). Sri Lankán és Dél-Indiában honos. Legfeljebb 10 cm-es, folyókban, mocsarakban él, nálunk akváriumi díszhal.

A névadás alapja az, hogy sárgás színezetű testét fekete csíkok díszítik. Hasonneve is *sávós fogaspony* (W.). Ma érvényes latin szaknyelvi nevében és a latin *Panchax lineatum* szinonim nevében a *lineatus* faji jelzőnek ugyancsak 'csíkos' a jelentése. Szintén a 'csíkos, sávós' jelző megfelelőivel alkották a faj ném. *Streifenhechtling*, ang. *striped panchax*, braziliai port. *panchax-listrado*, sv. *linjetandkarp*, fi. *juovasukkulakala*, *juovavaanija*, dán *stribet panchax* (FB.), sp. *panchax rayado*, le. *szcupieńczykiem liniowym*, or. *полосатая щучка*, *полосатая светлоглазка* / *линеатус*, szlk. *kaprozúbka pásová*, *štúčka páskovaná* (W.) elnevezését. A le. *szcupieńczyk pregowany* és az észti *vöödiline haugfundulus* (FB.) nevét pedig a 'pettyes' jelzővel. A kereskedelemben az alapváltozat elég ritka, arany színváltozata *aranycsuka* (Akv.Lex.) néven sokkal gyakoribb, ez az ang. *golden panchax*, *golden wonder* (uo.), *golden wonder killifish* 'ua.' (W.) név mintájára alakult. A ma érvényes latin szaknyelvi *Aplocheilus lineatus* binóment Achille Valenciennes adta a fajnak 1846-ban (Cuvier 18). Az *Aplocheilus* (< gör. *aploe* 'egyszerű'; gör. *cheilosz* 'ajak') generikus név a latin szinonim nevekben is szerepel; vö. *Aplocheilus affinis*, *Aplocheilus rubropictus*, *Aplocheilus vittatus*. A németben ismert *Piku* néven is, ez a faj indiai élőhelyén használatos marathi *pikoo*, *piku* 'ua.' (FB.) név átvétele.

VÖRÖSTORKÚ DÍSZCSUKA *J. Epiplatys dageti* (Akv.Lex.). Sierra Leone, Libéria, Ghána és Elefántcsontpart vizeiben honos. Mindössze 6 cm-es, egyenes hátú akváriumi díszhal.

1955: ua. '*Epiplatys chaperi*' (Akv. 119). Magyar neve a faj ang. *firemouth panchax* (uo.), *redchin panchax* (FB.) nevének mintájára keletkezett, akárcsak a fi. *punaleukavaanija* 'ua.' (uo.). A latin szaknyelvi *Epiplatys* generikus nevet a gör. *epi* 'felett, elől' és a gör. *platysz* 'lapos' szavakkal alkották. A *dageti* faji névben a 20. századi francia ichthyológus, Jacques Daget neve őrződik meg. A személynév szerepel a faj le. *szcupieńczyk dageta* (FB.) és szlk. *kaprozúbka dagetova* (W.) nevében is. A hal testét fekete csíkok díszítik, erre utal ném. *Querbandhechtling* (FB.), azaz 'kereszt-sávós csukácska' elnevezése. Társneve a fi. *kiilavaanija* (W.), a szlovákban *štukovec priečnopásy* (uo.) néven ismerik.

GYŰRŰS DÍSZCSUKA *J. Epiplatys annulatus* (Akv.Mag. 86). Sierra Leone, Guinea, Libéria mocsaras vizeiből származik az akvaristák kedvelt díszhala. Teste hosszúkás, szája felső állású.

Találó nevének alapja az, hogy világos krémszínű testén négy vastag, fekete csík látszik. Ezekre a gyűrűkre utal a faj ném. *Ringelhechtling*, fi. *vyövaanija*, dán *båndet panchax* (FB.), ang. *banded panchax*, fr. *panchax à bandes* és sp. *pez-almirante bandeado* (W.) elnevezése is. Más néven *bohóccsuka* (Akv.Mag. 86) az ang. *clown killie*, fr. *killi clown* ua. (FB.) mintájára. Díszhal volta az alapja ném. *Schmuckt-Flösselhecht*, sp. *bichir ornado*, holl. *prachtvinkwastenoek* és norv. *praktbikur* (W.) nevének. Márványos testére utal sv. *marmorerad fengädda* (uo.) neve, apró termetére pedig ném. *Zwerghechtling* (uo.), azaz 'törpecsukácska', illetve le. *szcupieńczyk kartowaty* (uo.) elnevezése. További neve a tör. *süslü bişir* (uo.), ang. *rocket panchax* és a fi. *loistovaanijakala* (FB.). A fajt elsőként George Albert Boulenger belga természetbúvár írta le, 1915-ben. A ma érvényes latin szaknyelvi *Epiplatys annulatus* hivatalos binómen mellett szinonim elnevezése az *Aplocheilus annulatus* és a *Pseudepiplatys annulatus*.

FÉLCSŐRÖSCSUKA *J. Dermogenys pusilus* (W.). Délkelet-Ázsia lassú folyású vagy állóvizeiben honos. 4–5 cm hosszú, nálunk akváriumi díszhal.

1964: *félcsőrös csukák* (BékésM.N. 74 : 3). A *félcsőrös* faji jelzöt az alsó ajak meghosszabodása miatt kapta. A magyar név a faj ném. *Halbschnabelhecht* (W.) nevének tükörfordítása. A csőrszerű alsó állkapocs elárulja e hal táplálkozási szokásait, természetes körülmények között a vízfelszín közelében az apró rovarokra leselkednek. És erre utal a latin szaknyelvi *Dermogenys* (< gör. *derma* 'bőr' és gör. *geny*, *-yosz* 'arc, állkapocs') generikus név is, illetve a sajátos csőr az alapja a faj ném. *hechtköpfiger Halbschnäbler*; sv. *halvnäbb*, ang. *halfbeak*, *freshwater halfbeak* (FB.), *wrestling halfbeak*, *Malayan halfbeak*, sp. *mediopico luchador*, *mediopico malayo*, dán *bryderhalvnæb* (W.) nevének is. Apró természetére utal a 'törpe' faji jelzővel ném. *Zwerg-Halbschnabelhecht* (FB.), valamint le. *pöldziobek karlowaty*, *pöldzióbek karlowaty*, *pöldziubek karlowaty* (W.), alakjára a tú szóval port. *agulhinha prata* (uo.) és ang. *needle gar* (FB.), ragadozó voltára pedig észl. *võitluskoonkala* és fi. *painijakala* (uo.), azaz 'küzdő-, birkozóhal' elnevezése.

NYILASCOSUKA *J. Sphyræna sphyræna* (VN. 1472). Az Atlanti-óceánban, a Földközi- és a Fekete-tengerben honos. Ízletes húsú hal, akár 165 cm hosszúra is nőhet.

1897: *nyilas csuka* (Sziklay–Borovszky 425), 1898: ua. 'Sphyræna vulgaris' (Földr.Közl. 339), 1905: *közönséges nyilascosuka* 'ua.' (BrehmK. 8: 160), 1911: *nyilascosuka félek* 'Sphyrænidae' (RévaiLex. 2: 641), 1916: *nyilascosuka* (uo. 14: 595). A magyar név a faj ném. *Pfeilhecht* (FB.; 1774: *Pfeilhecht* [Müller 4: 336], 1787: ua. 'Esox sphyræna' [Meidinger 109], 1793: ua. [Allg. Pol.-Lex. 1: 1537], 1798: ua. 'Sphyræna' [Donndorff 4: 654], 1861: ua. [Univ.Lex. 12: 944], 1869: ua. 'Sphyræna vulgaris' [Brehm 6: 489], 1884: ua. [BrehmsT. 8: 79]) nevének tükörfordítása. Alakleíró elnevezés, a névadási szemlélet háttere az, hogy a hal feje hegyes, a teste hosszú, vékony, nyíl alakú. Conrad Gessner 1575-ben a ném. *Meerpfaal* (Fischb. 39) nevet használja, mert a hal szája felül hosszabb mint az alsó, és hegyes az eleje. Hasonneve a németben a *Spießhecht* (FB.; 1793: *Spieshecht* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537], 1863: *Spießhecht* [Univ.Lex. 16: 553]), vagyis 'nyárs-csuka'. Több nyelvben is van ilyen értelmű hasonló terminus; vö. ang. *spitfish* (1793: *spit-fish* 'Elof sphyræna' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537]), fr. *spet*, *sphyrène spet* (FB.; 1793: *spet* 'ua.' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537]), sp. *espetón*, *espet* (FB.; 1793: *espeton* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537]), a németben is megvan a faj *Spet* (1884: ua. [BrehmsT. 8: 79]) társneve. További neve a holl. *pylsnoek* (1793: *pylfnoek* [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537]), fr. *becune*, *lussi*, *poisson cheville*, sp. *picudo*, hv. *škarani*, *škeram*, *škeram*, *štukaca*, *štukan* (FB.). Az olasz nyelvjáráásokban igen sok neve és névváltozata használatos; vö. *aluzzi*, *aluzzo*, *aluzzu*, *magnusaù*, *mrelluzze*, *scarmu* (FB.), *lozzu*, *luzu*, *luzze*, *luzzo*, *luzzu* (uo.; 1738: *luzzo* [Artedi 87]).

A latin szaknyelvi *Esox sphyræna* binómet Linné adta a fajnak 1758-ban (Syst.Nat. 1: 313), szinonim neve a *Sphyræna vulgaris* (1828: Cuvier 3: 327). A *Sphyræna* terminus forrása a gör. *sphyraina* 'hálnév'. A latin terminus az alapja a nyilascosuka fr. *sphyrèn*, *sphyrène des Antilles* és or. *мелкочешуйная сфйрена* (FB.) elnevezésének. Számos nyelvben az élőhelyére utaló, és 'tengeri csuka' jelentésű nevet kapta; vö. or. *морская цука* (FB.), ol. *luccio di mare*, *luccio marino*, *lussao de mar*, *lusso de mar*, *luzzo de mar* (uo.; 1793: *luzzo marino* 'Elof sphyræna' [Allg.Pol.-Lex. 1: 1537]), ang. *seapike* (1793: *sea-pike* [uo.]), ném. *Seehecht* (1863: ua. 'Sphyræna esocina, Esox sphyræna' [Univ.Lex. 16: 531]), fr. *brochet de mer* (FB.). Társneve a németben a *Mittelmeerbarrakuda* (uo.), azaz 'Földközi-tengeri barrakuda'. A legtöbb európai nyelvben megvan ez a *barrakuda* neve a nyilascosukának; vö. szln., sp., port., fr., sv., fi., ol. *barracuda*, norv. *barrakuda*, illetve az 'európai' megkülönböztető jelzővel ang. *European barracuda* (W.), le. *barrakuda europejska*, port. *barracuda-europeia*, norv. *europæisk barracuda*, le. *europejska*, port. *barracuda-europeia*, ném. *europäischer Barrakuda* (FB.). A magyarban is megvan a nyilascosukafélék családjának *barrakudák* 'Sphyrænidae' (W.) elnevezése. A nyilascosukafélék (Sphyrænidae) családjába tartozó faj az óceánokban honos, és akár 200 cm-es és 50 kg tömegű *nagy barrakuda* 'Sphyræna barracuda' (W.; 1905: *barracuda* 'Sphyræna picuda' (BrehmK. 8: 160)). Idegen nyelvi neveit szintén a *nagy* faji jelző megfelelőivel alkották; vö. dán *stor barracuda*, ang. *great barracuda* ném. *großer Barrakuda*, le. *barrakuda wielka* stb. (FB.). A Sphyræna jello fajnak Kohaut Rezső 1905-ben a *hegyesorru csuka* (BrehmK. 8: 161) nevet adta.

HIVATKOZÁSOK

- Acc.F. = Francis Hamilton: *An account of the fishes found in the river Ganges and its branches*. Edinburgh & London, 1822.
- Adelung = Johann C. Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*. Leipzig, 1793–1801.
- Akv. = Lányi György – Wiesinger Márton: *Akvarisztika*. Budapest, 1955.
- Akv.Lex. = *Akvarista Lexikon*: <https://akvaristalexikon.hu>.
- Akv.Mag. = *Akvárium Magazin*: www.akvariummagazin.hu.
- Aldrovandus = Ulyssis Aldrovandi ... *De piscibus libri V et De cetis lib. unus*. Bononiae, 1613.
- Allg.Pol.-Lex. = Philipp Andreas Nemnich: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte*. Hamburg, 1793–1798.
- Am.F. = George Brown Goode: *American fishes*. New York, 1887–88. 2. ed. Boston, 1903.
- Am.F.G. = David Starr Jordan et al.: *American food and game fishes*. New York, 1902.
- Am.Nat.Hist. = William T. Hornaday: *The American natural history*. London, 1904.
- Aq.an. = Ippolito Salviani: *Aquatilium animalium historiae, liber primus: cum eorumdem formis, aere excusis*. Rom, 1553.
- Artedi = Petri Artedi ... *Ichthyologia sive Opera omnia posthuma de Piscibus*. Lugduni Batavorum, 1738.
- Bálint = Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Móra Ferenc Múzeum évk., 1974–1975.
- Bechtein = Johann M. Bechtein: *Kurzgefaßte gemeinnützige Thiergeschichte des In- und Auslandes*. Leipzig, 1792–.
- BékésM.N. = *Békés Megyei Népújság*. Békéscsaba, 1956–1991.
- Belon = Pierre Belon: *De aquatilibus libri duo cum iconibus ad vivam ipsorum effigiem ...* Paris, 1553.
- B.–D. = P. G. Bianco – G. B. Delmastro: *Recenti novità tassonomiche. Researches on Wildlife Conservation*. 2011, 2: 1–13.
- Boulenger = George Albert Boulenger: *Matériaux pour la faune du Congo. Zoologie, série I, 1899*.
- Brehm = Alfred E. Brehm: *Illustrirtes Tierleben*. Hildburghausen, Leipzig, 1864–1876. 4. Aufl. 1911–1920.
- BrehmK. = *Brehm Alfréd: Az állatok világa. 8. köt. Halak*. A hazai viszonyokra alk. Kohaut Rezső. Budapest, 1905.
- BrehmL. = *Brehm Alfréd: Az állatok világa. 14. köt. Halak*. A hazai viszonyokra alk. Leidenfrost Gyula. Budapest, 1930.
- BrehmsT. = *Brehms Tierleben. Allgemeine Kunde des Tierreichs*. Leipzig, 2. Afl. 1876–1879; kol. Aufl. 1882–1884.
- BrockhausB. = *Bilder-Conversations-Lexikon für das deutsche Volk. Brockhaus*. Leipzig, 1837–1841.
- BSA. = Dame Juliana Berner: *Boke of Seynt Albans; The Bokys of Haukyng and Huntyng, fouling, and fishing*. Saint Albans, Schoolmaster-Printer, 1486. A briefe Treatise of Fishing, with the Arte of Angling c. fejezet, oldalsz. nélk.
- Bull.Am.Mus. = *Bulletin of the American Museum of Natural History*. New York, 1881–.
- Bull.US. = *Bulletin of the United States Fish Commission*. Washington, 1881–1900.
- Chyzer = Chyzer Kornél: *Zempléni halai*. Igló, 1882.
- Comp.Ang. = Izaak Walton: *The compleat angler*. London, 1653.
- Cuvier = Georges Cuvier – Achille Valenciennes: *Histoire naturelle des poissons*. Paris, 1828–1849.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, 1966–.
- Donndorff = Johann August Donndorff: *Amphibiologische und ichthyologische beyträge ...* Leipzig, 1798.
- DWb. = Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- Dybowski = Benedykt Dybowski: *Vorläufige Mittheilungen über die Fischfauna ...* Verhandlungen der K.-K. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien, vol. 19. 1869.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagjobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>.
- FB. = *Fishbase. A global species database of fish species*. www.fishbase.se/home.htm (hozzáférés: 2017. júl.).
- Filbűch = Gregor Mangolt: *Filbűch von der Natur und Egen-schafft der Fische*. Zürich, 1557.
- Fischb. = Conrad Gesner: *Fischbuch, das ist ein kurze, doch vollkommne Beschreibung ...* Zurich, 1575; Franckfurt a. M., 1598.
- Földr.Közl. = *Földrajzi Közlemények*. Budapest. 1873–1948. 1953 –.
- FS. = Caroli Linnaei ... *Fauna svecica sistens animalia sveciae regni*. Lugduni Batavorum, 1746.
- FUF. = *Finnisch-ugrische Forschungen*. Helsinki, 1914–.
- Geol.Cape = *Geology of the county of Cape May, state of New Jersey*. Trenton, 1857.
- Ges.Med. = *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber IV: qui est De piscium ...* Francofurti, 1604.
- Gesnerus red. = C. Gessner – C. Forer – G. Horst: *Gesnerus redivivus auctus & emendatus*. Vol. 4. Frankfurt a. M., 1670.

- GmelinSyst.Nat. = Johann Fr. Gmelin: *Caroli a Linné ... Systema naturae per regna tria naturae*. Lipsiae, 1788–1793.
- Gyurkó = Gyurkó István: *Édesvízi halaink*. Bukarest, 1972.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest, 1887.
- Henshall = James A. Henshall: *Bass, pike, perch and other game fishes of America*. Cincinnati, 1919.
- Herc.Cur. = Georg Henning Behrens: *Hercynia Curiosa, oder Curióser Hartz-Wald*. Nordhausen, 1703.
- Hist.An. = Conradi Gesneri ... *Historiæ Animalium Liber IIII. qui est de Piscium [et] Aquatilium ...* Zürich, 1558.
- Hist.Brit.An. = John Fleming: *History of british animals*. London, 1828.
- Hist.Pisc. = Francis Willughby: *De Historia piscium libri quatuor ...* Oxford, 1686.
- Hohberg = Wolf Helmhard von Hohberg: *Georgica Curiosa. Bd. 2*. Nürnberg, 1682.
- HorgK. = Vigh József (Szerk.): *A horgászat kézikönyve*. Budapest, 1963.
- Hort.San. = Jacob Meydenbach: *Hortus Sanitatis*. Mainz, 1485.
- Icht.Bor. = Johan. Christoph. Wulff: *Ichthyologia cum Amphibiis regni Borussici*. Regiomonti, 1765.
- KHESZ = Körösvidéki Horgász Egyesületek Szövetsége, Békéscsaba. <http://khesz.hu/node/1560>.
- Kovács = Kovács Antal: *A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben*. Budapest, 1987.
- Lacepède = Bernard G. E. Lacepède – Georges L. L. Buffon: *Histoire naturelle des poissons*. Paris, 1799–1803.
- Lesueur = Charles A. Lesueur: Description of several new species of the genus *Esox* of North America. *Journal of the Academy of Natural Sciences*, 1: 413–417. Philadelphia, 1818.
- Linocier = Geoffroy Linocier: *Histoire des plantes, animaux, poissons, serpens*. Paris, 1584.
- Lóczy = Lóczy Lajos: *A Balaton*. Budapest, 1921.
- MD. = *Multilingual dictionary of fish and fish products. Organisation for Economic*. Paris, 1978.
- Meidinger = Karl Freyherrn von Meidinger: *Verfuch einer deutschen fyftematischen Nomenclatur ...* Wien, 1787.
- Merret = Christophorus Merret: *Pinax rerum naturalium Britannicarum*. London, 1667.
- Meyers = *Meyers großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*. Leipzig, 1902–1908/1920.
- Micraelius = Johann Micraelius: *Sechstes vnd Letztes Buch Von deß Pommerlandes Gelegenheit vnd Einwohnern*. Stettin, 1639.
- Mitchill = Samuel L. Mitchell: *Masquinongy of the Great Lakes*. New York, 1824.
- MonGl. = *Monseeische oder Pezische Glossen*. Aus dem 8. oder 9. Jahrhundert.
- Murm. = *Lexicon Joannis Murmellii ...* Krakkó, 1533. Közzétette Szamota István. Budapest, 1896.
- Musäus = Johann Karl August Musäus: *Physiognomische Reisen. Bd. 2*. Altenburg, 1778.
- Müller = Philipp L. Stadius Müller: *Des Ritters Carl von Linné (...) vollständiges Naturfyftem ... 4. Fische*. Nürnberg, 1774.
- Nat.Hist.N.Y. = James E. De Kay: *Natural History of New York*. New York, 1842.
- Norris = Thaddeus Norris: *The American angler's book: embracing the natural history of sporting fish ...* Philadelphia, 1865.
- Ost.Arb. = Wolfgang Steinitz: *Ostjakologische Arbeiten*. I–IV. Budapest, 1975–1989.
- Porcellotti = Stefano Porcellotti: *Pesci d'Italia, ittiofauna delle acque dolci*. Firenze, 2005.
- RLw. = Béla Kálmán: *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest, 1961.
- Rondelet = Guillaume Rondelet: *Libri de piscibus marinis*. Lugduni (Lyon), 1554.
- Schlegel = Hermann Schlegel: *Handleiding tot de beoefening der dierkunde*. Breda, 1857–1858.
- Schwenckfeld = Caspar Schwenckfeld: *Therio-Tropheum Silefiæ: in quo animalium ...* Lignicii [Liegnitz], 1603.
- Syst.Nat. = *Caroli Linnaei...Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines ...* Holmia, 1758–1759.
- Sziklay-Borovszky = Sziklay János – Borovszky Samu: *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. Budapest, 1897.
- Taylor–Dale = Silas, Samuel Taylor–Dale: *The history and antiquities of Harwich and Dovercourt*. London, 1730.
- Term. = *A Természet*. Budapest, 1897–.
- Term.Hist. = Földi János: *Természeti história*. Pozson, 1801.
- TolnaiÚj. = *Tolnai Új Világlexikona*. 1–22. Budapest, 1926–1933.
- UEW. = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986–1989.
- UjId.Lex. = *Uj idők lexikona*. 1–24. kötet. Budapest, 1936–1942.
- UngElRum. = Lajos Tamás: *Etymologisch–historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966.
- Univ.Lex. = *Pierer's Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart*. 4. Auflage. Altenburg, 1857–1865.
- Urania = *Urania · Állatvilág. Halak, Kétélűek, Hüllők*. 2. kiad. Budapest, 1974.
- VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis red*. Budapest, 1979.
- W. = *Wikipedia, the free encyclopedia* (<http://...wikipedia.org>).
- Walbaum = Johann Julius Walbaum: *Petri Artedi sueci genera piscium. In quibus systema totum ichthyologiae ...* Lipsiae, 1792.

Wog.Vd. = Artturi Kannisto: *Wogulische Volksdichtung*. I–VI. Helsinki, 1951–1963.

Wog.Wb. = Béla Kálmán: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, 1986.

Zoogr.R. = Peter S. Pallas: *Zoographia Rosso-Asiatica: sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico*. Petropoli, 1831.

Zool.Dan. = Otho Frederick Müller: *Zoologiae Danicae Prodrromus*. Havniae, 1776.

ZslPh. = *Zeitschrift für slavische Philologie*. Leipzig–Heidelberg, 1924–.

RácZ János

Bősze Péter (szerk.): Magyar orvosi nyelv. Helyesírási útmutató. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2019. 256 lap

Az első orvosi helyesírási szótár 1992-ben jelent meg az Akadémia jóváhagyásával. A szótár elején a szerkesztők röviden összefoglalták az orvosi nyelv legfontosabb helyesírási kérdéseit. Foglalkoztak például az idegen írásmódú orvosi szavak toldalékolásával, a különírás és az egybeírás kérdéseivel, többek között az idegen és a magyar tagokból álló összetételek, a tulajdonnév + köznévi kapcsolatok, valamint az idegen írásmódú különírt elemekből álló kifejezéseket tartalmazó szerkezetek írásszabályaival. A szótár és az ott ismertetett elvek negyedszázadig szolgálták az orvostársadalmat. Ez alatt az idő alatt az orvosi helyesírásnak is létrejött egyfajta egységessége.

A helyesírás azonban csak akkor tudja betölteni társadalmi szerepét, ha szünet nélkül gondozzák. 1992 óta sokat fejlődött az orvostudomány. Új nézetek, módszerek, gyógyszerek, orvosi eszközök jöttek létre, és az orvosokban is nőtt az igény az egységesebb, helyesebb írásmód iránt. Ez a minden irányú fejlődés időszerűvé tette a változások, az új szavak és kifejezések írásával kapcsolatos kialakult szokások, szabályok összefoglalását.

Az új szabályzat és egy új szótár megalkotásának hatalmas (és hálátlan) munkáját Bősze Péter professzor vállalta magára. Az ő irányításával sok cikk jelent meg a Magyar Orvosi Nyelv című folyóiratban az orvosi helyesírás egyes területeinek a kérdéseiről. Gyakran vitát is indított időszerű kérdésekkel kapcsolatban, és sok jó javaslatot meg is fogadott. Egyeztetett a Magyar Tudományos Akadémia egyes osztályainak, bizottságainak elnökeivel és tagjaival, továbbá a Medicina Könyvkiadóval és a Semmelweis Kiadóval.

Az orvosi helyesírási szabályzat fontosnak tartotta a helyesírás teljes egységét, ezért a szabályok nagy része összhangban van a magyar helyesírás szabályai 12. kiadásával. Csupán akkor van eltérés ettől, amikor valamelyik társtudomány (Akadémiától jóváhagyott) szabályarendszere eltér a magyar helyesírás szabályaitól, például az orvosi-biológiai, a kémiai, a gyógyszerészeti szaknyelvben, valamint az orvosi csoportnevekkel kapcsolatban.

A magyar orvosi-biológiai szaknyelv helyesírási útmutatóját a gyakorló biológusok, kutatók és orvosok szemszögéből állította össze a szerző sok-sok vita után, közös gondolkodás eredményeként, nyelvészek, szerkesztők, kutatók, gyógyszerészek és orvosok együttműködésével.

Az orvosi csoportnevek fejezet összeállításához át kellett tekinteni a magyar orvosi szaknyelveket, a vezető folyóiratokat. A ma használatos egyetemi tankönyvekben ezeknek a neveknek az írása meglehetősen vegyes, például egyesek *SH2 domént*, *BRCA gént*, *STAT családot*; mások *SH2-domént*, *BRCA-gént*, *STAT-családot* írnak – sok hasonló mellett –, de még ugyanabban a könyvben sem egyformán. Sőt találkozhatunk olyannal is, hogy egyetlen oldalon írják így is, úgy is. Az összevisszaság oka lényegében a szabályozatlanság volt, a vonatkozó helyesírási szabályok hiánya. A helyesírási útmutatóra tehát égetően nagy szükség volt, és hogy mennyire, kiderült abból is, hogy a hosszas egyeztetés alatt a szerkesztőségek már az egyeztetésre küldött nem végleges változatot alkalmazni kezdték.

Hosszas előkészítő munkálatok után született meg a jelen szabályzat, amelyet sokan és többször is átnéztek, és az Akadémia illetékes bizottságai, osztályai is jóváhagytak.

A szabályzat minden apró helyesírási részletkérdésre kitér, és alaposan körüljár minden nehézséget. Bizonyos részeit nem orvosok számára is tanulságosak. Az összeállítás 10 fejezetből áll:

1. Az orvosi nyelv helyesírása – általános tudnivalók
2. A különírás és az egybeírás. A szóösszetételek nehézségei
3. Tulajdonnevek az orvosi-biológiai irodalomban
4. Az idegen orvosi szavak és szószerkezetek írása
5. Írásjelek – orvosi nyelvi sajátosságok

6. Mozaikszók és rövidítések az orvosi nyelvben
7. Tartozékelemek az orvosi-biológiai nyelvben
8. A számok és a keltezés – orvosi nyelvi vonatkozások
9. Az orvosi csoportnevek írása
10. A gyógyyszernevek és az orvosi műszerek, termékek neveinek írása

Minden fejezet egy-egy helyesírási kérdéskört részletez úgy, hogy az időhiánnyal küzdő egészségügyi dolgozók, szerzők, szerkesztők egyszerűen és gyorsan választ kapjanak a felmerülő kérdéseikre. A szerző szem előtt tartotta azt, hogy számos olyan szabály, nyelvtani fogalom létezik, amelyekről az idősebb orvosnemzedék még nem is hallott, valamint hogy változtak a szabályok, és a nyelvi ismeretek is olykor megkophattak a hosszú évek alatt. Ezért építette be a könyvbe néhány nyelvtani fogalom meghatározását is.

A szabályokból kiderül, hogy az eddigi írásmódok túlnyomórészt változatlanul maradtak; csak kevés szó írása módosult, ezzel többnyire elismerve a már egyébként is elterjedt, helyesírási írásmódokat.

A szerző a szabályzat megszövegezésekor érthetőségre és világosságra törekedett; tudatosan került a sajátos nyelvészeti kifejezéseket; igyekezett közismert, nem csak a nyelvészetben használt szavakat, értelmezéseket alkalmazni.

A Bevezetésben Bősze Péter hangsúlyozza, hogy a helyesírási útmutató nem egy ember munkája. Sokak fáradozása segítette a könyv elkészítését, ezért név szerint mindenkinek köszönetet mondott a segítségéért.

A magyar orvosi helyesírás az általános helyesírási szabályzathoz hasonlóan nem törvény, hanem javaslat. Az orvosi nyelvet hivatalosan használóknak (kutatók, publikáló orvosok stb.) azonban kötelező ezeket az eljárásokat követni. Természetes, hogy a törvényeket sem tudja fejből minden jogász, az orvosoknak is fel kell ütniük a szabályzatot, hiszen a magyar helyesírásra az jellemző, hogy nemcsak nyelvtani alapú szabályokat, hanem hagyományt követőket is tartalmaz.

Tökéletes szabályzat nincsen. Gyakran maguk a nyelvészek is elgondolkoznak azon, hogy egy-egy szóra két meglévő szabálypont közül melyik vonatkozik valójában. Éppen ezért a szerző várja a jobbító szándékú hozzászólásokat és véleményeket, amelyeket a további kiadásokban és a készülő szótárban fel tud majd használni.

Keszler Borbála
professor emeritus
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék